

АПСНЫТЭИ АХЭЫНТҚАРРАТЭ УНИВЕРСИТЕТ
ИРЕИХАУ АЦАРАИУРТАҚЭА РЗЫ АРЦАГАТЭ ЛИТЕРАТУРА
ИАЗКУ АТЦААРАДЫРРА-МЕТОДИКАТЭ КЭША

А. ШЬ. ШЬЫНҚЭБА
М. И. ЦНАРИА-ПҚА

АЦСУА БЫЗШЭА

(агерман бызшэа азанаат ала ацара зцо
астудентцэа рзы арцагатэ цхыраагза)

АКӨА
2012

Атцаарадырратә редактор
афилологиятә тцаарадырракәа ркандидат,
ацсуа бызшәа акафедра адоцент
Б. А. Хагәышь

Арецензент
афилологиятә тцаарадырракәа ркандидат,
ацсуа бызшәа акафедра адоцент
С. А. Амч-цха

Шьынкәба А. Шь. * Цнариа-цха М. И.

Шь 81 **Ацсуа бызшәа.** Агерман бызшәа азанаат ала ацара зцо астудентцәа рзы арцагатә цхыраагза. Акәа: Ацснйтәи ахәынтқарратә университет. 2012. – 216 д.

Ари арцагатә цхыраагза рзынархоуп ацсуа сектор асы агерман бызшәа азанаат ала ацара зцо астудентцәа. Уи рхы иадырхәар рылшоит ацсуа бызшәа зцо, уи арцара знапы алаку, иара убас уи иазәлымхау зегъы.

Ацхъажәа

Ари ашәкәы рзынархоуп афилологиатә факультет ацсуа сектор асы агерман бызшәа азанаат ала ацара зцо астудент-цәа.

Ацсуа бызшәеи агерман бызшәеи хылцшьтрала исизаа-игәам бызшәакәоуп. Ацсуа бызшәа кавказтәи абызшәатә таацәара, ацсуа-адыга бызшәатә гәыц иацанакусит. Агерман бызшәа индосвропатәи абызшәатә таацәара, агерман бызшәатә гәыц иацанакусит. Убри акнытә арт абызшәак излеицшу ааста излеицшым иаха ирацәоуп. Урт реицшым-заарақәа рбартахоит арт абызшәакәа здыруа, итызцаауа, изцо.

Ашәкәаы ирзаатгылоуп ацсуа бызшәа акәшақәа: лексикология, афонетика, аморфология, асинтаксис рызцаара хадақәак. Лексикология акәшаы ирыхцәажәоуп: асинонимқәа, антонимқәа, аомонимқәа, аомографқәа, афразеологизмқәа, аполисемия, амоносемия, исиуеицшым абызшәакәа ркынтәи ацсуа бызшәа иалалаз ажәакәа. Ара иазгәацоуп агерман бызшәаы иуцыло асинонимқәа, антонимқәа, аомонимқәа, афразеологизмқәа акык-обак.

Афонетика акәшаы ирзаатгылоуп абжыкақәа, абжыкабжақәа, аимкьаратә, акылааратә, асонортә цыбжыкақәа, адифтонгқәа. Асинтаксис акәшаы ирыхцәажәоуп ахәоу хәтақәа. Ашәкәаы икоуп аитахәара иазку атекстқәа: адунеи абызшәакәа, индосвропатәи абызшәатә таацәара, кавказтәи абызшәатә таацәара, ацсуа-адыга бызшәатә гәыц, аславиян бызшәатә гәыц, ацсуа бызшәа атцаара ацоурых, ацсуа жәытә ыра, ацсуа ыра ыц, ацсуа жәытә хылцшьтрақәа, Д. И. Гәлиа, С. И. Чанба, Х. Хәине, Ацсны,

Акәа, Германия, Берлин ухәа убас ицегъы. Ашәкәы иагәы-лоуп иеиуеицшым адпакәеи асаршыцыларақәеи. Ашәкәы анцәамтәсы иарбоуп ацсуа-герман жәар.

Ара иаагоу аграмматикатә материал астудентцәа рхы иадырхәар рылшоит ацсуа бызшәеи агерман бызшәеи реиҕырцшраан.

Ашәкәаҕы иуцыло атекстқәа хықәкыс ирымоуп асту-дентцәа ражәахәа арҕиарси рдыррақәа реизырхарси. Хгәы иаанагоит, атекстқәа рҕы астудентцәа ирпылап хәа дара рзы иҕыцу, аинтерес зцоу ахтысқәеи афактқәеи.

Ари ашәкәы рхы иадырхәар рылшоит ацсуа бызшәа иазҕлымхау зегъы.

АЛЕКСИКОЛОГИА

Абызшәа иалоу ажәакәа зегъы аайдкыланы алексика хәа иашьтоуп. Lexis бырзен ажәоуп, уи иаанагоит ажәа. Алесика зпо абызшәадырра акәша алексикология ахьзуп. Ажәа «алесикология» абырзен бызшәакынтә иаагоуп. Lexicos иаанагоит «ажәартә», logos – «ацара».

Аполисемия

Ажәа ацакырацәара аполисемия ахьзуп. Ажәа «аполисемия» аагоуп абырзен бызшәакынтә: poly иаанагоит «арацәа», sema – «адырга».

Абызшәафы ажәак иамазар калоит ѳба-хца цакы, ма ѳба-хца цакы инареихангы.

Ацсуа бызшәафы ажәакәа жәпакы рзы ичыдароуп ацакырацәара (аполисемия).

Ацакы рацәа змоу ажәа ацаккәа руакы уи ажәа ацхьаза иамаз ацакы ауп, егырт ацаккәа ажәа ашьтахь ишьтнахыз (ианахәаз) ацаккәа роуп.

Ажәа ацхьатәи ацакы ажәа ацакы хада ахьзуп.

Ажәа ашьтахьтәи ацакы ажәа ацакы ситарс (переносное значение) ахьзуп.

Ажәак хьзыс ироур калоит сахьалеи казшьалеи иеицшу аматәаркәа, иаххәап, ажәа «ацынца» ацакы хада – ауафы ицынца (нос человека) ауп, аха уи иамоуп иара убас абарт ацакы ситарскәа:

- 1) цстәкәак рцынца (ноздри животных);
- 2) аслан ацынца (хобот слона);
- 3) акы злапуко аматәар (ахьызба, акама, ахәа, амарка-

тыл, айгәышә...) ацынца (нос – кончик какого-нибудь режущего предмета) уб. иц.

Ажәа «**ахы**» иамоуп абарт ацакқәа:

- 1) зыцсы тоу акы ахы (голова);
- 2) ашәкәы, ма иарбанзаалак усумтак ахы (глава);
- 3) матәарк (оымтак, апарда, ашаха, амџа...) ахы (начало);
- 4) айрыз, ацатлыка ахы (горловина).

Ажәа «**ацәа**» иамоуп абарт ацакқәа:

- 1) ауаџы ицәа (кожа);
- 2) ацстәы, ма ацсаатә ацәа (шкура);
- 3) ацла ацәа (кора дерева);
- 4) шәырк, ма утратыхк ацәа (кожура);
- 5) акәтагь ацәа (скорлупа);
- 6) ашәкәы, атетрад, ажурнал, альбом ... ацәа (обложка).

Амоносемия

Ажәа цакык ада амамзаара амоносемия ахьзуп. Ацсуа бызшәаҟы агерман бызшәаҟы ирацәоуп цакык ада змам ажәақәа. Цакык змоу ажәақәа ирсиуоуп:

Ацсуа бызшәаҟы: ауаџы, атәыла, ахәынтқарра, ажә-џан, амра, ақәа, асы, ацацха, ацхьарца, ачамгәыр, ацәца, амхацә, акәты, акәата, ахш, ахырцәы, айгәышә, ахәхәа-га, ахчы, ахыза, аччара, ацәыуара, ацәажәара, акәаша-ра, ашкәакәа, айқәацәа, акацшь, акәыш, ақьиа ухәа убас ицҟы;

Агерман бызшәаҟы: das Baum, die Erde, das Buch, der Anker, der Dieb, die Dürre, die Katze, das Fenster, der Käfer, die Hand, lachen, der Kerker, der Held, singen, die Kindheit, der Honig, tanzen, der Tag, trinken уб. иц.

Асинонимқәа

Хәашьалси ыышьалси исицшым, аха цакыла исицшу, ма даара исизааигәоу ажәақәа асинонимқәа рыхьзуп.

Асырцштәқәа:

Ацсуа бызшәаеы: ау – аҳарак; алакә – акьае; араз – ақьиа – ахалал; акәыш – акәыҭа; ацлара – азҳара – ашьты-тра; агҳара – алакәра – акьаеҳара; асыхра – ахыхра; агырхара – аркьаеҭра; асыҳара – аацшра; ахалара – ахәнара; ашьталара – аиара; ахәычы – асаби – ацшқа; ацхәызба – атыңха; аахәара – ахәҳара; аизгара – аизакра; аебыга – ачаала (ача-лаа); ажәтра – абора; атахмада – абырг; аҭа – атынха – аҭа-хы – агәакьа – агәыңхәы; ахәаса – абхәаса; ашәишәи – акәа-кәш; аҳабырзакь – акарпыжә; ахаа – азла уб. иц.

Агерман бызшәаеы: das Werk – der Betrieb; lernen – studieren; da – hier; das Haus – das Gebäude; tätig sein – arbeiten; sich ändern – sich verändern; benutzen – ausnutzen; wohnen – leben; erst – nur; der Gelehrte – der Wissenschaftler; erhalten – bekommen; die Leistungen – die Erfolge; bereits – schon; die Stelle – der Platz; begreifen – verstehen; hinweisen – weisen; nutzbar – nützlich; der Zweck – das Ziel; sich erheben – sich erhöhen – steigen; häufig – oft; bedeutsam – bedeutend, zugleich – gleichzeitig; kostspielig – teuer, schicken – senden уб. иц.

Антонимқәа

Цакыла исеагыло ажәақәа антонимқәа рыхьзуп.

Асырцштәқәа:

Ацсуа бызшәаеы: абзиа – ацәҭа; ау – акьае; аду – ахәычы; атбаа – атшәа; ахаа – аша; ашкәакәа – аиқәа-

цәа; ақыта – ақалақь; ацстөы – ацсаатө; аахәара – атира; ахашәалахәы – ахарць; ашьтацара – ашьтыхра; ақәцара – ақәхра уб. иц.

Агерман бызшәәы: neu – alt; niedrig – hoch; klein – groß; gut – schlecht; die Frage – die Antwort; hell – dunkel; spät – früh; weit – nah; breit – eng; warm – kalt; der Anfang – das Ende; reich – arm; vergrößern – verkleinern; kurz – lang; süß – bitter; weiß – schwarz; das Dorf – die Stadt уб. иц.

Аомонимқәа

Хәапһала исицшу, аха цакыла исицшым ажәақәа аомонимқәа рыхьзуп.

Ацсуа бызшәәы:

ахы – Kopf *m*, Kapitel *n*, Anfang *m*

ахы – Kugel *f* (Gewehr­kugel *f*)

ацәа – Haut *f*, Fell *n*, Hülse *f*, Kruste *f* (Rinde *f*), Schale *f*, Umschlag *m* (Buchumschlag *m*, Umschlagblatt *n*), Hülle *f* (Einschlag *m*)

ацәа – Wachs *n*

ашә – Käse *m*

ашә – Tür *f*

ашә – Buche *f*

ахьз – Name *m* (Vorname *m*)

ахьз – Titel *m* (Benennung *f*, Name *m*)

ахьз – Ruhn *m* (Ehre *f*)

ажәла – Familienname *m* (Name *m*)
ажәла – Sorte *f*
ажәла – Same(n) *m*, (Saatgut *n*)
ажәла – Rasse *f* (Gattung *f*, Gestein *n*)

ашьха – Berg *m* (Gebirge *n*)
ашьха – Biene *f*

áца – Magen *m*
áца – Süßkirsche *f*

амза – Kiefer *f* (Föhne *f*)
амза – Mond *m*
амза – Monat *m*

áазара – erziehen (erzog, erzogen) *vt*, großziehen (zog groß, großgezogen) *vt*
áазара – ziehen (zog, gezogen) *vt*, züchten *vt*

ашәарá – messen (maß, gemessen) *vt*
ашәарá – zahlen *vt*
ашәарá – fürchten *vt*, sich fürchten (Angst haben (vor *D*))
Сара усшәоум – Ich zahle
Сара усшәоум – Ich messe

áжәра – kochen *vt*
áжәра – trinken (trank, getrunken) *vt*
áжәра – alten *vi* (*s*) [alt werden]
Сара изжәуеум – Ich trinke
Сара изжәуеум – Ich koche

ахэы – Hügel *m*
ахэы – Feder *f*
ахэы – Flaum *m* (Daunen *pl*)
ахэы – Haar *n*, Haare *pl*
ахэы – Portion *f* (Essenportion *f*)
ахэы – Teil *m* (Anteil *m*)
ахэы – Griff *m* (Stiel *m*, Kurbel *f*)
ахэы – Stiefelschaft *m*
ахэы – Verwundete *m*

ашра – kochen *vi*, sieden (sott, gesotten) *vi*
ашра – bellen *vi*
Азы шыеум – *Das Wasser kocht*
Ала шыеум – *Der Hund bellt*

ашарá – teilen *vt*
ашарá – ишоит es tagt, es wird Tag

Агерман бызнææы:
der Band – атом (ашэкэы)
das Band – (алента) апаха(цка)
das Band – аимадара

die Bank – арымз
die Bank – абанк (афинанстэ усбарта)

der Bauer – анхаомы
der/das Bauer – аихатэы ката (ацсаатэ рзы)

das Gericht – афатэхкы, ачысхкы

das Gericht – азбарта, азбара
der Kiefer – ацламхәа, ахацламхә
der Kiefer – амза (ацла)

der Leiter – анапхгафы
die Leiter – акьыба (икьыдыргыло)

das Messer – ахәызба
der Messer – ашәага, ацхьазага

die Mutter – ан
die Mutter – абру

der See – азиа
die See – амшын

der Stock – алаба
der Stock – апшьхымза

der Strauß – апәтшьыцәра
der Strauß – астраус (апсаатә)

der Tor – агаза, ага
das Tor – агәашә

Аомографкәа

Оышьала исицшу, аха хәашьала исицшым ажәақәа аомо-
графкәа рыхьзуп. Аомографкәа хәашьала исицшызымтәуа
ақьыгәгәара ауп.

Аомографқәа иреиуоуп:

ала – ала́, ача – ача́, а́хәа – ахә́а, а́ца – аца́, а́бна – абна́,
а́цәа – ацә́а, а́магра – амагра́, а́жәра – ажәра́, а́бжыа-
ра – абжы́ара – абжы́ара́, а́бжыгара – абжы́гара́, а́шара –
аша́ра – ашара́, а́гара – агара́, а́гәра – агәра́, а́жра – ажра́,
а́дырцеит – адырце́ит, а́зцаа́ра – азцаа́ра́, а́зра – азра́, а́зит –
азит́, а́ора – аора́ уб. иц.

Ацсуа бызшәа иалалаз ажәакәа

Ацсуа бызшәа иалалсит исиусишым абызшәакәа ркын-
тәи ажәакәа, сихарак аурыс бызшәа абзоурала. Урт ацсуа
бызшәа ианалалоз, ацсахракәа ирыкәшәсит, урт ажәакәа
рәы иуцылоз ашьтыбыжықәеи ашьтыбжыеицааиракәеи рәы-
рыцсахит. Иаххәан: акацдан (капитан), асолдат, акамфет,
акофта, акаруат (кровать), аусдра (ведро), аплашь, азакәан,
асиужет, аиурист уб. иц.

Даса бызшәак акынтәи ацсуа бызшәаәсы ххы иахархәо
ахызка абжыка **а-** ала иаламгозар, ускан ахызка ацсуа
бызшәаәсы иацлоит (иаанахәоит) азеицн рбага **а-**: ашкол,
акласс, ауниверситет, агазет, ажурнал уб. иц.

Абырзен бызшәакынтәи ацсуа бызшәа иалалаз ажәакәа
иреиуоуп:

*ашкол, атетрад, алфавит, аграмматика, асинтаксис,
алексика, асемантика, акафедра, абиблиотека, атеатр, адра-
ма, акомедиа, атрагедиа, аепос, амонолог, апоезиа, асимфо-
ния, амелодиа, апонтомима, афизика, амеханика, агеография,
агеометрия, анатомия, архитектура, аграфика, аметод,
агипотеза, аидеиа, асинтез, анализ, аепископ, адиакон, апа-
триарх, амонах, акосмос, адемократиа, аполитика, анархиа.*

Алатин бызшәакынтәи ацсуа бызшәа иалалаз ажәәкәа иреиуоуп:

ауниверситет, аректор, адекан, астудент, аспирант, апрофессор, акласс, аудитория, алекция, алаборатория, арецензия, ареволюция, аконституция, аманифест, ареспублика, адиктант, адиктатура, афракция, адирекция, администрация, администратор, автор, ацензура, аминистр, аотариус, апленум, афорум, аформула, адепутат, адоктор, ацирк, аглобус, ацемент, амашына, ациркуль уб. иц.

Агерман бызшәакынтәи ацсуа бызшәа иалалаз ажәәкәа иреиуоуп:

аштаб, аротта, аорден, афицер, асолдат, амундир, аефрейтор, афельдмаршал, абалетмеистер, акухния, авафли, апашитет, акител, абант, агалстук, апапка, алагер, ареис, ашлагбаум, ациферблат, ашприц, акостриулиа уб. иц.

Англиз бызшәакынтәи ацсуа бызшәа иалалаз ажәәкәа иреиуоуп:

афильм, аклуб, амитинг, абиуцет, аспортсмен, ачемпион, абокс, атеннис, ацьемпер, адиспетчер, аторт, акекс, абифштекс, абуфет, аром, авагон, арельс, атрамваи, авокзал, атунель, акемтинг, атурист, асквер уб. иц.

Афранцуз бызшәакынтәи ацсуа бызшәа иалалаз ажәәкәа иреиуоуп:

акаңдан, аинрал, асержант, алеитенант, аблиндаж, аде-сант, агорнизон, ароман, апиеса, актер, актриса, арежиссиор, антракт, арепертуар, абалет, афое, асиужет, ажанр, акабинет, аресторан, асервиз, акомод, атриумо, алиустра, акенгуру, аескимос, апальто (апалта), аманто, акастиум,

афрак, акашине, адекалон, асуң, асалат, алимонад, амармелад, амонтиор, акупе, акиоск уб. иц.

Аиталиан бызшәакынтәи ацсуа бызшәа иалалаз ажәакәа иреиуоуп:

ариа, аопера, алибретто, атенор, афортениано, абалерина, арка, абензин, авалиута, агазет, адует, аказарма, акантата, акасса, амозаика, астудиа, апомидор, абалкон уб. иц.

Араб бызшәакынтәи ацсуа бызшәа иалалаз ажәакәа:

аллах, ахасабра, ахрат (das jenseitige Leben), (а)хаир (Nutzen m; gut, schön), асакат (kränklich, schwächlich), амаа-лықь.

Атыркәа бызшәакынтәи ацсуа бызшәа иалалаз ажәакәа:

*аиьаҳариа (Nudeln pl, Fadennudeln pl), абакалуа, аңлоу, адаул, амардуан, агәнаҳа, акадифа (Samt m), акалам, аерманы, аферым, аңел, амаден (Erz n), ақьаафыр (Gottlose m, Ungläubige m; kein Moslem? Der Moslem – мусульманин), аиҥым (Waise f), атесңыхә (Rosenkranz m), адин (Religion f), амилаҭ, аҭоң (Päckchen n, Paket n), адунеи, аҭуҭьар (Kaufmann m, Händler m), акарпыжә, абағәаза, аҳаза (Gülte f, Grundzins m), афрына (Ofen m), ауастҭа, ақьаф, абеиа, ачаҳуа (Б. Г. Джонуа. **Займствованная лексика абхазского языка. Сухум, 2002).***

Аинтернационалтә ажәакәа

Аинтернационалтә ажәакәа ахархәара рымоуп ацсуа бызшәаҭы. Урт иреиуоуп:

апартия, акурс, аинформация, аинститут, атеатр, ара-

дио, априципқәа, акультура, агимн, ароль, актер, ансамбль, анатиурморт, аспорт, амитинг, акомпииутер уб. иц.

Афразеология

Цакык аазырцшуа, иеилымшәо ажәеицааирақәа афразеология хәа иашытоуп. Убарт ыызцаауа абызшәадырра ахәтагы афразеология ахызуп.

Иеилымшәо ажәеицааира афразеологизм хәагы иашытоуп.

Асырцштәқәа:

Ацсуа фразеологизмқәа

Аахцәа издырам. – Акгы издырам.

Иаб ихә икит. – Ахә рацәаны иакәицеит.

Ажәа уасыршыт. – Цәажәарала усыраапсеит.

Сажәа дахыцом. – Исхәо кайцоит, схәатәы хеицоит, дысызыроуеит.

Ажәа исоуп. – Ибзианы дцәажәоит, дцәажәао бзиоуп.

Сажәа обсеитәуам. – Иаасхәо иаразнак икайцоит, схәатәы хеицоит.

Дбаны сынхом. – Дысцәымгуп.

Ибао дацәаашьом// Абаочыда илоуп. – Дсилкьоуп, дласуп, дцаруп.

Абга дакәтәоуп. – Дабыстаауп, дгызмалуп.

Абга ицылт. – Дманшәалахсит, иқәеисит.

Ибга ццәоуп. – Аусура ицәымгуп, даашьяоуп.

Рыбгьыцқәа цжәсит. – Иеибаргәааит.

Сыбз азы апабеит. – Сышцәажәоз, акы шысхәоз, спалацәажәоз саацсеит.

Ибз хәшәуи. – Ибзианы, ихааны аңәажәаша идырусит.
Игәәңә жәпоуи. – Исиликаара мачуи, арыңхашыара илам.
Игәәңә силысит. – Акыр анңы, акыр аныбжыы ашыахә
исиликааит.

Игәы рахәым. – Дычмазаәуи.
Игәы бзиоуи. – Дычмазаәзам.
Игәы каҳаит. – Бзиарак дақәымгәыгуа дкалсит.
Игәы пжәоит. – Акы даргәааусит.
Игәы ндырхсит. – Ддыргәааит.
Игәы иалсит. – Дгәааит.
Сгәы дақәшәоит. – Дысгәаңхсит.
Сгәы каитсит. – Сиргәыбзыңит, сирлахәыхит.
Игәы ццәсит. – Акы изымчәауа дкалсит.
Азы шыңәаз ибсит. – Дманшәалахсит, иқәҗисит, анасың
бзиа иоуит, дзеигәыргәашаз акы дақәшәсит.
Иңсы ишьоит. – Иааңсара ихаиршәусит.
Иңсы тоуи. – Дымңсаңт. Дыкоуи.
Сыңсы даңшәмахсит (җихит). – Дсыңхрааит, дсыхәсит.
Аңсыха сымам. – Даара сеилахоуи, аамта сымам. (В. А.
Касланзя. Аңсуа бышәа афразеологиатә жәар. Акәа, 1999).

Агерман фразеологизмкәа

1. **sich den Bauch halten (vor Lachen)** (дшыччоз) икәтсиах
ццәсит
2. **Was man nicht im Kopfe hat, muß man in Beinen haben.**
Ахыдара ашыапы арааңсоит
3. **sich kein Blatt vor den Mund nehmen** игәы иңоу аартны
иҳәоит
4. **j-n blau und grün ärgern** иңсахы цыржәсит, игәы даха-
цыржәсит

5. **j-s Blut gerät in Wallung** игәы силашәсит, игәы еибакит
6. **j-d hat Blut geleckt** агәама икит, абзиара иалаз силикааит
7. **den Bock zum Gärtner machen** абга уасахьчас икарцоит (акацара)
8. **j-n ins Bockshorn jagen (treiben)** амагәшьхәа дтеицалт; ао дытсеицалт; анышә даирхеит
9. **j-n braun und blau schlagen** ицәа дтырхит; ицәа зы аанамго дкарцеит
10. **im Dalles sein** ағәыцәхәы дықәтәоуп; уи иңбыба аца тацсуеит
11. **nicht auf Deck sein** игәы бзиам, игәы рахәым
12. **Geld um die Ecke bringen** (уи) ицара азы итсеицсеит
13. **j-d hat eine Elefantenhaut** уи игәацәа жәпоуп
14. **schwätzen wie eine Elster** җааихак каицом (калцом)
15. **in die Falle gehen** ацәкәа (ашьацхәа) даҗашәсит
16. **zum Fenster hinaus reden** (уи) азы дтахысит, аҳацшәа дтакааит
17. **wie in Abrahams Schoß ruhen (sitzen, schlafen)** ах иеицш дыкоуп; абаа иҗоу диоызоуп
18. **Wie die Alten sunen, so zwitschern auch die Jungen.** Дасу илеи ихәеи иара иеицшхоит. Ацгәы аца ахәынац ак-уеит
19. **ins Auge fallen (springen, stechen)** алацш ақәшәара (ацашәара)
20. **j-m die Augen öffnen (über etw. A.)** азәы ила ахтра, азәы акы иеилыркаара
21. **auf der rechten Bahn sein** амәа иаша ақәзаара
22. **auf die schiefe (abschüssige) Bahn geraten** амәахкәара
23. **am Ende der Welt** адунеи ацыхәан (ацан)
24. **für den Fall der Fälle** зеицш камло акгы ыкам; ауаоы зегы дрықәгәыцуазароуп

25. **keinen Finger rühren** акымзарак акамцара (В.А. Касланзиев. Анемец-аңсуа фразеологияга жээр. Карт, 1985).

Икашәңә азцаарақәа ртак.

1. Иарбан ажәәқәоу абырзен бызшәакынтәи аңсуа бызшәа иалалаз?
2. Иарбан ажәәқәоу алатин бызшәакынтәи аңсуа бызшәа иалалаз?
3. Иарбан ажәәқәоу агерман бызшәакынтәи аңсуа бызшәа иалалаз?
4. Иарбан аңглыз ажәәқәоу аңсуа бызшәәсы ахархәара змоу?
5. Иарбан француз ажәәқәоу аңсуа бызшәәсы ахархәара змоу?
6. Иарбан италиан ажәәқәоу аңсуа бызшәәсы ахархәара змоу?
7. Иарбан араб ажәәқәоу аңсуа бызшәәсы ахархәара змоу?
8. Иарбан ажәәқәоу атыркә бызшәакынтәи аңсуа бызшәа иалалаз?
9. Интернационалгә ажәәқәас ижәдыруси?
10. Фразеологизмқәас ижәдыруси?

Инашәыгза адпа.

1. Ишәхәа аңакы раңәа змоу ажәәқәас ижәдыруа.

2. Ишәхәа иарбан цакқәоу абарт ажәақәа ирымоу: *аиә, акалам, аиьха, ағы, аиьаны, аиқәа, аиқәацәа, аилагара, аилыргара, аиха, аиҭагара, акы, абаа, ажыира, әжә, әжәабжь, әжәла, акаришәра, акьаә, арбара.*
3. Ишәхәа цакык ада змам ажәақәас ижәдыруа.
4. Ишәхәа абарт ажәақәа рсинонимқәа (синонимқәас ирымоу): *ау, ақыа, агхара, ааңира, акәыи, асаби, аебыга, агәакьа, аңа, аңҳа.*
5. Ишәхәа абарт ажәақәа рантонимқәа (антонимқәас ирымоу): *абзиа, акәыи, аңиза, ау, аду, аңстәы, аахәара, ахашәлахәы, аңа, аиашьа, ан, аччара, аңхьара, ақәцара, аиьтыхра.*
6. Ишәхәа омонимқәас ижәдыруа.
7. Ишәақәшәыргыл аомонимқәа: *ахы, ацәа, әжәла, аиьха, аца, аира* злоу ахәоукәа.
8. Ишәхәа омографқәас ижәдыруа.
9. Ишәақәшәыргыл аомографқәа злоу ахәоукәа.

Исиуеицшым адунеи абызшәақәа

Адунеи ағы икоуп исиуеицшым 6-нызқь бызшәа ркынза. Абызшәақәа рхыцхьазара ииашаны ашәақәыргылара уадаууп, избанзар иахьанзагы икоуп алингвистика аганахьала ибзианы итцаам араионқәа (иаххәап, Австралиси Оксаниси рраионқәак). Абызшәақәси, адиалектқәси, абызшәақәа рвариантқәси реилыргара мариа.

Атоурыхтә җиараҗы абызшәақәа рхыцхьазара асапсахуеит. Бызшәақәак адунеи ианызааусит, урт рыла ицәажәо, изхатәы бызшәоу ажәларқәа рхы иахьадмырхәо иахкьаны. Ианызааз (ианызаахьоу) абызшәақәа ирсиуоуп

ажэйтэ бырзен бызшэеи алатин бызшэеи, иара убас ажэйтэан Ацхэатэи Азиси Азиа Мачи рцакырадгьылкэа рсы иу-пылоз абызшэакэа жэпакы: ашумер, аслам, ахетт, арамсиа, алики, африги бызшэакэа ухэа убас ицэгьы.

Ианызааз (зыцсы там) абызшэакэа ркынтэи бызшэакэак акраамта иеиқэханы икан анцэахатара абызшэакэеи ацара-дырра абызшэакэеи рахасабала, иазгэахтап алатин бызшэа ароль абжыаратэи ашэышықэсақэа рзы Европа. Иахыагы абырзени алатини ажэакэеи ашыагэытқэеи рхы иархэаны ацарадыррақэа жэпакы рсы иацырцоит атерминологиа.

Ишыақэгьылоит абызшэа ғышқэа. Иаххэап, XIV–XV ашэышықэсақэа рзы иакыз ажэйтэурыс бызшэакынтэи ишыақэгьылеит аурыс, аукраин, абелорус бызшэакэа; иахыатэи аиталиан бызшэа шыақэгьылеит атоскантэ (тосканский) диалектқэеи алатин бызшэеи рышыбатала; иахыатэи аамтазы анлыз бызшэа авариантқэа уцылоит Америка Иеиду Аштатқэа рси Австралиси.

Абызшэакэа рыла ицэажэо рхыцхызара сикарам. Иеикарам урт рыуаажэларратэ функцияқэеи рахатыри. Актэи атыц абарт ачыдарақэа рыла иааныркылоит адунситэ бызшэакэа. Адунситэ бызшэакэа рахы иапанакусит акитаи бызшэа (уи хатэы бызшэас ирымоуп миллиардк инсиханы ауаацсыра), анлыз бызшэа (уи рхатэы бызшэоуп 350 миллион-ык), аурыс бызшэа (уи рхатэы бызшэоуп 190 миллион-ык), аиспан бызшэа (уи рхатэы бызшэоуп 150 миллион-ык), афранцыз бызшэа (уи рхатэы бызшэоуп 80 миллион-ык).

Арт абызшэакэа (акитаи бызшэа ада) зхатэы бызшэакэоу ажэларқэа ртэылақэа рсы адагы ахархэара рымоуп егырт арегионқэа рыгьы, иаххэап: анлыз бызшэеи аис-

пан бызшәеи алацәахьсит Аоадатәи Америкеи Аладатәи Америкеи; азиатәи, африкатәи атәылақәа жәпакы рҕы арт абызшәақәа рыдаггы иалацәахьсит афранцуз бызшәа. Адунситә бызшәақәа рҕоит исиуицшым амилацқәа ирсиуоу ауаа, иаххәап: аурыс бызшәа хтәыла икәынхо ажәларқәа злеицәажәо бызшәоуп.

Адунситә бызшәақәа рфункциақәа рацәоуп: арт абызшәақәа апарадыррей, апарей, ахәынцқарратәи административтәи усмәацгарей, алитературей, амассатә информация ахархәагақәеи (арадио, ателехәацшра, апресса), акинои рбызшәақәа хәа ицхьазоуп; арт абызшәақәа жәларбжьаратәи аиҕкаарақәеи, адунсизегьтәи аконгрессқәеи, аконференцияқәеи рҕы усугатә бызшәақәоуп.

Африка икоуп абызшәақәа рацәаны. Арака бызшәақәак рыла ицәажәо ауаа рхыцхьазара даара имачуп. Хара хтәылаҕы Аоада Кавкази Сибра районқәак рҕеи бызшәақәак рыла ицәажәо ауаа рхыцхьазара мачуп. Урт абызшәақәа ирсиуоуп, иаххәап: ашәуа (абаза), арутуль, аселькуп, асаам бызшәақәа. Арт абызшәақәа рыла ицәажәо ауаа рхыцхьазара назоит ҕныцкь инаркны жәаныцкь ркынза. Аиукагир (юкагирский) бызшәала (Иакутия аоадахьы) ицәажәо ауаа зыкьҕыкгы ыкам (Л.П. Крысин. Множество и разнообразие языков мира. Русский язык. Москва, 1989, стр. 46 – 47).

Икашәца азцаарақәа ртак.

1. Адунси аҕы зака бызшәа ркынза ыкоузеи?
2. Иарбан бызшәақәоу ианызаахьоу?
3. Иарбан бызшәақәоу ажәытәурыс бызшәакынтәи ишьяқәгылаз?

4. Ишцапшақәгылеи иахьатәи аиталиан бызшәа?
5. Иабоуцылои англаыз бызшәа авариантқәа?
6. Иарбан бызшәақәоу адунситә бызшәақәа рахь иацана-
куа?

Иеиҗажәга агерман бызшәахь!

Адунситә бызшәақәа рахь иацанакусит акитаи, англаыз, аурыс, аиспан, афранцуз бызшәақәа. Акитаи бызшәа хатәы бызшәас ирымоуп миллиардк инсиханы ауаацсыра. Англаыз бызшәа рхатәы бызшәоуп 350 миллионшык, аурыс бызшәа рхатәы бызшәоуп 190 миллионшык, аиспан бызшәа рхатәы бызшәоуп 150 миллионшык, афранцуз бызшәа рхатәы бызшәоуп 80 миллионшык.

Адунситә бызшәақәа ацарадыррей, апарей, ахәын-тқарратәи административтәи усмәацгарей, алитерату-рей, амассатә информация ахархәагақәеи (арадио, ателе-хәацшра, апресса), акинои рбызшәақәа хәа ицхьазоуп; арт абызшәақәа жәларбжьаратәи айскаарақәеи, адунси-зегьтәи аконгрессқәеи, аконференцияқәеи рҕы усугатә бызшәақәоуп.

Абызшәақәа хьлцшьтрала реихшара

Адунси ажәларқәа рбызшәақәа сицшым силазаашьалеи рыҕиашьа аґоурых алеи. Бызшәақәак ржәари, рфонетикатә шыақәгылашьеи, рыграмматикей сицшуп; аса бызшәақәак зынза иеицәыхароуп силазаашьалеи ртоурыхтә ҕиашьалеи.

Зеицш хьцхьртак акынтәи ишыақәгылаз, иеицшу абыз-шәақәа иеизааигәоу абызшәақәа хәа ирышьтоуп. Ғырцш-

тәыс иаагозар, аурыс, аболгар, аполияк, ачех ухәа егъырт аславиан бызшәақәа исизааигәоу бызшәақәоуп: урт хы-
цхыртақ акынтәи – апраславиан бызшәакынтәи ишәақә-
гылсит.

Апраславиан бызшәа ахархәара аман хара хашықәсцхәа-
зара аныкала I азкышықәса агәтанынза.

Зеицш хыцхыртақ акынтәи ишәақәгылаз, акырза иеицшу
(жәарлеи грамматикалси) абызшәақәа исизааигәазоу абыз-
шәақәа хәа ирышьтоуп.

Хыцшьтрала абызшәақәа ршоит атаацәарақәа рыла,
атаацәарақәа – агәыцқәа рыла. Абызшәатә таацәара иа-
лоуп исизааигәоу абызшәақәа, абызшәатә гәыц иалоуп иси-
зааигәазоу абызшәақәа.

Адунси абызшәақәа реыршоит абарт абызшәатә таацәа-
рақәа рыла:

индоевропатәи абызшәатә таацәара;

кавказтәи;

асемит-хамиттә;

финно-угортәи;

атиурктә;

амонголтә;

атунгус-манчжуриатә;

китай-тибеттәи;

самодитәи;

дравидтәи;

малай-полинезиатәи;

австралиатәи;

апапуастә;

африкатәи;

палсоафрикатәи;

палеоазиатәи;

аескимосцәа рбызшәакәа;

Аәадатәи, Аладатәи иара убас Агәтәнтәи Америка абызшәакәа. Абарт арегионқәа рҕы инхо ашьягәыт уаацсыра рбызшәакәа.

Икоуп абызшәатә таацәарақәа ирылам абызшәакәагғы, урт ирсиуоуп абаск бызшәа (Испания аәадахы иуцыло), аиапон бызшәа ухәа даса бызшәакәагғы.

Индоевропатәи абызшәатә таацәара. Аурыс бызшәа индоевропатәи абызшәатә таацәара иалоуп. Ари абызшәатә таацәара иалоу абызшәакәа рхыцхьазара даара ирацәоуп. Ари атаацәара иалоуп шә-бызшәак ркынза. Индоевропатәи абызшәатә таацәара шоит агәыцқәа рыла.

Индоевропатәи абызшәакәа ргәыцқәа ирсиуоуп:

- 1) индиатәи абызшәатә гәыц: арахь иапанакусит хинди, урду (Индиеи Пакистани рцакырадгғыл аҕы иуцыло), абенгал, ацыган бызшәакәа ухәа убас сгьыртгғы;
- 2) ирантәи абызшәатә гәыц: арахь иапанакусит атацбыкь, ацям, ақәырды, апамир бызшәакәа ухәа убас сгьыртгғы;
- 3) балтикатәи абызшәатә гәыц: ари агәыц иалоуп алитов, алатыш бызшәакәа, иара убас XVII ашәышықәсанза (ианызаанза) апрус бызшәа;
- 4) агерман бызшәатә гәыц: адат, ашвед, анорвег, аисланд бызшәакәа – аәадатәи (скандинавтәи) агәыц мац иапанакусит; англыз, аголланд, африкатәи (Аладатәи Африка инхо абурцәа рбызшәа – урт уахь нхара инсит Голландиантәи), африз, агерман, аидиш (ауриа бызшәа ҕыц) – мраташәаратәи агәыц мац иапанакусит;
- 5) ароман бызшәатә гәыц: арахь иапанакусит: афранцуз, апровансал, аиталиан, аиспан, апортугал, арумын,

амолдав бызшәәқәа ухәа убас ицеггы; арахь иацанак-усит иара убас ианызаахьоу алатин бызшәеи хатыр зқәым алатыни (заатәи абжьаратә шәышықәсақәа рызтәи жәлар-латинтә цәажәашьақәа);

- 6) кельттәи абызшәатә гәыц: ари агәыц иалоуп аирланд, ашотланд, абретон, авалли бызшәәқәа ухәа уб. иц.;
- 7) абырзен бызшәатә гәыц: ари агәыц иалоуп абырзен бызшәа ҫыци ианызаахьоу ажәытә бырзен бызшәеи;
- 8) албаниатәи абызшәатә гәыц: ари абызшәатә гәыц шьақәгылоуп албан бызшәа мацарала;
- 9) аерман (ашәамахь) бызшәатә гәыц: уи шьақәгылоуп акырза иеицшым иахьатәи аерман бызшәеи ажәытә ерман бызшәеи рыла;
- 10) аславиан бызшәатә гәыц.

Икашәца азцаарақәа ртак.

1. Иарбан бызшәәқәоу исизааигәоу абызшәәқәа хәа изышьтоу?
2. Исизааигәоу бызшәәқәас ижәдыруси?
3. Иарбан бызшәәқәоу исизааигәазоу абызшәәқәа хәа изышьтоу?
4. Исизааигәазоу бызшәәқәас ижәдыруси?
5. Ишцашо абызшәәқәа хьлцшьтрала?
6. Иарбан бызшәәқәоу абызшәатә таацәара иалоу?
7. Бызшәатә таацәарақәас ижәдыруси?
8. Иарбан бызшәатә гәыцқәоу индосвропатәи абызшәатә таацәара иалоу?
9. Иарбан бызшәәқәоу индосвропатәи абызшәатә гәыцқәа ирылоу?

Иейтажэга агерман бызшэахь.

Зейцш хыцхыртак акынтэи ишьякэгылаз иейцшу абызшэакэа исизааигэоу (verwandtschaftliche) абызшэакэа хэа ирышьтоуп.

Аурыс, аболгар, аполиак, ачех ухэа егырт аславиан бызшэакэа исизааигэоу бызшэакэоуп.

Зейцш хыцхыртак акынтэи ишьякэгылаз, акырза иейцшу абызшэакэа исизааигэазоу (nahe) абызшэакэа хэа ирышьтоуп.

Хылцшьтрала абызшэакэа ршоит атаацэарақэа рыла, атаацэарақэа – агэыцқэа рыла.

Абызшэатэ таацэара иалоуп исизааигэоу абызшэакэа, абызшэатэ гэыц иалоуп исизааигэазоу абызшэакэа.

АФОНЕТИКА

Атермин «афонетика» абырзен ажәа phone акынтәи иаа-гоуп: phone иаанагоит ашьтыбжь. Афонетика ажәахәтә шытыбыжькәа, урт рышьякәгылашья, реицааишья, реыцсах-шьякәа тызцаауа бызшәадырратә тцаарадырроуп. Афонетика итнацааусит иара убас ақәыцәғәара, ацыра, аинтонация.

Ацсуа литературатә бызшәақы икоуп 64 шытыбжьи. Урт зегы абжыкабжакәа (асонанткәа) **и**, **у** рыда алфавит ақы анбанкәа рыла иарбоуп.

Абжыкабжакәа **й**, **ў** аораан абжыканызақәа **и**, **у** реици иахарбоит.

Ацсуа бызшәақы ашьтыбжькәа шоит абжыкакәси ацыбжыкакәси хәа.

Абжыкакәа

Абжыкакәа бжыцкья мацарала ишьякәгылоит. Урт анышьякәгыло хрыцжакәа ркынтәи иаххылцуа ахауа ацыкәслара аиузом.

Иахьатәи ацсуа литературатә бызшәақы фы-бжыкак ыкоуп. Урт иреиуоуп: **а**, **о**, **у**, **е**, **и**, **ы**. Арт абжыкакәа ркынтәи жәытәнатә аахыс ацсуа бызшәа иалаз абжыкакәа **а**, **ы**, **и**, **у** роуп. Абжыкакәа **е**, **о** ацсуа бызшәақы ассимиляция иахкьаны ашьтахь ишьякәгылаз бжыкакәоуп.

Абжыкакәа **а**, **ы** ацсуа бызшәақы инартбааны ахархәара рымоуп.

Абжыка **а** хцылоит ажәа апозициякәа зегы реы: ажәа алагамтәқы, агәтаны, антәамтәқы: ан, аб; аиашья, ацха, алашара уб. иц.

Абжыка **ы** уцылоит ажәа агәтаны, анцәамтәсы: *аныхәа, ахәыхә, асы, ахы, ағы* уб. иц. Абжыка **ы** ажәа алагамтәсы иануцыло акацарбағы асубиект рбага **и** анбыжышәо мацара ауп: Азы **ы**коуп. Астол ашәкәы **ы**кәуп. Ацла ацарақәа **ы**кәтәоуп. Ала **ы**цәоуп уб.иц.

Абжыкақәа **и, у** ацсуа бызшәағы имачны иуцылоит. Урт «абжыка назақәа ирзааигәаны ацыракацарагы рылшо иахыкоу позиция зацәык ағы ауп: ажәа алагамтәсы **и, у** рхала, даса бжыкак ма цыбжыкак ирыцымкәа, ацыра аныкарцә. Асеицш атагылазаашәа аныкоу **-и, -у** ақәыгәгәара рықәымшәо, адхаларатә цакы рыманы ма ахақәа аазырцшуа префиксқәаны ажәа ацхәа иангылоу, иашьтансиуа ажәа (ацыра) цыбжыкак мацара ала ианалаго ауп.

и-напы, у-напы; и-хата, у-хата;

и-ныха, у-ныха; и-ца, у-ца;

и-цеит, у-цеит; и-каҳаит, у-каҳаит;

и-иашоуп, у-иашоуп; и-уада, у-уада» (Ацсуа бызшәа абышәацкарақәа. Акәа, 2011, ад. 42.).

Абжыкабжақәеи адифтонгқәеи

Ацсуа бызшәағы икоуп ацыра зыкамцә, ақәыгәгәара зқәымшәо абжыкабжақәа џба: **й, ў**. Урт рхатә дыргакәа рымазам. Урт аораан абжыкақәа **и, у** реицш иадырбоит.

Абжыкабжақәа **и-и** у-и абжыкақәа **а-и** **ы-и** ишықәдыргылоит абарт адифтонгқәа: **аи, иа, ыи, иы; ау, уа, ыу, уы**.

Цырала ажәашараан арт адифтонгқәа цырак ауп ишықәдыргыло. Адифтонгқәа злоу ажәақәа рсы ацыра казцогы, зны-зынла ақәыгәгәара зықәшәогы абжыкақәа **а, ы** роуп, иаххәап: ай-маа, иа-ра́, и-сыи-теит, иы́с-теит; а́у-ра, уа-ра́, и-лы́у-теит, и-уы́л-теит уб. иц.

Абарт адифтонгкәа ракәын жәйтәнәтә аахыс ацсуа бызшәа иалаз. Иахьатәи ацсуа бызшәа аоышьацкаракәа рыла абжыкабжакәа **и, у** рывараҕы аоышьа армариаразы иотәым ацыра казтогы, ақәыцғәара ныкәызтогы **ы** (Шәахә. Ацсуа бызшәа аоышьацкаракәа. Акәа, 2011, ад. 44). Убри акнытә абжыка **ы** афункциакәа абжыкабжакәа **й, ў** инарыгзоит. Урт ацырагы карцоит, ақәыцғәарагы ныкәыргоит:

Асырцштәкәа:

а-ýс (←ауýс)

а-ú-ка (←аиýка)

ун-цә́ (←уынцә́)

ин-цә́ (←иынцә́)

ду-дыр-уеит (←дыудыруеит)

ди-дыр-уеит (←дыидыруеит)

а-ду (←адыу)

ан-ду (←андыу)

и-сú-теит (←исыитеит)

úс-теит (←иыстеит)

и-лú-теит (←иыутеит)

и-úл-теит (←иуылтеит)

«Абжыкабжакәа **й, ў** рацхәа игылоу, ақәыцғәара зыкәшпәо абжыка **ы** отәуп, ажәа цырала ашараан **ы** ацхьатәи ацырахь, иашьтанеиуа **и, у** ашьтахьтәи ацырахь ицозар, уи иаанагоит **ьи, уу** цырак иатәым, **и**-цырак шыкәдыргылоит хәа». (Ацсуа бызшәа аоышьацкаракәа. Акәа, 2011, ад. 45)

Асырцштәкәа:

ды-иасуеит

ды-иаргоит

сы-**и**ашъара
сы-**уа**
ры-**уа**
ацсы-**уак**
сы-**уа**ажәлар
асы-**уао**
абжыы-**уаа**

Ацсуа бызшәаҟы ассимилиация иахкыаны ахархәара роуа иалагеит уаанза абызшәа иаламыз адифтонгкәа **еи** (**аи** атыцан), **уе** (**уа** атыцан), **уо** (**уа** атыцан), **оу** (**ау** атыцан), **ио** (**иа** атыцан).

Ацсуа бызшәа адифтонгкәа **еи**, **уе** ралалара зыхкыз абжыкабжа **и** аныррала абжыка **а** абжыка **е** ахь иахьиасыз ауп:

дгыла**аит** → дгыле**ит**
ихә**аит** → ихәе**ит**
исахау**аит** → исахауе**ит**
издыру**аит** → издыруе**ит**

Ацсуа бызшәаҟы адифтонгкәа **уо**, **оу**, **ио** рхархәара (рцәырцра) зыхкыз абжыкабжа у аныррала абжыка **а** абжыка **о** ахь иахьиасыз ауп:

сау**п** → соу**п**
сгылау**п** → сгылоу**п**
уау**п** → уоу**п**
иау**п** → ию**п**
диау**п** → диоу**п**

Ацсуа бызшәаґы уажәтәи аамтаґы кацарбақәак рынцәам-тақәа рґы иахцыло, ажәытәан ацсуа бызшәа иаламыз адифтонг (аицаaira) **ои** ҳауит акацарба ашыґа иатәу абжыка **а**-и адифтонг **уа**-и (уажәтәи аамта узырбо асуффикс) реилалара:

изба + уаит → избоит

исхәа + уаит → исхәоит

Агерман бызшәаґы иахцылоит адифтонгқәа. Урт ирси-уоуп: **ei, ai, ey, ay** [æ], **eu, äu** [ɔ], **au** [a].

Арт адифтонгқәа ҳаусит икәсу ԡ-бжыка шытыбжык реилалара иабзоураны. Ахәараан актәи ашытыбжь кәсуп, иартуп, аԡбатәи – кәсуп, иаркуп.

Адифтонгқәа **ei, ai, ey, ay** [æ] ирыцхәоит ацсуа дифтонг **аи** еицш: ein, drei, mein уб. иц.

Адифтонгқәа **eu, äu** [ɔ] ирыцхәоит ацсуа дифтонг **ои** еицш: neu, Freude (f), Aufläufe (pl), Äußere (n), Gebäude (n) уб. иц.

Адифтонг **au** [a] иацхәоит ацсуа дифтонг **ау** еицш: bauen, faul, Baum (m) уб. иц.

Ацсуа бызшәаґы иахцылоит абжыкабжақәа **и**-қәа ԡба рыбжыара абжыка **е**: иеи. Аицаaira (атрифтонг) **иеи** аґы абжыка **е** ҳауит, хыхь ишазгәаґоу еицш, абжыка **а** акынтәи аԡбатәи абжыкабжа **и** иканацаз анырра иах-кьаны:

иаихәоит → **иеихәоит**

иаицәажәоит → **иеицәажәоит**

иибадырусит → **и**еибадырусит

ииццоит → **и**еиццоит

Абжыкабжақәа **и**, у рыбжьара абжыкабжа **и** иахьаны
абжыка **а** ииасусит абжыка **е** ахь:

исахау**а**ит → исахау**е**ит

издыру**а**ит → издыру**е**ит

саау**а**ит → саау**е**ит

Абжыкабжақәа **и**, у рыбжьара абжыкабжа **у** иахьаны
абжыка **а** ииасусит абжыка **о** ахь:

иауп → **и**оуп, **и**аухәоит → **и**оухәоит

диауп → **дио**уп, **и**аура → **и**оура

Абжыкабжақәа у-қәа оба рыбжьара аобатәи у-бжа иа-
хьаны абжыка **а** ииасусит абжыка **о** ахь:

уауп → **у**оуп

уаура → **у**оура

Аицааирақәа (атрифтонгқәа) **и**еи, **у**еи, **и**оу, **у**оу сснагь цы-
рак сицшыпәкәдыргылоит: **и**еи-хәоит, саа-**у**еит; Ажәақәа
иоуп, **дио**уп, **у**оуп цырак ала ауп ишыпәкәгыло.

Ацыбжыкақәа

Ацыбжыкақәа аныпәкәгыло хрыпхақәа ркынтәи иах-
хылцуа ахауа ацыкәсалара ииусит. Уи зыхкьо ацыбжыка-

қәа анышпақәгыло, актив ажәахәатә органқәа (абз, ақы-
шәқәа) апассив ажәахәатә органқәа (ахапыцқәа, асыца,
абызчыда) иахьырзааигәахо, иахьрыдыгәғәало ауп.

Ацыбжыкақәа шоит ацыбжыка царқәси ацыбжыка
дагәақәси хәа.

Ацыбжыка царқәа шыақәгылоит абжыцқәси абжы-
хәанчеи рыбзоурала, аха ацыбжыка царқәа рсы абжы-
хәанча иаха иеихауп абжыцқәа ааста.

Ацыбжыка дагәақәа шыақәгылоит абжыхәанча мацарала.

Шыақәгылашпала ацыбжыкақәа шоит асонортә цыб-
жыкақәа, акылааратә цыбжыкақәа, аймқаратә цыб-
жыкақәа хәа.

Асонортә цыбжыкақәа

Асонортә цыбжыкақәа шыақәгылоит абжыцқәси аб-
жыхәанчеи рыбзоурала, аха асонортә цыбжыкақәа рсы
абжыцқәа иаха иеихауп абжыхәанча ааста.

Асонортә цыбжыкақәа акакалатәи асистема змоу ацыб-
жыкақәа хәа ирышьтоуп. Урт рахь иацанакуусит: **л, м, н, р**.

Иахышпақәгыло атыц ала **л**-и **н**-и абыз-хацыцтә цыб-
жыкақәоуп, **м** – қышпәтә цыбжыкоуп, **р** – абыз-хацыц-
сыцатә цыбжыкоуп.

Ацсуа бызшәақы асонортә цыбжыкақәа зегьы цыб-
жыка гәгәақәоуп. Асонортә цыбжыка ццқәа **л' (ль)** хцы-
лоит аурыс бызшәақынтәи ацсуа бызшәа иалалаз ажәақәа
рсы: *литература, алирика, афильм, альбом* уб. иц.

Акылааратә цыбжыкақәа

Акылааратә цыбжыкақәа анышпақәгыло, хажәахәатә ор-
ганқәа сизааигәахоит, урт рыбжьара икалоит акылаара, хры-

цхақәа ркынтәи иаххылцуа ахауа ари акылаара икылс-
уеит.

Акылааратә цыбжыкақәа ѿба-ѿбалатәи асистема змоу
ацыбжыкақәа хәа ирышьтоуп.

Урт рахь иацанакуеит:

в – ф	Актәи ариад асы игылоу ацыбжыкақәа
з – с	царқәоуп, аѿбатәи ариад асы игылоу ацыб-
ж – ш	жыкақәа дагәақәоуп. Арт ацыбжыкақәа
жь – шь	ркынтәи ацыбжыкақәа жь – шь, гь – хь цыб-
жә – шә	жыка цпқақәоуп.
г – х	Ацыбжыкақәа жә – шә, гә – хә, ѿ – хә –
гь – хь	қышпәхаргъежьратә цыбжыкақәоуп.
гә – хә	Иахышпәкәгыло атыц ала в – ф – қышпә-
– х	хацыцтә цыбжыкақәоуп; з – с бызпхьатәи-
ѿ – хә	қәоуп, хацыцтәқәоуп; ж – ш, жь – шь, жә – шә
	бызпхьатәиқәоуп, сыцахацыцтәқәоуп; г – х,
	гь – хь, гә – хә – бызшьтахьтәиқәоуп, сыца-
	шыхьтәиқәоуп; х, ѿ – хә – хәлымшәатә (ла-
	рингалтә) цыбжыкақәоуп.

Аимкьаратә цыбжыкақәа

Аимкьаратә цыбжыкақәа анышпәкәгыло, хажәахәатә
органқәа азныказ рсеиддыргәгәалоит (рсеидыркылоит),
нас хрыцхақәа ркынтәи иаххылцуа ахауа урт сиднах-
уеит.

Аимкьаратә цыбжыкақәа хпа-хпалатәи асистема
змоу ацыбжыкақәа хәа ирышьтоуп. Урт рахь иацанак-
уеит:

б – ц – п	Актәи ариад асы игылоу ацыбжыкақәа
д – т – т	царқәоуп; аобатәи, ахпатәи ариадқәа рсы
дә – тә – тә	игылоу ацыбжыкақәа дагәақәоуп.
з – ц – ц	Ацыбжыкақәа ць – ч – ч; гь – кь – кь; кь –
зә – цә – цә	цыбжыка цшқәоуп.
ц – е – е	Ацыбжыкақәа дә – тә – тә; зә – цә – цә;
ць – ч – ч	гә – қә – кә; кә – қышәхаргъежьратә
г – қ – қ	цыбжыкақәоуп.
гь – кь – кь	Иахышьяқәгыло атыц ала ацыбжыкақәа
гә – қә – кә	б – ц – п – қышәтә цыбжыкақәоуп; д – т – т;
-- к	дә – тә тә; з – ц – ц; зә – цә – цә – бызцхьатәи-
-- кь	қәоуп, хацыцтәқәоуп; ц – е – е; ць – ч –
-- кә	ч – бызцхьатәиқәоуп, ыца-хацыцтәқәоуп;
	г – қ – қ; гь – кь – кь; гә – қә – кә – быз-
	шьяхьтәиқәоуп, ыцашьяхьтәиқәоуп; к,
	кь, кә – кыркытә (фарингалтә) цыбжыка-
	қәоуп.

Икашәца азцаарақәа ртак.

1. Зака шьтыбжыы ыкоузеи ацсуа бызшәаҟы?
2. Иарбан шьтыбыжьқәоу (нбанқәоу) алфавит асы иар-
бам?
3. Зака бжыка ыкоузеи ацсуа бызшәаҟы?
4. Ишцашьяқәгыло абжыкақәа?
5. Иарбан бжыкақәоу жәытәнатә аахыс ацсуа бызшәа
иалоу?
6. Иарбан бжыкақәоу ацсуа бызшәаҟы ашьяхь ишьяқә-
гылаз?
7. Иабаҳцыло абжыкақәа **и, у**?

8. Иарбан дифтонгқөу жәйтәнатә аахыс аңсуа бызшәа иалоу?
9. Иарбан дифтонгқөу аңсуа бызшәа иалалаз?
10. Ианбаотәу ақәыңғәара зықәшәо абжыка ы?
11. Зака цыбжыка ыкоузеи аңсуа бызшәаҕы?
12. Иарбан цыбжыкақөу асонортә цыбжыкақәа рахь иаңанакуа?
13. Иарбан цыбжыкақөу акылааратә цыбжыкақәа рахь иаңанакуа?
14. Иарбан цыбжыкақөу аимкьаратә цыбжыкақәа рахь иаңанакуа?
15. Зака цыбжыка цшқа ыкоузеи аңсуа бызшәаҕы, насгьы иарбанқөу урт?
16. Зака қышпәхаргъежьратә цыбжыка ыкоузеи аңсуа бызшәаҕы, насгьы иарбанқөу урт?
17. Идагәу аңыбжыкақәа арбан? Ишцашьақәгыло урт?
18. Ицару аңыбжыкақәа арбан? Ишцашьақәгыло урт?

Аславиян бызшәатә гәың

Аславиян бызшәатә гәың индосвропатәи абызшәатә тааңәараҕы зегьы реиҳа идуу бызшәатә гәыңуп. Аславиян бызшәақәа рыла иңәажәо ауаа рхыңхьазара 300 миллион ркынза иназоит.

Аславиян бызшәатә гәың агәың хәычқәа хца рыла ишоит – мрагыларатәи, аладатәи, мраташәаратәи агәың хәычқәа. Мрагыларатәи аславиян бызшәатә гәың хәыч ахь иаңанакусит аурыс, аукраин, абелорус бызшәақәа. Аладатәи аславиян бызшәатә гәың хәыч ахь иаңанакусит аболгар, амакедон, асербо-хорват, асловен, ианызааз ажәйтә

славян бызшәәкәа. Мраташәаратәи аславян бызшәәтә гәыц хәычы иалоуп ачех, асловак, аполиак, акашуб, асерболужиц, ианызааз аполаб бызшәәкәа.

Акашуб бызшәа ада, аславян бызшәәкәа зегы ирымоуп абыра. Ахорватцәа рыда мрагыларатәи аладатәи аславянцәа рәыра шыатас иамоуп акириллица. «Кириллица» хәа изышытоу алфавит сикәдыршәсит аславян быра ашыатаркыоцәа Кирилли Мефодии IX ашәышыкәсазы; мраташәаратәи аславян бызшәәкәси ахорват бызшәси (ари абызшәа аладатәи аславян бызшәәтә гәыц хәыч ахь иацанакусит) рхы иадырхәсит алатин алфавит.

Ажәытә славян бакакәа злаоу, рацхьаза литературатә бызшәас иказ ажәытә славян бызшәа ауп. Уи акрызцазкуаз ароль нанагзсит егырт аславян литературатә бызшәәкәа рышыакәгыларацы.

Аславян бызшәәкәа ркынтәи аурыс бызшәа хатәы бызшәас изыцхьазо ауаа рхыцхьазара иаха иеихауп. Уи хатәы бызшәас ирымоуп 190 миллиондык (Л.П. Крысин и др. **Русский язык. Москва, 1989, стр. 50**).

Икашәа азцааракәа ртак.

1. Зака гәыц хәыцкәа рыла ишои аславян бызшәәтә гәыц?
2. Ирыхзуи аславян бызшәәтә гәыц злашо агәыц хәыцкәа?
3. Иарбан бызшәәкәоу мрагыларатәи аславян бызшәәтә гәыц хәыч ахь иацанакуа?
4. Иарбан бызшәәкәоу аладатәи аславян бызшәәтә гәыц хәыч ахь иацанакуа?
5. Иарбан бызшәәкәоу мраташәаратәи аславян бызшәәтә гәыц хәычы иалоу?

6. Иарбан бызшәоу аславиан бызшәақәа ркынтәи аҟыра змам абызшәа?
7. Иарбан графикоу мрагыларатәи аладатәи аславиан бызшәақәа роыра шыатас иамоу?
8. Иарбан алфавиту мратәшәаратәи аславианцәси ахорватцәси рхы иадырхәо?
9. Иарбан славян бызшәатә гәыц хәычу изцазкуа ахорват бызшәа?

Иеиҟажәга агерман бызшәахь.

Мрагыларатәи аславиан бызшәатә гәыц хәыч ахь иацанакусит аурыс, аукраин, абелорус бызшәақәа.

Аладатәи аславиан бызшәатә гәыц хәыч ахь иацанакусит аболгар, амакедон, асербо-хорват, асловен, ианызааз ажәытә славян бызшәа.

Мратәшәаратәи аславиан бызшәатә гәыц хәычы иалоуп ачех, асловак, аполиак, акашуб, асерболужиц, ианызааз аполаб бызшәақәа.

Кавказтәи абызшәатә таацәара

Кавказтәи абызшәатә таацәара шоит абарт абызшәатә гәыцқәа рыла: ацсуа-адыга бызшәатә гәыц, авайнах (анах) бызшәатә гәыц, адагьстан бызшәатә гәыц, ақартвел бызшәатә гәыц.

Авайнах бызшәатә гәыц иалоуп ачечен бызшәси аингәыш бызшәси. Ачечен бызшәа зхатәы бызшәоу ачеченцәа нхоит Чечентәылатәи Ареспубликасы. Уи ахтнықалақьс иамоуп **Грозный**. Аингәышцәа нхоит Ингәыштәи Ареспубликасы. Уи ахтнықалақь иахьзуп **Магас**. Адагьстан бызшәатә гәыц

шыақәгылоуп адагъстан бызшәакәа рыла. Адагъстанцәа нхоит Дагъстантәи Ареспубликасы. Дагъстан ахтнықалақь иахъзуп **Махачкала**.

Ацсуа-адыга бызшәатә гәың иалоуп абарт абызшәакәа: ацсуа бызшәа, абаза (абазин, ашәуа) бызшәа, ианызаахьоу аубых бызшәа, асдыгъ бызшәа, акабарда бызшәа (акабарда-черкъез бызшәа).

Асдыгъ бызшәа зхатәы бызшәоу асдыгъкәа нхоит Адыге-иа Ареспуликасы. Уи ахтнықалақь иахъзуп Майкәаң.

Акабардакәа нхоит Кабарда-Балкариатәи Ареспубликасы. Уи ахтнықалақь иахъзуп Нальчик.

Ианызаахьоу аублаа бызшәа зхатәы бызшәаз аублаакәа нхон ажәытәан Шәачси Адлери иахьрыцаркуа атыцкәа рсы. Абызшәадырыоцәа излашыақәдыргылахьоу ала, аублаа бызшәа ацсуа бызшәа иазааигәоуп. Аублаа жәлар зегъы амхацъырраан Тьркәтәылака иахьргеит. Урт рбызшәа рцәызит. Иахьа аублаакәа зынза имацәоуп, урт икоугъы рхатәы бызшәа рыздырзом.

Абаза бызшәа зхатәы бызшәоу абазакәа (абазинцәа, ашәуаа) нхоит Карачы-Черкъессктәи Ареспубликасы. Уи ахтнықалақь иахъзуп Черкесск.

Абаза бызшәа ацсуа бызшәа зынза иазааигәазоу бызшәоуп.

«Ацсуа бызшәеи абаза бызшәеи грамматикатә шыақәгылашыала, жәартә силазаарала, фонетикатә системала, шамахамзар, иеицшуп». (В. А. Амч-цха, Р. К. Гәыблиа-цха. Ацсуа бызшәа аграмматика. Акәа, 1984 ш., ад. 9.).

Ацсуа бызшәеи абаза бызшәеи бызшәак акынтәи ишыақәгылеит хәа ирыцхьазоит абызшәадырыоцәа. Абаза бызшәаҟы иуцылоит 6-диалектк: ашыхарыуатәи адиалекти тапантатәи адиалекти. Абаза литературатә бызшәа шыаҟас иамоуп тапантатәи адиалект.

Ацсуа бызшәа ацсуа жәлар рхатәы бызшәа ауп. Ацсуаа нхоит Апсны Ареспубликасы. XIX ашәышықәсазы иказ амхадьырра иахкьаны ацсуаа рацәаоны инхоит иара убас Тьркәтәыла, Мысра, Шьамтәыла, Голландиа, Германия, Ацара ухәа убас егырт ахәаанырцәтәи атәылақәа рсы.

Ацсуа бызшәа иамоуп 6-диалектк: абжьыуатәи адиалект-ти бзыцтәи адилекти. Ацсуа литературатә бызшәа шыатас иамоуп адиалектк рыла ишыақәгылоу ажәлар рбызшәа.

Кавказ икәынхоит, хыхь зызбахә ххәаз ажәларқәа рнаосгы, ауацсаа, асрманцәа (ашәамахьцәа), азербай-цъанцәа. Аха арт ажәларқәа рбызшәақәа Кавказтәи абызшәатә таацәарахьы иацанакзом. Ауацс бызшәси асрман бызшәси индоевропатәи абызшәатә таацәара-хьы иацанакусит, азербайцъан бызшәа атиурк бызшәатә таацәарахьы иацанакусит. Кавказтәи абызшәатә таа-цәара иацанакуа Кавказ иашьагәыту ажәларқәа рбыз-шәақәа роуп.

Икашәа азцарақәа ртак.

1. Иарбан бызшәатә гәыцқәоу кавказтәи абызшәатә таацәара иалоу?
2. Иарбан бызшәақәоу ацсуа-адыга бызшәатә гәыц иа-лоу?
3. Иарбан бызшәақәоу исизааигәазоу ацсуа-адыга быз-шәатә гәыц иалоу абызшәақәа ркынтәи?
4. Зака диалект ыкоузеи ацсуа бызшәақы, насгы ирыхь-зуи урт?
5. Зака диалект уцылозеи абаза бызшәақы, насгы иры-хьзуи урт?

Иейтажэга агерман бызшэахь.

Ацсуа-адыга бызшэатэ гэың иалоуп абарт абызшэақәа: ацсуа бызшэа, абаза бызшэа, ианызаахьоу аубых бызшэа, аедыгь бызшэа, акабарда бызшэа.

Ацсуа бызшэеи абаза бызшэеи сизааигэазоу бызшэа-қәоуп.

Абаза бызшэафсы икоуп ӧ-диалектк: ашьхарыуатэи адиалекти тапантатэи адиалекти. Абаза литературатэ бызшэа шыатас иамоуп тапантатэи адиалект.

Ацсуа бызшэафгы икоуп ӧ-диалектк: абжыуатэи адиалекти бзыцтэи адиалекти. Ацсуа литературатэ бызшэа шыатас иамоуп аӧдиалектк рыла ишыақәгылоу ажәлар рбызшэа.

АМОРФОЛОГИА

Аморфология аграмматика иакәшоуп. Ажәа аморфология ажәытә бырзен бызшәа акынтәи иаагоуп: *morphe* иаанагоит аформа, *logos* иаанагоит апара. Аморфология итнацааусит абызшәаҥы икоу ажәакәа рсилазаашьҥи, урт рыцсахшьякәҥи, рыцсахшья аформакәҥи, рыграмматикатә цаккәҥи.

Ажәакәа ржәартә паки, рыграмматикатә паки, рсилазаашьҥи ирсырцшны урт шоит жәахәа хәтақәаны.

Апсуа бызшәаҥы ажәахәа хәтақәа жәаба ыкоуп. Урт шоит зхала икоу ажәахәа хәтақәҥи апхыраагзатә жәахәа хәтақәҥи хәа.

Зхала икоу ажәахәа хәтақәа фба ыкоуп: ахьызка, ахьызцынхәра, аказшьярба, апхьазарахьзы, акацарба, апцынгыла.

Зхала икоу ажәахәа хәтақәа инарыгзоит хьызхәалатәи афункциа, дасакала иухәозар, урт иахдырбоит аматәаркәа, аҥиара, аказшьякәа, ахьцхьазаракәа, настгы ихәоу хәтақәаны икалоит.

Апхыраагзатә жәахәа хәтақәа рахь иацанакусит: аидхәа-лага, ашьтынгыла, ахәтач, абыжытка.

Урт хьызхәалатәи афункциа рзынагзаом, ихәоу хәтақәаны изыкалазом.

Урт иаадырцшуа ажәакәҥи ахәоукәҥи рыбжьара икоу аи-зыказаашьякәа роуп.

Зхала икоу ажәахәа хәтақәа шоит иаадоуи иаадами ажәахәа хәтақәа хәа. Иаадоу ажәахәа хәтақәа ирымоуп ажәахырҥиара, иаадам ажәахәа хәтақәа ажәахырҥиара рызчыдаразам. Иаадоу ажәахәа хәтақәа ирсиуоуп: ахьызка, акацарба, аказшьярба, апцынгыла. Иаадам ажәахәа хәтақәа – ахьызцынхәра, апхьазара хьзы.

Икашәца азцаарақәа ртак.

1. Итнацаауси аморфология?
2. Зака жәахәа хәта ыкоузеи ацсуа бызшәаҥы?
3. Зхала икоу ажәахәа хәтақәа зака ыкоузеи, насгы иарбақәан урт?
4. Зака цхыраагзатә жәахәа хәта ыкоузеи ацсуа бызшәаҥы, насгы иарбақәан урт?

Ахызка

Ахызка аматәари аматәартә цакы змоу аилкаарей аазырцшуа (узырбо) зхала икоу жәахәа хәтоуп.

Ахызкақәа ирныцшусит ихадароу аграмматикатә классқәа җоба: ауабытәыҗсатә класси аматәартә класси.

Ауаатәыҗса хзырбо ахызкақәа (*ауаабы, ахаца, аңхәыс, аишкәыҗабы, абызшәадырҗабы, ацарауаа, ацаабы, аазаа, аарыхабы, атиабы, аахәаа, аекономист, ахасбеилыргаа, аиҳабы, анапхгаабы, амазаныкәгаа* уб. иц.) ауабытәыҗсатә класс ахь иацанакусит. Урт зцаарақәас иқәдыргылоит: Дарбан? Дызустада? Изустцәада?

Ауаа рыда егырт аматәарқәеи аматәартә цакы змоу аилкаарақәеи (*ааҗны, атәыла, аңстәы, арахә, аңсаатә, ахәаца, ациаа, ацла, аиааира, атҗынчра, ахәаахәтҗра, ааглыхра, аалыц, ахатәбзиара, анаплакы, аусбарҗа* уб. иц.) хзырбо ахызкақәа аматәартә класс ахь иацанакусит. Урт зцаарақәас иқәдыргылоит: Иарбан? Изакәи?

Ахызка иамоуп азапәи арацәеи хыцхызарақәа. Ахызка азацә хыцхызараҥы иамазам азацә хыцхызара аазырцшуа аморфологиатә рбага, иара убас акласс аазырцшуа арбага. Ахызкаҥы азацә хыцхызарей акласси злаарцшу ахызка

ацакалоуп. Ауабытэыосатэ, класс ахь иацанакуа ахьыз-
какэа (ахьызкакэа: *ауабы, ахэычы, аңхэыс* рыда) арацэа
хыцхьазараэы ирыцлоит асуффикс **-цэа:** *аазаөцэа, анацэа,
абацэа, аңацэа, аңхацэа, ацаөцэа, астудентцэа, аарыхыөцэа,
атиөцэа, аахэаөцэа, атыжсьыөцэа, аңцааөцэа, афизикцэа,
астрономцэа* уб. иц.

Иеиөпөырцш: *ауабы – ауаа; ахэычы – ахэычкэа; аңхэыс –
ахэса – ахэсақэа.*

Асуффикс **-цэа** иахнарбоит арацэа хыцхьазарагы, ауа-
бытэыосатэ классгы, асакала иухэозар, Ө-грамматикатэ
цакык: акласстэ цаки ахыцхьазаратэ цаки.

Аматэартэ класс ахь иацанакуа ахьызкакэа арацэа
хыцхьазараэы ирыцлоит асуффикс **-кэа:** *анаплаккэа, ашэ-
кэкэа, аөынкэа, ацлакэа, аңстэкэа, аңсаатэкэа, ахэача-
кэа, аутратыхкэа, атэылакэа, ақалақкэа, ақэеиарақэа,
алцшэақэа, аңышэарақэа, аиацэақэа, акэырчахақэа* уб.
иц.

Ахатэы хьызкакэа

Ахьызкакэа шоит ахатэы хьызкакэеи азеицш хьызкакэеи
хэа.

Ахатэы хьызкакэа рахь иацанакусит:

- а) ауаа рыхьзкэеи рыжэлақэеи: *Алиас, Хьыбла, Карл,
Александр, Алиса, Ашэба, Ачба, Маркс, Енгельс, Ари-
стотель, Хаине, Шиллер, Вальрас, Лебедев, Вильсон,
Ниутон, Резерфорд* уб. иц.;
- б) атэылакэа, ақалақкэа, ақытакэа рыхьзкэа: *Аңсны,
Урыстэыла, Акэа, Москва, Бонн, Берлин, Германия,
Бранденбург, Лыхны* уб. иц.;

- в) аоксанқәа, амшынқәа, азиасқәа, азиақәа рыхьзқәа: *Аоксан тынч, Амшын еикәа, Егры, Цсоу, Кәыдры, Рица, Амткьал, Мзы, Раин, Дунаи, Ельба, Шпрее* уб. иц.;
- г) ашьхақәа рыхьзқәа: *Ерцахә, Ельбрус, Еверест, Сакьян, Мамзышьха, Хьымса, Зыхәа, Алтаи, Гималаи* уб. иц.;
- д) ацстәқәа рыхьз чыдақәа: *Дамшә, Мура, Чашьа, Чаппи, Бада* уб. иц.;
- ж) апәкәқәа, агазетқәа, ажурналқәа рхатәы хьызқәа: *«Ацынцәарах», «Камачыч», «Аңсны», «Алашара», «Амцабз», «Нове Цаит» («Neue Zeit»), «Аңсны аказара», «Ашколи аңстазаареи»* уб. иц.;
- з) апланетақәа, асцәақәа рыхьзқәа: *Марс, Венера, Иупитер, Ецәацаа, Шарғыецаа, Хәылығыцаа* уб. иц.

Азеицш хьызкақәа

Азеицш хьызкақәа рахь иацанакусит иеижәлантәу аматәарқәа иеицырзеицшу ахьзқәа (*ашәкәы, аоны, аңсадгьыл, атәыла* уб. иц.), иара убас абстракттә еилкаарақәа рыхьзқәа (*аңышәара, аиааира, адырра, аартра, ахәыцра, атынчра, ахақәитра* уб. иц.). Азеицш хьызкақәа ирымоуп абарт аформақәа: азеицш, иеилкаам, адхаларатә, аиагаратә.

Ахьызка азеицш форма

Ахьызка азеицш форма рбагас иамоуп апрефикс **-а**: *а-хәоу, а-қалақь, а-моа, а-иҭа, а-нхаоы, а-усуоы, а-усзуоы, а-закәан, а-ңкара, а-жәа, а-цла, а-шьха, а-зиас, а-дгьыл, а-ңҭа* уб. иц.

Ахызка иеилкаам аформа

Ахызка иеилкаам аформа шыақәгылоит асуффикс **-к** ахызка ашыаа аццарала. Ускан азеицш форма арбага – апрефикс **-а** ахызка ашыаа иатәымзар, иацыршәоит. Арацәа хыцхьазараәсы асуффикс **-к** асуффиксқәа **-цәа, -кәа** ирышьтансиусит: *хәоук – хәоукәак, ажәак – ажәәқәак, студентк – студентцәак//студентцәәқәак, рцафык – рцафцәак//рцафцәәқәак, школк – школқәак, шәкәык – шәыкәқәак* уб. иц.

Ахызка адхаларатә форма

Ахызка адхаларатә форма шыақәгылоит ахызка «Л» ариад иатәу ахаәытә цынгылақәа – **с, у, б, и, л, а, х, шә, р** рыццарала: *сышәкәы, уашә, бахәшә, иан, лаб, харцафы, шәңа, рыфны* уб. иц.

Ахызка аиагаратә форма

Ахызка аиагартә форма шыақәгылоит асуффиксқәа **-с, -ны** рыбзоурала. Асуффикс **-ны** абзоурала ишыақәгыло ахызка аиагаратә форма иаха имачны ахархәара амоуп: *лыцшәас//лыцшәаны, итәс//итәаны, хыбрас//хыбраны, ңышәарас//ңышәараны, рцафыс//дырцафны, иашыас//диашыаны, фызас//дфызаны* уб. иц.

Икашәңа азцаарақәа ртак.

1. Иарбан хызкақәоу ахатәы хыызқәа рахь иацанакуа?
2. Иарбан хызкақәоу азеицш хыызқәа рахь иацанакуа?

3. Ишпашбақегыло ахызка азеицш форма?
4. Ишпашбақегыло ахызка исилкаам аформа?
5. Ишпашбақегыло ахызка адхалартә форма?
6. Ишпашбақегыло ахызка аиагартә форма?

Инашәыгза адцақәа.

- I. Ишәхәа ахызка аформақәа шышбақегыло.
- II. Ишәыргыл ахызкақәа *ашәкәы, аәны, ақалақь, атәыла, ацаәы, арцаәы, ацла, аңстәы, аңсаатә* аформақәа зеггы рғы.
- III. Ишбақәшәыргыл ахатәы хызкақәси азеицш хызкақәси злоу хца-хца хәоу.
- IV. Ишәхәа ахызкақәа *атәыла, сышәкәы, ҕнык, ҳақьымс, ашәак, иашьас, цлақәак, иахәшьак* хызкатә формас изцазкуа.

Ацсуа бызшәа атцаара атоурых

Рацхьаза ацсуа ажәақәа ашкәы ианызпаз атыркәа географ, аныкәаә (зан дацсыуаз) Евлиа Челеби иоуп. Уи 1641 шықәсазы Ацсны дыкан. Евлиа Челеби ацсуаа дрыцәажәаны араб шрифт ала ианицеит 40 ажәси ахәоукәси. Арт ажәақәси ахәоукәси анылсит «Аныкәарақәа рышәкәы» захьзу уи иусумта. Евлиа Челеби ианипаз ацсуа ажәақәси ахәоукәси атранскрипциа рзиут, дрыцхьсит алатин шрифт ала Р. Блаихыштаинер. Араб шрифт ацсуа шытыбыжкәа зеггы азаарцшуам, убри акнытә Евлиа Челеби ианцамтақәа ирымоуп агхақәа.

Абызшәадырәы А. Н. Генко ишазгәситә ала, Евлиа Челеби ианипаз ажәақәси ахәоукәси рғы цьара-цьара иубартоуп бызцтәи адиалект ачыдарақәа.

Хрыхәацшып Е. Челеби ианицаз Р. Блаихыштаинер алатин шрифт ала атранскрипция ззиуз ацсуа ажәакәси ахәоукәси акык-әбак:

uči– уцы//уца – gehe

adriš– арцыс – der Junge, der Kerl

sičāb– сыцап//сцап – ich gehe

abhriš – ацхәыс – die Frau

aki širdirom – акы сыздыруам – ich weiß nichts

Е. Челеби ацсуа бызшәа аилазаашьа иазкны тцаарак моацимгеит, згәтак каимтсит, убри акнытә уи ацсуа бызшәа рацхәтәи атцаафы хәа дузыцхьазом.

XVIII апшәышықәса аәбатәи азбжазы кавказтәи абызшәакәа ирызәлымхәахә иалагеит аурыс царауаа. Аурыс царауаа, апсабаратцааа И. Гиульденштедт Петербургтәи Академия адцала имоацигеит аныкәарақәа Урыстәылеи Кавкази 1768 – 1773 шықәсқәа рзы. И. Гиульденштедт имоацигаза аныкәарақәа ирылцшәахсит иусумта «Урыстәылеи Кавказ ашьхәкәси рҕы аныкәарақәа» («Reisen durch Rußland und im Caucasischen Gebirge»). Ари аусумта тыцит уи ицстазаара даналц ашьтахь. Уи тижьит аурыс царауаа П. Паллас. Ари аусумта актәи атом тыцит 1787 шықәсазы, аәбатәи атом – 1791 шықәсазы. И. Гиульденштедт кавказтәи абызшәакәа аа-гәыцкны ишеит. Уи ацсуа бызшәеи адыга (ачерқьез) бызшәакәси бызшәатә гәыцк ишацанакуаз азгәсцит. Ари апәкәаҕы И. Гиульденштедт 300 ажәа аурысшәахь иситаганы ианитсит Кавказтәи абызшәакәа 13 рыла. Арт ажәакәа рхыцхьазараҕы икоуп ацсуа-адыгатә бызшәакәа ркынтәи ажәакәаҕы. Уи ажәакәа аницит алатин шрифт ала. Алатин шрифт (алфавит) ацсуа-адыгатә шытыбыжьқәа зегьы

ахъазаамырцшуа акнытә, уи ианицаз ацсуа-адыгатә ажәа-кәа агхақәа ахърымоу рацәоуп.

П. К. Услар икынза (ацсуа бызшәа атцаара далагаанза) ацсуа бызшәа аилазаашәа парадыррала атцаара рацхъаза напы азыркыз, уи атцааразы рацхъатәи ашәақәа кызпаз, агерман парауа, аориенталист (амрагыларатцаа) Гь. Розен иоуп. Уи ацсуа бызшәа рацхъатәи атцаафы хәа дрыцхъазойт.

Гь. Розен итицауаз абызшәақәа ирызкны иойт аусумта. Уи иусумта шәкәны итыцит 1846 шыкәсазы, хъысгыи иам-оуп «Ауацс бызшәа аграмматика агыршәеи, ашәаныуа бызшәеи, ацсуа бызшәеи реилыргара аццаны» хәа («Ossetische Sprachlehre nebst einer Abhandlung über das Mingrelische, Swanische und Abchasische»). Ари ашәкәы 84 дакыа рыла ишәақәгылоуп. 12 дакыа рыкны уи далацәажәойт ацсуа бызшәа.

Гь. Розен ииашаны иызгәситсит ацсуа бызшәа иамоу ачы-дарақәа мацымкәа. Иаххәап, уи иызгәситсит:

- 1) ацсуа бызшәа ацыбжыкатә система шбеиоу;
- 2) ахъызкақәа азеицш рбага шрыцу;
- 3) ахъз ападежтә формақәа шамам;
- 4) ацхъазара хъзы фажәа-фажәалатәи асистема шамоу;
- 5) ахъз акны адхалара ахафьтә цынгылақәа (префиксқәа) рыла ишаарцшу;
- 6) акацарбафь ахафьқәа ахафьтә цынгылақәа рыла ишаарцшу;
- 7) ацсуа бызшәафь асубиект-обиекттә рбагақәа шсицшу, урт злеиоудыраауа иахыгылоу ртыци рцакқәеи рыла шакәу;
- 8) акацарбафь мапкратәи ацакы аффикс **-м** ала ишаарцшу.

Гь. Розен иусумтәсы иѳусит акацарбаҕы актәи атың асы игылоуп аобиект рбага, аобатәи атың асы игылоуп асубиект рбага хәа. Уи ара икаицеит агха. Уи изгәамтеит акацарбақәа зегыи рҕы аобиект рбага актәи атың асы ишгылам, асубиект рбага аобатәи атың асы ишгылам.

Гь. Розен иѳусит иара убас ацснәаҕы, ачерқьез бызшәаҕы еицш, аказшьарба ахызка иашьтанеиусит хәа. Абракаҕы абри аоыза агәаанagaraҕы Гь. Розен икаицеит агха. Уи изгәамтеит ацсуа бызшәаҕы азыкашьатә казшьарба ахызка ишаңынгылоу.

Гь. Розен ииашаны иазгәеитеит хылцшьтрала ацсуа бызшәа адыга бызшәақәа ишырзааигәоу.

Ацсуа бызшәа царадыррала инарцауланы, инагзаны итыццааз аурыс генерал, аетнограф, алингвист, кавказтцааоы, кавказтцаара ашьатаркыѳцәа ируазәку (иреиуоу), ацсуа ѳыра ашьатаркыи Пиотр Карл-ица Услар иоуп.

1858 шықәсазы Урыстәылатәи аиҳабыра П. К. Услар идырҕеит Кавказтәи ажәларқәа ртоурых аора. Ажәлар рбызшәа узымдыруазар урт ртоурых узыѳзом хәа ицхьазон П. К. Услар. Убри акынтәи уи напы аиркусит кавказтәи абызшәақәа рцара. Рацхьаза уи далагеит ацсуа бызшәа ацара. Уи 1861 шықәсазы Акәа дыкан, ацсуаа дрысцәажәаны аматериалқәа аниѳон. Ашьтахь Ацсны инхоз ацснәа бзианы издыруаз хѳык ацсуаа ицырхырааны Қарт ацснәа иѳон. П. К. Услар мызки ѳымчыбжьи ацсуа бызшәа иѳон. Абри аамта иалагазаны уи иеиқәиршәсит рацхьазатәи ацсуа алфавит аурыс графика шьатас иатаны, итицааит ацсуа бызшәа афонетикеи аморфологиеси, иагьиѳит рацхьазатәи ацсуа бызшәа аграмматика. Ацсуа алфавити ацсуа бызшәа аграмматикеи зну ашәкәы иахьзуп «Этнография Кавказа. Языкознание. Абхазский

язык». Ари ашәкәы литографияла итыжын 1862 шықәсазы, атипографиясы – 1887 шықәсазы Тифлис (Қарт).

П. К. Услар иибыз ацсуа бызшәа аграмматика гхақәак шамоугы, уи иахьагы ацак ду амоуп ацсуа бызшәа атцаа-
щәа рзы.

П. К. Услар ииит иара убас аграмматикатә очерккәа аче-
чен, авар, алак, адаргин (ахиуркилин), алезгин (акиурин),
атабасаран, ачереқьез, аубых, апәаныуа бызшәақәа ирызк-
ны. Уи исиқәиришәсит абарт абызшәақәа ралфавитқәа ау-
рыс графика шытас иатаны.

П. К. Услар иусумтақәа зегы урыспәала итыцаанза агер-
ман бызшәахь иеитаганы итижыт Германия анемец царауа,
абызшәадырәы А. Шифнер. Уи П. К. Услар иусумтақәа дахь-
рыхцәажәо ихәоит игәаанагарақәа ацсуа кацарба иазкны.

1895 шықәсазы Вена итыцит «Ишыатаркыроу кавказ-
тәи абызшәақәа» («Die Sprachen des kaukasischen Stammes»)
захьзу Р. Еркерт иусумта. Ари аусумтасы уи ииуеит ацсуа
бызшәаҟы активтә кацарбақәа мацара роуп икоу, убри ак-
нытә ахтынхьаатә (страдательный) залог ыкам хәа. Ара иу-
боит Р. Еркерт А. Шифнер игәаанагарақәа ихы ишаирхәаз.

1895 шықәсазы итыцит Х. Шухардт иусумта «Иеита-
цуа акацарбақәа рпассивтә казшыа кавказтәи абызшәа-
қәа рыкны» («Über den passiven Charakter des Transitive in den
kaukasischen Sprachen») хәа хьыс измоу. Уи кавказтәи абыз-
шәақәа рҟы (ацсуа бызшәаҟы) иеитацуа акацарбақәа
апассивтә казшыа рымоуп хәа ицхьазон.

Ацсуа бызшәа тызцаауаз ахәаанырцәтәи абызшәады-
рәҟәа иреиуоуп иара убас: А. Дирр, Г. Деестерс, К. Боуда,
Г. Диумезиль, Н. И. Марр, А. Н. Генко, Н. Ф. Иаковлев,
Қб. В. Ломтатизе, А. Шагиров, М. Кумахов, Г. Климов.

Урт иацырсеит ацсуа бызшәа атцаара иазку акрызцазкуа аусумтақәа.

Ацсуаа ркынтәи ацсуа бызшәа рацхьаза атцаара напы азыркыз Д. И. Гәлиси, рацхьатәи афилологиатә тцаарадыр-рақәа ркандидатцәа А. Ахашбеи В. Кәыкбеи роуп.

Икашәца азцаарақәа ртак.

1. Дарбан ацсуа ажәақәа араб шрифт ала рацхьаза ашәкәы ианызцаз?
2. Е. Челеби ианицаз ацсуа ажәақәа алатин шрифт ахь ииазгада?
3. Зака гәыц рыла ишеи И. Гиульденштедт кавказтәи абызшәақәа?
4. Иахьзуи И. Гиульденштедт иусумта?
5. Иахьзуи Гь. Розен иусумта?

Инашәыгза адцақәа.

1. Ишәхәа Гь. Розен ацсуа бызшәа иазкны иазгәеитаз ачыдарақәа.
2. Ишәхәа П. К. Услар ацсуа бызшәа атцаара аганахь ала икаитцаз.
3. Ишәхәа ацсуа бызшәа атцаара знапы алакыз егьырт ахәаанырцәтәи абызшәадырәцәа рыхьзқәа.

Иеитажәга агерман бызшәахь.

П. К. Услар исиқәиршәсит рацхьазатәи ацсуа алфавит аурыс графика шыатас иатаны, иагьиџит ацсуа бызшәа рацхьа-

затәи аграмматика. Ацсуа алфавити ацсуа бызпәа аграмматикей зну П. К. Услар ишәкәы иахызуп «Этнография Кавказа. Языкознание. Абхазский язык». Ари ашәкәы литографияла итыжын 1862 шықәсазы, типографиясы – 1887 шықәсазы Қарт (Тифлис).

Ахызыцынхәра

Ахызыцынхәрақәа хықәкра рзырусит аматәарқәа, аматәарқәа рказшыақәа, урт рхыцхызара. Убри акнытә ахызыцынхәра ахыз (ахызка, аказшыарба, ацхызарахызы) ацынхәрас рхы иадырхәо зхала икоу жәахәа хәтоуп.

Ахықәкыратә цакы змоу ахызыцынхәрақәа рахь иацанакусит ахаҟытә, арбагатә, ихәаакәцоу, ихәаакәпам, аздааратә хызыцынхәрақәа.

Ахаҟытә хызыцынхәрақәа

Ахаҟытә хызыцынхәрақәа рахь иацанакусит: *сара, уара, бара, иара, лара, иара* (аматәар класс зныцшуа ахыз иазынархоу), *ҳара, шәара, дара*.

«Сара» иаанарцшусит актәи ахаҟы, азацә хыцхызара, ацәажәао ихаҟы. «Ҳара» иаанарцшусит актәи ахаҟы, арацәа хыцхызара, цытәык рыхызала ицәажәо ихаҟы.

«Уара» иаанарцшусит аобатәи ахаҟы, азацә хыцхызара, ахацәа рыккласс; «бара» – аобатәи ахаҟы, азацә хыцхызара, аҳәса рыккласс; «шәара» – аобатәи ахаҟы, арацәа хыцхызара. «Уара, бара, шәара» рзынархоуп ацәажәао дзацәажәо.

Ахцатәи ахаҟы аазырцшуа ахызыцынхәрақәа «иара, лара, иара, дара» рзынархоуп ацәажәао дзыхцәажәо. «Иара» иаа-

нарцшусит ахцатәи ахаҕы, азацә хыцхьазара, ахацәа ры-
класс; «лара» – ахцатәи ахаҕы, азацә хыцхьазара, ахәса ры-
класс; «иара» – ахцатәи ахаҕы, азацә хыцхьазара, аматәартә
класс; «дара» – ахцатәи ахаҕы, арацәа хыцхьазара.

Апәажәараҕы, зны-зынла алитератураҕы ахаҕытә хызы-
цынхәрақәа «дара, иара (аматәар класс зныцшуа ахыз иазы-
нархоу)» рыда егырт ахаҕытә хызыцынхәрақәа асуффикс
-ра рыцымкәаҕы ахархәара роусит: **са, уа, ба, иа, ла, ха,**
пәа: *са издыруеит, уа цухәеит,, ба иббеит,, иа ихәыцит, ла*
илаҳаит, са исиәеит, ла шиьақәлыргылеит, ҳа иеилаҳкааит,
шәа ижәбеит уб. иц.

Арбагатә хызыцынхәрақәа

Ажәахәаф (ацәажәаф) хықәкыра ззиуа аматәар зака изаа-
игәоуи ицәыхароуи иаҕырцшы арбагатә хызыцынхәрақәа
шоит х-гәыцкны:

Азацә хыцхьазара

I. ари//абри

II. ани//абни

III. уи//убри

Арацәа хыцхьазара

арт//абарт

ант//абант

урт//убарт

Актәи агәыц иапанакуа арбагатә хызыцынхәрақәа ажәа-
хәаф ихы иаирхәоит изааигәоу аматәар даналацәажәо. Урт
хықәкра азырусит ажәахәаф изааигәоу аматәар: *ари//абри ана-*
пакы, ари//абри аалыц, арт//абарт алцишәақәа, арт//абарт аҳа-
сабырбақәа, ари//абри азакәан, арт//абарт аңышәарақәа уб. иц.

Афбатәи агәыц иапанакуа ахызыцынхәрақәа хықәкра
азырусит ажәахәаф мацк ицәыхароу, аха иибо аматәар: *ани//*

абни ахыбра, ани//абни азауад, ант//абант адэқанқәа, ант//абант ашынқәа уб. ит.

Ахцатәи агәыц иацанакуа ахызыцынхәрақәа хықәкра азырусит ажәахәао ицегы ицәыхароу, иибо аматәари иим-бо аматәари:

уи//убри ахасабырба урт//убарт ахарцкәа

уи//убри ахашәалахәы урт//убарт аалыцкәа

Арбагатә хызыцынхәра уи//убри лассы-лассы ахархәара амоуп ахасытә хызыцынхәрақәа *иара, лара, иара* рхатыцан: *Уи Кама лыхъзуп. Уи Москва дынхоит. Уи дбызшәадырәуп. Уи дфизикуп. Уи дышәкәыәәуп.*

Арбагатә хызыцынхәра урт//убарт ахархәара амоуп иара убас ахасытә хызыцынхәра *дара* ахатыцан: *Урт ак-тиорцәоуп. Урт студентцәоуп. Урт еитәгаәцәоуп. Урт тцааәцәоуп.*

Ихәаакәпоу (иелкаау) ахызыцынхәрақәа

Ихәаакәпоу ахызыцынхәрақәа рахь иацанакусит «**дар-банзаалак**», «**ихаҭа**», «**ихала**», «**имацара**», «**хуазәк**», «**шәуазәк**», «**рузәк**» «**дасу**».

Ахызыцынхәра «**дарбанзаалак**» «Д» ариад иатәу ахасытә цынгылақәа рыла аеситанакусит. Ахызыцынхәрақәа «**ихаҭа**», «**ихала**», «**имацара**» «Л» ариад иатәу ахасытә цын-гылақәа рыла реситаркусит.

1 ах. сарбанзаалак

ҳарбанзаалак

2 ах. уарбанзаалак

барбанзаалак

шәарбанзаалак

1 ах. схаҭа, схала, сымацара

ҳхаҭа, ҳхала, ҳамацара

2 ах. ухаҭа, ухала, умацара

бхаҭа, бхала, бымацара

шәхаҭа, шәхала,

шәымацара

3 ах. дарбанзаалак

иарбанзаалак (иара)

иарбанзаалак (дара)

3 ах. ихата, ихала, имацара

лхата, лхала, лымацара

ахата, ахала, амацара

рхата, рхала, рымацара

Ихэаакэтам (иеилкаам) ахьызцынхэрақәа

Ихэаакэтам ахьызцынхэрақәа рахь иацанакусит: *акы, азэы, акыр, азэыр, ытк, ытфык, цьоукы//шьоукы, цьоукы-цьоукы//шьоукы-шьоукы:*

астудентцәа цьоукы//шьоукы

арцаџцәа цьоукы//шьоукы

цьоукы-цьоукы астудентцәа

шьоукы-шьоукы арцаџцәа

Мапкратәи ахьызцынхэрақәа

Мапкратәи ахьызцынхэрақәа рахь иацанакусит: *акгьы, акымзарак; азэгьы, азэымзаразэы.*

Азцааратә хьызцынхэрақәа

Азцааратә хьызцынхэрақәа рахь иацанакусит: **дарбан?**, **дызустада?**, **изакәи?**, **иаба?**, **ианба?**, **ишца?**, **иабантәи?** **иаба-нза?**, **зака//шака?**, **закаџы//шакаџы?**

Азцааратә хьызцынхэрақәа «дарбан?», «дызустада?» ирымоуп ахаҥытә, акласстә, ахьцхьазаратә категориакәа. Урт реырыцсахусит «Д» ариад иатәу ахаҥытә цынгылакәа рыла.

Азаңа хыцхызара

- 1 ах. сарбан, сызустада
2 ах. уарбан, узустада
барбан, бызустада
3 ах. дарбан, дызустада
иарбан

Араңа хыцхызара

- харбан, хазустңада
шәарбан, шәазустңада
иарбан, иазустңада

Икашәңа азцаарақәа ртак.

1. Изакеи ахызыцынхәра?
2. Ишцашо ахызыцынхәрақәа?
3. Ахасытә хызыцынхәрақәа арбан?
4. Арбагатә хызыцынхәрақәа арбан?
5. Ихәаакәңоу ахызыцынхәрақәа арбан?
6. Ихәаакәңам ахызыцынхәрақәа арбан?
7. Азцааратә хызыцынхәрақәа арбан?
8. Мапкратәи ахызыцынхәрақәа арбан?

Инашәыгза адцақәа.

- I. Ишәхәа ахызыцынхәрақәа *сара, акы, азәы, акгыы, азәгыы, ыоукы, азәыр, акыр, акымзарак, азәымзаразә, дарбан, ари, урт* закәытә хызыцынхәрақәоу.
- II. Ишәкәшәыргыл ахызыцынхәрақәа *ари, лара, акы, дарбанзаалак, ихатә, дарбан, ыоукы, акымзарак* злоу ахәоуқәа.
- III. Цакатәи атәкст асы ишәыңшаа ахызыцынхәрақәа, ишәхәа урт закәытә хызыцынхәрақәоу.

Ацсуа жэытэ ыра

Иеицырдыруа аурыс парауаа, кавказтцааа, адыгатцааа, афилологиатэ тцаарадыррақэа рдоктор Гьаргь Фиодор-ица Турчанинов ишэкэы «Открытие и дешифровка древнейшей письменности Кавказа» тыцит 1999 шықэсазы Москва, ицстазаара даналтц ашьтахь. Ари ашэкэы тлыжыт иара ицааы, афилологиатэ тцаарадыррақэа ркандидат Ира Борис-ицха Басариа-Анқэаб.

Гь. Ф. Турчанинов ицсы антэз ари ашэкэы изтмыжыт, избанзар уи атыжыра иапырхагахейт ақыртуа парауааи урт ирыдгылози. Урт ари ашэкэы атыжыра изапырхагахазгыы Гь. Ф. Турчанинов ари ашэкэааы ацсуааи, абазақэси (ашәуааи), аубыхцэси ирыман урт ирзеицшыз ажэытэ ыра хэа ахыхэо азы ауп. Ари ажэытэ ыра Гь. Ф. Турчанинов «ашуйское письмо» – «ашәуа ыра» хэа дашьтоуп. Ацсни, Майкэаци, Библи ицшааз ажэытэ ыра бакақэа – ахахэ сыт кьапскэа, ахахэкэа, астелақэа, аспатулақэа, иеиуеицшыым аматэарқэа ирныз адоылақэси атэкстқэси Гь. Ф. Турчанинов дрыцхьейт ацсуа (ашәуа) жэытэ ыралэ. Уи алагыы уи ирцабыргит ацсуааи, абазақэси, аубыхцэси ажэытэ ыра шырмаз.

Ацсуа бызшэа ажэытэ ыра бакақэа ацанакусейт хэа Гь. Ф. Турчанинов ицхьазойт хара хашықэспхьазара (хера) калаанза III азқышықэса азыбжара иааркны хара хашықэспхьазара аныкала ашьтахь IV – V ашәышықэсақэа ркынза.

Хара хашықэспхьазара калаанза III азқышықэса анцэамтазы II азқышықэса алагамтазы ашәуа (ацсуа) ыра Финикиа (иахьатэи Шьамтәыла – Сириа) инанагейт, уахь

иртиуаз ашәуа (ацсуа) тәцәа рыла, Финикиятәи абырагъы зхылҕеааз ашәуа ыра ауп хәа ицхъазойт Гь. Ф. Турчанинов.

Финикиятәи абыра Кавказтәи ахылцшътра шамаз зегъы рацхъаза ихәсит австриятәи асемитолог, апрофессор Антон Ирку. Уи Майкәацтәи аплита адобыла иазкны Гь. Ф. Турчанинов иахь иоуан абас: «Я полагаю, что люди Майкопа, которые пользовались этим письмом, направились в 2000 – 1800 гг. до н.э. с Кавказа в Сирию и в древнем городе Библе нашли новую родину. Здесь вавилонская клинопись в то время была еще не так распространена, как 500-ми годами позже, и они писали на своем, принесенном с Кавказа письме, но на языке тогдашнего Библа, что называют канаанским...».

Ари апарауао ихәамтала хара исилахкааусит хара хапшыкәсцхъазара калаанза 2000 – 1800 шыкәсқәа рзы Кавказынтәи Библ инанагаз ауаа дара рхатә ыра рхы ишадырхәоз, усқан вавилонтәи аклинопись ара уиакара иалацәаны ишыкамлацыз.

Гь. Ф. Турчанинов ацсуа (ашәуа) жәытә ыра – ари силлаба-пиктографиятә ыроуп хәа ицхъазойт. Ишдыру сицш, ажәытә ырақәа ирымоуп рхатәы хыызқәа.

Ацхъазатәи ажәытә ыра иахъзын «апиктография», мамзаргъы «апиктографиятә ыра», *piktus* латин ажәоуп, иаанагоит «итыху». «Пиктография» иаанаго «сахъалатәи абыра», мамзаргъы «асахъақәа рыла сыоусит» ауп. Апиктограммақәа (асахъақәа) рыла иаадырцшуан ирхәарц иртахыз ахшыоцакқәа.

Апиктография ашьтахь ицәырцит аидеография (аидеографиятә ыра), *idea* бырзен ажәоуп, иаанагоит «аидеиа, аилкаара». Аидеографиятә ыра иаанаго аилкаарақәа рыла

аора ауп. Апиктографиакынтәи аидеографияхь изиасыз абыраҕы абстракттә еилкаарақәа асахықәа рыла иузаар-цшуамызт азы ауп. Абстракттә еилкаарақәа аадырцшуан, егырт ажәакәа рцакқәа реицш аидеограммақәа рыла.

Апиктографиеси аидеографиеси реы рхы иадырхәо асахықәа еицшуп, аха урт асахықәа рцакқәа реырыцсахусит. Иаххәап, асахы «áла» иунарбоит «áла», уи анафсгы асахы «áла» иамазар калоит абарт ацакқәа: «абара», «ибзианы абара», «амыцәара».

Аидеографиятә ыбра ашьтахь ицәырцит аисероглифтә ыбра. Ацыхәтәан ицәырцит афонография, асиллабатә (ацыратә) ыбра. Асиллаба-пиктографиятә ыбра – ари цыра-латәи-сахыалатәи ыброуп.

Хрыхәацшып акык-обак ажәытә ыбра бакақәа рыдоыла-қәа ртекстқәа.

Маикәацтәи аргыларатә доыла цшаан 1960 шықәсазы Маикәацтәи ахатгәын акынтәи обака километр ахыбжъаз. Маикәацтәи аплитка адоыла ацанакусит хара хашықәс-цхыазара калаанза XIII – XII ашәышықәсқәа.

Маикәацтәи аргыларатә доыла атекст ацсышәала да-цхәсит Гь.Ф.Турчанинов. Уи атекст абас икоуп: Ари азгъа (аубыхцәа ацсуааи ашәуааи (абазақәеи) азгъаа хәа ирышьтан) жәлар рах ду Маран дицоуп, Аиа абаа итәуп. Цагъа (абаа зыргылаз ихъз) Хъыза (аубых қыта ахъз) даа-тыцны лаца(ра) мза аханы дафын абаа ашықәс 21 азы Бғань (Хратәылан), Хъны (Хътәылан), Цахә адәафы (Маикәац азааигәара).

Ари атекст ишахәо ала, ацсуа (азгъа) жәлар рах ду Маран (ус ишьтан Лыхнытәи ацсуа ах Ла (Лау, Ачба) ица итәуп Аиа абаа (анкыа Маикәац азааигәара игылаз). Уи иргылеит

лацарамза алагамтазы, 21 шықәса рзы аубых қыта Хьыза иатәыз, Цагъа зыхьыз.

1929 шықәсазы апроф. М. Диунан Библ (Шьамтәыла) имоацигаз ажрақәа (ацшаарақәа) раан ицшааит ажәытә ыра абакақәа. Ацхьа уи ицшааит астела А, ашьтахь – ацъазтә табличка Ц-и ацъазтә спатула ф-и.

Арт абыратә бакақәа рыхцагъы – астела А-и, ацъазтә табличка Ц-и, ацъазтә спатула ф-и аамтала хара хашықәс-цхьазара калаанза XIX ашәышықәсахь иацанакусит.

Арт абыратә бакақәа рыхцагъы салам шәыкәкәоуп. Асалам шәыкәкәа ыба – астела А-и ацъазтә табличка Ц-и иоит иткәаны тәык иеицш Библка (иахьа Шьамтәыла) иртииз Гәдоутә (ажәытәан Гәдоу) ахас иказ, Лыхны (ажәытәан Ла, Лахьа, Лахьны, Хьны) тәартас измаз Ачба (анкьа Ла, Лау) Пту. Арт асалам шәыкәкәа ртекстқәа уи ахахәцәы Багъ ианирцсит. Арт асаламшәыкәкәа Лыхнытәи ацсуа ах Пту Ла (Ачба) Библнтәи Ацсныка (Ашәыка), Акәа ахас иказ иашьа иахь иаишьтырц итахын, аха урт Ацсныка раашьтра дахьымзсит, урт наунагза Библ иаанхсит. Пту арт асаламшәыкәкәа Ацсныка раашьтра (иаишьтырц) игәы иштәз уи Ацснынтәи иоуит иашьа дшыршыыз атәы зхәоз асалам шәкәы – ацъазтә спатула ф.

Актәи асалам шәкәақы – астела А ақы Пту Ла Акәа ахас иказ иашьа диҳәоит абыра зну абри ахахә (астела А хәа хьыс изауз) Лыхны иргыларц абыразы қәырцшык еицш икаларц азы, абыра айқәырхаразы.

Атекстқәа рыла иубоит Пту Ла иеицырдыруз цхьацара иашьтаз азәы шиакәыз, ашәуа ыра асиара иара ихьз шад-хәалоу, абыра дшахзызауаз, уи айқәырхара дшашьтаз. Атекстқәа рқы иубоит Пту Амра анцәа, Ашәтәыла (Ацсны)

амра, алашарбага, асаз царауао хэа ишишътаз. Уи цхьака ацаразы имѡацигоз аус азы уи исагылаѡцэа, атэы Азѡаба ибзоурала дыткэаны Финикиака (иахьа Шьамтэыла) тэык исицш дыртиит.

Пту Ла Ацснынтэи данырти, уи дызтахымыз, исагылаѡцэа Ацсны аѡыратэ бакакэа цыреуан, икэырхуан, аѡышъа здыруаз ршъуан, ма иртиуан.

Астела А иану адѡыла атекст абас икоуп: «Ахахэ итаѡу абри аргъароуп сыхэра. Азѡаба ацэгъа ансылых аѡада исироит абри ашэкэы. Пту ах – атэыцэкъа икнытэ Акэа тыцкэа рахь иѡуп уара узы сашъа: Гэдоу азыхэа, Лыхны уара узы иѡу абри уа уара иргыла адэны, иудкыла Гэдоу уацшъ асы, уара ужэла анаатэицэкъоуп. Гэдоу ибсит еигъу иамаз Лыхны – ушэкэы абри ага, Акэа уаа рах уи имихт. Пту ииѡыз хэа иазыхалалхааит Гэдоу. Сарси уарси хажэла анаатэицэкъоуп. Гэдоу азыхэа Лыхнытэи ушэкэы абратэи атэыцэкъа Пту ах ихала Багъ иирцэит ари» (Г. Ф. Турчанинов. Открытие и дешифровка древнейшей письменности Кавказа. Москва, 1999, ад. 134).

Ашэуа (ацсуа) ѡыра Финикиа ананагара (акэнагалара) зыбзоурахаз (зыхкъаз) Ацснынтэи (Ашэынтэи) уахь инанагаз (иахыргаз) ацсуа тэцэа роуп, ацсуа дѡылакэа змоу (зну) Библтэи абакакэа казцазгъы урт роуп.

Лыхнытэи ацсуа ах Пту Ла иашъа изиѡыз аѡбатэи исаламшэкэаасы – ацъатэ табличка Ц асы иашъа дицхэоит ацхыраара иитарц, дсйхырц, ихы дакэититэырц.

Ацъатэ табличка Ц адѡыла Гь.Ф.Турчанинов данацхьа уи иѡуит абри аѡыза атекст: «Ашхэала Ланы (Лыхны) хашъха тыцкэа ирталап ашэкэыцэкъа, амшын ихыцырны зыла. Пту ах дтицэкъоуп! Ла жэла цычцэа ианахьымхэ, Пту ах

ахѣта ифеит (игеит) акѣа ртыцкѣа. Уи Пту ах ахѣта ифеит уи адагъы ухатѣ Апстѣыла иажѣхъоу Акѣа кытапѣкѣа. Ах жѣла иреигъзоу, иуаха: Пту ах дтицѣкѣоуп! Агба ду алахъ(ынца) удыруама? Уахы(н)ла уи азы агба ду ахъалал, утѣыла ах апцыхѣы Азоаба Гѣытѣ агба ду дахаѣа, ифеит (игеит). Дрыцхашъа Пту, анапы ау изуы, игѣы иахѣо ажѣа хѣа, ах ах-шыѣ иуы иара илахъ(ынца). Ла жѣла иреигъзоу, иуаха: Пту ах дтицѣкѣоуп! Уцпыхѣы аоыстаа Азоаба джъа(ны), дза(ны) дааитицѣкѣеит, ахъаа ажѣа иахъа Гѣдоу апутаѣа ирцѣифаз акны азѣгъы изыѣорым. Ашѣны (Ацсны, Ашѣтѣыла) апара иахъа иаѣахѣит, хара аѣа ицѣымшѣа иѣоуп ари. Уашъа дгѣуп иашъада. Иша сигъзоу аматѣа Пту изы, абри аиашъа ихы да-кѣйтѣ!» (Атекст антѣамтѣаы игылоуп амагиатѣ хыцхъазара 7)». (Г.Ф.Турчанинов. Иара уа. Ад. 147 – 148).

М. Диунан Библ иицшааз ахцатæи асалампәкәы – аҕызтә спатула ф Ацснынтәи Библ инанагит. Уи изынарышътит анкәа Лыхны ахас иказ Лау Пту. Ари аспатула иануп Пту иашәа (Акәа ахас иказ) ицсадгъыл асы тәык дшишъыз.

Пту исалам шәйкәкәа җба – астела А-и аҗызтә табличка Ц-и Ацныкә иаишытырц игәы иштәз уи иоуит иашья дшыршыыз зныз аҗызтә спатула ф. Убри азоуп Пту исалам шәйкәкәа Ацныкә иаашьтымкәа наунагза Библ изаанхаз.

Хәхәапшып афьзтә спатула ф атекст: «Саз ца(рауао) уара узицылар Зыкә атәы иазоу (икәыцшу) Ашәытә, идырза Пту: атәым хашәала илшеит дыҟоны (арахь дааны) Лака (Лых-ныка, Апсныка) ишъра уашъа, дызтәу, иоашъарым урт, ирып Цата (Финикиа ажәытәан Кенаан ахзын. Кенаан иаанагоит «низменность», «низина». Кенаан апсуаа Цата хәа иашътан) Ашәытә атәы уаа». (Г.Ф.Турчанинов. «Открытие и дешифровка древнейшей письменности Кавказа». Москва, 1999, ад. 154.)

1952 шыкәсазы аңсуа археолог М. М. Трапш, Акәтәи амшын аңшахәа андыргылоз иңшаит 1-тәи Акәтәи аргыларатә добыла хәа хызыс изауз акерамикатә плита. Ари аплита адобыла аңанакусит хара хашыкәспхазара калаанза II ашәышыкәса.

Акәтәи актәи аргыларатә добыла Гь. Ф. Турчанинов данаңхәа, иоуит абри абыза атекст: Абәа иуит (иргылсит) Акәа акны Саулах ах ду ланынтә (Ланы хәа иашьтан ахцәа Лауаа (Ачаа) ртәыла), Бганы (Хратәыла). (Г.Ф.Турчанинов. Иара уа, ад. 186).

Абцара 2, 1971 шыкәсазы Акәа, Хакцсы акәара ахыкәан, хыхь ишаххәаз сиңш, зызбахә хамоу Гь. Ф. Турчанинов ишәкәы тзыжыыз, уи итабы Ира Борис-иңха Басариа – Анкәаб машәыршәа илбеит адобыла змаз, 4-кыылак иказ ахахә. Ари ахахә адобыла 2-тәи Акәтәи адобыла хәа хызыс иаиуит. Ари адобыла даңхәеит Гь. Ф. Турчанинов. Ари адобылаґы иануп ажәа «уакәаа». Ари адобыла аңанакусит хара хашыкәспхазара аныкала ашьтахь I ашәышыкәсахь.

Ах Соулах ихьтәы цараґырп аґы иану амонограмма иаанагоит «хык» хәа. Ари ахьтәы цараґырп «амонограмма» аңанакусит хара хашыкәспхазара калаанза II ашәышыкәсахь.

Археолог Иу. Н. Воронов 1966 шыкәсазы Цабал ииңшааз адырдха адобылаґы иануп: «Гәыхалал лдырдха» хәа. Ари адобыла аңанакусит хара хашыкәспхазара аныкала ашьтахь IV – V ашәышыкәсақәа рахь.

Икашәца азцаарақәа ртак.

1. Дызустада Гь. Ф. Турчанинов?
2. Изызкуи Турчанинов ишәкәы «Открытие и дешифровка древнейшей письменности Кавказа»?

а) аматтар адэхьтэи аказыа: *аңиза, ахазына, ассир, аға, ажэ, ақэыңи, абырг, аиҥабы, аицбы, ацқба, акъаши, аилкба, алахых, атынч, аиаша, ахэхэа, алгэыгэ, аҥахэала, акъакба, акъаңс* уб. иц.;

б) аматтар аонукатэи аказыақәа: *акэыи, акэыга, аи-лычча, акъиа, ахарам, абзиа, абааңсы, абзамыкэ, акъакба, атата, ашы, аца, ахыиэаиэа, акэанда, ахьанҥа, алас* уб. иц.;

в) аматтар ацшшөы: *аикэакэа, аикэацэа, аөөжэ, акаңиш, аиацэа, ацэыи* уб. иц.;

г) аматтар агыама: *ахаа, ацэыцэы, аша, аца* уб. иц.;

д) аматтар ашөагаа, адура: *аду, ахэычы, ау, акъағ, атбаа, атшиэа, аиэна, апа, ацага, алакэ, ахарак, ахара, ааигэа* уб. иц.

Ахаташыатэ казыбарбақәа ирымазам аморфологиатэ рбага. Урт зыдхэалоу (ихэаакэырцо) ажэа иашытансиусит: *ақалақь ду, амөа бзиа, ауаө қыи, аиэкэ ғың* уб. иц.

Ахаташыатэ казыбарба ауаытөыөсатэ класс ахь иа-цанакуа ахызка иадхэалазар (хэаакэнацозар), арацэа хыцхызарағы ахызка иацлоит асуффикс **-цәа**, ахаташыатэ казыбарба иацлоит асуффикс **-қәа**: *анапхгаөцэа бзиақэа, аус-зуөцэа ғыңқэа, аиэкэыөөцэа дуқэа* уб. иц.

Ахаташыатэ казыбарба аматтартэ класс ахь иацанакуа ахызка хэаакэнацозар, арацэа хыцхызарағы ахызка иац-лазом асуффикс **-қәа**, ахаташыатэ казыбарба ауи изылы асуффикс **-қәа**: *ақалақь дуқэа, ацшиэа бзиақэа, ақэиара ду-қэа, аөын ғыңқэа, атэыла ңизақэа* уб. иц.

Азыкашыатэ казыбарбақәа

Азыкашыатэ казыбарбақәа иаадырцшусит аматтэри ама-тэри, ма аматтэри даға силкааракы реизыказашыақәа.

Азыкашъатә казшъарбақәа зегъы хырсеаауп. Урт хырсеаауп (шъақәгылоит) исеуеицшым, зхала икоу ажәахәа хәтақәа ркынтәи асуффикс **-тәы//тәи//тә** абзоурала.

Азыкашъатә казшъарба хырсеаахар калоит:

а) ахьызкакынтәи: *аихатә рахәыц; ахътәы мацәаз; ағәтәы ҟны; ацъармыкьатә еизыказаашъақәа; акәатәи абаа* уб. иц.

Асуффикс **-тәы//тә** рыцлазом ахьызкақәа «аласа, абырфын, аразын»: *аласа хытә, абырфын рахәыц, аразын мхәцәқәа;*

б) ацынгылакынтәи: *иахъатәи ами, сынтәатәи аңышәа-рақәа, хыхътәи аихагыла* уб. иц.;

в) акацарбакынтәи: *аргыларатә матәахәқәа, аарыхратә усура, аңышәаратә усура, атәцаратә усура, ашәахәаратә ансамбль;*

г) ахьцхьазаратә цхьазара хьызқәа ркынтәи: *актәи ашықәс, аобатәи амчыбжә, ажәабатәи акласс* уб. иц.

Ахатәшъатәи азыкашъатәи казшъарбақәа ахьызкақәа реицш ирымоуп:

- 1) азеицш форма: *аңиза, ахътәы;*
- 2) иеилкаам аформа: *ңизак, хътәык;*
- 3) адхаларатә форма: *сыңиза, сыхътәы;*
- 4) аиагаратә форма: *ңизас, хътәыс.*

Икашәца азцаарақәа рҟак.

1. Иахнарбои аказшъарба?
2. Ишцашо аказшъарбақәа?
3. Ахатәшъатә казшъарбақәа иахдырбои?
4. Иахдырбои азыкашъатә казшъарбақәа?
5. Ишцашъақәгыло азыкашъатә казшъарбақәа?

6. Иарбан жәахәа хәтақәоу изыло азыкашъатә казшъарбақәа рморфологиатә рбага – асуффикс -тәы (тәи, тә)?

Инашәыгза адцақәа.

1. Иеиқәышәыцхьаза ахаташъатә казшъарбақәа.
2. Ишъақәшәыргыл ахаташъатә казшъарбақәа *аҭыц, аҭииза, аҭәыш, абзиа, ацәгьа, араз, ашкәакәа* злоу ахәоу-қәа.
3. Иеиқәышәыцхьаза азыкашъатә казшъарбақәа.
4. Ишъақәшәыргыл азыкашъатә казшъарбақәа *иахьатәи, хыхьтәи, сынтәатәи, аҭхьатәи, аобатәи* злоу ахәоу-қәа.

Ацсуа ҟыра акалара

Ацсуа бызшәа ааигәа аҟыра зауз абызшәақәа иреиуоуп. Ацсуа ҟыра калсит XIX ашәышықәса аобатәи азыбжазы, 1862 шықәсазы. Ацсуа бызшәа аҟыра шьатаркҟыс дамоуп 50-тәи ашықәсқәа рынцәамтазы Урыстәылатәи ах Алек-сандр II идцала Кавказтәи ажәларқәа ртоурых аҟразы Кав-казка иаашьтыз аурыс инрал, ашьтахь ибызшәадырҟхаз – икавказтцааҟхаз Петр Карл-ица Услар.

Аурыс графика шьатас иатаны П. К. Услар иеиқәир-шәаз рацхьазатәи ацсуа алфавит анылсит 1862 шықәсазы Қарт литографиала итыцыз уи имонография: «Кавказ аст-нография. Абызшәадырра. Ацсуа бызшәа». Ари аусумта атипографиясы итыжын Қарт (Тифлис) 1887 шықәсазы.

1860 шықәсазы Кавказ ақырсианра айташъақәыргыла-реи аларцәареи рзы Қарт (Тифлис) иацпаз аилазаараҭы аус

ауан Кавказтәи ашьхарыуаа рхәыцкәа рзы анбан шәыкәкәа сикәзыршәоз, аурыс инрал Бартоломеи напхгара ззиуаз акомиссиа. 1865 шыкәсазы ари акомиссиа сикәнаршәсит рацхьазатәи ацсуа нбан шәкәы Услар иалфавит ахархәара-ла. Ацсуа нбан шәкәы айкәыршәара иалахәын хәык ацсуаа: арцафы Симон Ешба, апап Иуана Гьегьиа, апрапоршьчик Гьаргь Қәырцеқызе.

1892 шыкәсазы ацсуа литература ашьатаркәы, Ацсны жәлар рпост Д. И. Гәлиси уи рцафыс имаз И. Маҷавариани аус адырулеит, идьресит, иаха иеиґыртәит Услар иеи-кәиршәаз алфавит, иеиқәыршәанґы итрыжыит ацсуа нбан шәкәы ґыц. Ари анбан шәкәы ахархәара аман 1909 шыкә-санза. 1908 шыкәсазы ашәыкәкәа ацшәахь реитагара иазк-ны иеиґкааз «Аитагаратә комиссиа» иарссит, иеиґнәтәит Д. Гәлиси И. Маҷавариани иеиқәдыршәаз алфавит.

1909 шыкәсазы Ацсны жәлар ырцафы, арккафы А. М. Чочуа «Аитагаратә комиссиа» иеиқәнаршәаз алфавит ихы иархәаны иеиқәиршәсит ацсуа нбан шәкәы.

1913 шыкәсазы С. Ашәхәацаа иеиқәиршәсит алфавит. Ари алфавит аґы иарбан бзыцтәи адиалект аґы иуцыло ашьтыбыжькәа зегьы. Уи шыақәгылан 77 нбан рыла. Ари алфавит анылсит Гәдоута итыцуаз «Воля Вольных» захьыз агазет. Ари алфавит ала ианцан шәыкка лакә. Уи ацараґы ахархәара амоузеит.

1926 шыкәсазы академик Н. Иа. Марр алатинт графика шыатас иатаны иеиқәиршәсит ацсуа алфавит ґыц. Ари алфа-вит шыақәгылан 76 нбан рыла. Алфавит аґы ахархәара ры-зун иара убас бзыцтәи адиалект азы ичыдароу ашьтыбжь-кәа. Алфавит здызкылоз акомиссиа ахәарала Н. Иа. Марр иалфавит иалихит бзыцтәи ашьтыбыжькәа аазырцшуаз ан-

банқәа. Н. Марр иалфавит ахархәара аман 1926 шықәса инаркны 1929 шықәсанза.

1928 шықәсазы апрофессор Н. Ф. Иаковлев алатин графика шыатас иатаны иеиқәиришәсит ацсуа алфавит. Ари алфавит иаман 51 нбан. Алфавит асы иарбамызт бзыптәи адиалект азы ичыдароу ашьтыбжьжәа. Ари алфавит ахархәарааы иаха имариан Н. Марра иеиқәиришәаз алфавит ааста, ахархәарааы аман 1929 шықәса инаркны 1938 шықәсанза.

30-тәи ашықәскәа рзы (XX ашәышықәсазы) Асоветтә социалисттә республикакәа реидгыла иалахәыз ажәларкәа жәпакы ралфавиткәа иеиқәдыршәо иалагәит аурыс графика шыатас ирытаны, дасакала иухәозар, алатиница акынтәи акириллицахь ииасуа иалагәит.

«1937 шықәсазы Қырттәылатәи АП(б) Адснытәи аобласттә конференция иаднакылеит ақәцара ацсуа алфавит ақыртәу графика шыатас атаразы»¹. 1938 шықәсазы иеиқәдыршәсит ацсуа алфавит ақыртәу графика шыатас иатаны. Ари алфавит ахархәарала иеиқәыришәан рцагатә шәыкәкәакгы, урт рылагы мацк ацсуа хәыцкәа ацара рцон, аха уи инашьтарххны ацсышәалси урысшәалси ацсуа хәыцкәа ацара иакәырихит, қыртшәала ацара иаладыргәит, иадыркит ацсуа школкәа. 16 шықәса – 1938 шықәса инаркны 1954 шықәсанза ацсуа школкәа аркын, ацсуа хәыцкәа қыртшәала ацара рцон.

1954 шықәса инаркны ацсуаа рхәыцкәа сита ацсышәала ацара иакәитхәит, иеиқәыришәан ацсуа алфавит аурыс графика шыатас иатаны. Ари алфавит шыақәгылан 58 нбан рыла. Рацхәаза акәны ари алфавит асы иадырбәит ашьтыбжь аазмырцшуа ацхыраагзатә нбанқәа (дыргақәа)

¹ Бгажба Х.С. Возникновение и развитие абхазской письменности. Сухуми, 1950. Труды АБИЯЛИ, т. XXX, с. 284.

ь, ө. Арцшқага дырга – ь ахархәара аиуит ацыбжыка цшқа-
қәа раарцшрасы цхыраагзатә дыргак ахасабала, ақышнә-
харгьежьратә дырга (ө) – ақышнәхаргьежьратә цыбжыка-
қәа раарцшрасы.

1997 шықәсазы ари алфавт иалагалан алфавит асы иар-
бамыз ақышнәхаргьежьратә цыбжыкақәа 6 аазырцшуаз
анбанқәа: **гә, қә, кө, гө, хә, кә**. Арт ашьтыбыжьқәа уанза
ақырасы анбанқәа **гу, ку, ку, гу, ху, ку** рыла иадырбон.

Иахьатәи ацсуа алфавит, ацхьатәи ацсуа алфавитқәа
ирсырцшны уахәацшуазар, ахархәарасы зегьы реиха иман-
шәалоу алфавитуп. Ари алфавит асы иаарцшуп ацсуа быз-
шәазы ичыдароу 62 шытыбжы. Алфавит асы иарбам аб-
жыкабжақәа **й, ў**. Урт ақырасы абжыка назақәа и, у ре-
ицш иадырбоит.

Иахьатәи ацсуа алфавит шыақәгылоуп 64 нбан рыла. Урт
ркынтәи 62 нбан иаадырцшусит ашьтыбыжьқәа, **ө**-нбанк:
ь, ө иаадырцшзом ашьтыбыжьқәа.

Икашәца азцаарақәа ртак.

1. Ианбакалеи ацсуа аыра?
2. Иеиқәзыршәада рацхьатәи ацсуа алфавит?
3. Ианбатыци рацхьатәи ацсуа анбан шәкәы, насгьы
иеиқәзыршәада уи?
4. Изырееида П. К. Услар иеиқәиыршәаз ацсуа алфавит?
5. Иеиқәдыршәеи Д. Гәлиси К. Мачавариании?

Инашәыгза адцақәа.

I. Ишәхәа 1862 шықәса инаркны иахьа уажәраанза ацсуа
алфавит закантә ирыцсахьоу?

Иейтажэга агерман бызшэахь.

Ацсуа бызшэа ааигэа аоыра зауз абызшэакэа иреиуоуп. Ацсуа оыра калейт XIX ашэышыкэса аобатэи азыбжазы, 1862 шыкэсазы. Ацсуа бызшэа аоыра шыатаркэыс дамоуп 50-тэи ашыкэсқэа рынцэамтазы Урыстэылатэи ах Алек-сандр II идцала Кавказтэи ажэларкэа ртоурых аоразы Кав-казка иаашьтыз аурыс инрал, ашьтахь ибызшэадырэхаз – икавказтцааэхаз Петр Карл-ица Услар.

Ацхызара хьзы

Ацхызара хьзы аматэаркэа рхыцхызара аазырцшуа зха-ла икоу жэахэа хэтоуп. Ацхызара хьзы шоит 6-разриадкны: ахыцхызаратэ цхызара хьзи аизгатэ цхызара хьзи хэа. Ахыцхызаратэ цхызара хьызкэа шоит азааигэаратэ цхы-зара хьзи аикэшаратэ цхызара хьзи хэа.

Ахыцхызаратэ цхызара хьызкэа

Ахыцхызаратэ цхызара хьызкэа ирныцшуеит акласкэа. Ауаоытэыюсатэ класс зныцшуа ахыцхызаратэ цхызара хьызкэа рышпатакэа ирыцлоит асуффикс **-оы//оык**, ахы-цхызаратэкэа **азэы, оыцъа** рыда: *хъа* – *хэоык*, *шьба* – *шьоык*, *жэаба* – *жэаоык*, *жэеиза* – *жэеизаоык*, *оажэа* – *оажэаоык*, *оажэи жэаба* – *оажэи жэаоык*, *шэкы* – *шэоык*, *зкъы* – *зыкъ-оык* уб. иц.

Аматэартэ пакы змоу ажэакэа имариоу ахыцхызаратэ-кэа (2 инаркны 10 ркынза) ршыагэыткэа ианрыцло, рыбжы-ра ацэагэац бжыапатэуп: *6-шэкэык*, *х-тетрадк*, *шь-кэардэк* уб. иц.

Аамтатә цакы змоу ажәакәа имариоу ахыцхазаратә цхазара хыызкәа (2 инаркны 10 ркынза) рпшагәыткәа иан-рыццо, урт рыбжьара ацәагәач ргылатәзам: *оыми, хым-чыбжсь, пшьымыз* уб. иц.

Азааигәаратә цхазара хыызкәа

Азааигәаратә цхазара хыызкәа иаадырцшусит ама-тәаркәа рхыцхазара иныкәырцшпәа, цкәа исилкаамкәа. Урт пшақәгылоит ахыцхазаратә цхазара хыызкәа асуф-фикс **-ка** рыццарала. Азааигәаратә цхазара хыызкәа ирны-цшусит акласскәа: *обака – оыцъака, хңака – хәыкка, жәа-бака – жәаәыкка, шәыкка – шәәыкка, зыкька – зыкьәыкка; жәабака пшьәара, жәаәыкка аусзуәцәа, зыкька шәкәы, зыкьәыкка аусуцәа* уб. иц.

Аикәшаратә цхазара хыызкәа

Аикәшаратә цхазара хыызкәа пшақәгылоит ахыцха-заратә цхазара хыызкәа реитахәарала. Урт ирныцшусит акласскәа: *оба-оба, оыцъа-оыцъа, хңа-хңа, хәы-хәы* уб. иц.

Аикәшаратәкәа ирыццар калоит амыругатә суффикс **-ла**. Ускан арт ацынгылатә цакы роусит: *оба-обала, оыцъа-оыцъа-ла, хңа-хңала, хәы-хәыла* уб. иц.

Аизгатә цхазара хыызкәа

Аизгатә цхазара хыызкәа иаадырцшусит исижәлантәу аматәаркәа рхыцхазара аайдкыланы. Урт пшақәгылоит ахыцхазаратә цхазара хыызкәа апрефикс **а**-и асуффикс

-ггы-и рыщарала. Аизгатә цхъазара хьызкәа ирныцшуеит акласскәа: *аѳбаггы – аѳыцъаггы, ахъаггы – ахѳыкггы* уб. иц.

Апрефикс **а-** атыцан иахцылар калоит адхаларатә хәсытә цынгылакәа **х-, шә-, р-:** *хәхѳыкггы, шәыхәѳыкггы, рыхѳыкггы, рыхъаггы* уб. иц.: *ашәкәкәа рыѳбаггы, ацаѳцәа рѳыцъаггы, аѳыгакәа рыхъаггы* уб. иц.

Икашәца азцааракәа ртак.

1. Иахнарбои ацхъазара хьзы?
2. Ишцашъакәгыло азааигәаратә, аикәшаратә, аизгатә цхъазара хьызкәа?
3. Ирныцшуама ацхъазара хьызкәа акласскәа?

Инашәыгза адцакәа.

- I. Ишәхәа ацхъазара хьызкәа: *хәба, ѳыцъа, ѳба-ѳба, хьнтә, аѳбаггы, хѳы-хѳыла, цъыѳыкка* закәытә цхъазара хьызкәоу, ишъакәшәыргыл урт злоу ахәоукәа.
- II. Ишәхәа дара абарт ацхъазара хьызкәа класскәас ирныцшуа.

Дырмит Иасыф (Урыс)-ица Гәлиа

Апсуа литература ашъатаркѳы, Апсны жәлар рпост, ра-цхъатәи апсуа редактор, аицагаѳ, атоурыхтцааѳ, аѳольклорист Дырмит Иасыф-ица Гәлиа диит жәабран 21, 1874 шыкәсазы Уарча ақытан, Кәыдры ауезд асы, апсуа нхаѳы итаацәарафы.

1877 – 1878 шыкәскәа рзы аурыс-атыркәа сибашъраан апсуаа рзы сита икалаз ахырцәара (амхацъырра) иахкьаны

Урыс итаацәси иарси Тырқәтәылака иагәит. Ускан Урыс Гәлиа итаацәараҕы икан ицхәыс (Рабиа Барганцьяи-цха), иан (Фындыкь Цабриа-цха), ыцџа ицацәа хәычкәси ицха хәычи. Д. И. Гәлиа ускан хышыкәса ихыцуан. Урыс итаацәси иарси шыкәсык акара Тырқәтәыла (Трабзон) икан, нас Урыс тырқәа цсызкык дицырхырааны канџала итаацәа иманы Апсныка ддәыкәлсит. Урт аауан Батым ала. Батым азааигәара рыцстазаара иалцит Дырмит иашџа хәычи иахәыџа хәычи. Зыцсы сикәхаз Урыс итаацәси иарси Шәкәырча изхытит. Урыс итаацәа иманы Уарча инхартахь дхынхәит. Тырқәтәылака ианыхыргоз Урыс ионы рбылхан, ара (инхартаҕы) хыпакыртаҕы рымамызт. Атыцантәи аурыс сихабыра Урыс инхартаҕы анхара дақәитырымтәит. Урыс итаацәа иманы Кәыдры нырцә, Азәыбжәака нхара диасит. Ашџахь Урыс итаацәараҕы узеигәыргәшаз ҫ-хтыск кәлсит, иит аҕеи ацхаи.

Урыс Гәлиа акреилызкаауаз уаҕын, ауаа хәтыр икәырцон, иажәа иазызыроуан, дцәажәаҫ бзиан. Уи лассы-лассы днарыцхьон аусеилыргарақәа рахь, ашџа зыбжәыз, исиҕацәаз ауаа синираалон. Д. И. Гәлиа «Иавтобтиографиясы» ишиоуаз еицш, Урыс «ускантәи аамтазы ацсыуа цасла уаажәларратә усзуоын» хәа изухәар кәлоит.

Урыс ибон ица – Гач (Дырмит аоны Гач хәа иархәон) хәычы игәырцкәыл шыбзиаз, дшеилыччаз, убри акнытә Урыс итахын ица ацара ипар, ацара иоур (ацара змоу азәы иакәны дкалар).

Урыс Азәыбжәа иказ анап диҳәоит ица аҕышьеи ацхашьеи иирцарц. Дырмит хәычы урысшәалси қыртшәалси аҕышьеи ацхашьеи анап ибзоурала ицоит. Дырмит уи нахыс урысшәалси қыртшәалси ицыхашәоз ашәыкәқәа дрыцхьон. Дырмит аашыкәса анихыцуаз иаб избоит ица Акәа-

тәи ашъхарыуаа рышкол дтеицарц. Урыс ышықәса ица ари ашкол итацара дашътан, аха уи дрыдыркыломызт ашкол ахъ иеиуеицшымыз асыцгақәа кацаны. Ахцатәи ашықәс аан Урыс ииулакгъы ица Акәатәи ашъхарыуаа рышкол даа-нахәартә икаицсит. (Ускан Азъыбжъа ашкол ыкамызт).

Дырмит Гәлиа Акәатәи ашъхарыуаа рышкол дталсит 1885 шықәсазы, далгсит 1889 шықәсазы. Дырмит Гәлиа ари ашкол даналгоз жәа-матәарк рзы апышәарақәа анитуиаз, аа-матәарк рзы уи иоуит ахәшьара «ибзиазоуп», Ө-матәарк рзы – ахәшьара «ибзиоуп».

Д. Гәлиа Акәатәи ашъхарыуаа рышкол даналга ашықәсан, 1889 шықәсазы дталоит Гори акалақъ асы иказ Аахыц-Кавказтәи арцаоратә семинариа. Ари асеминариафы Д. Гәлиа диқәшәоит уака ацара зцоз, иара иатқыс иеихабыз, иара икытафы инхоз, Апсны астнография иазкны афымта бзиақәа нақ-нақ иацызцараны иказ – Николаи Цыанашъиа. Н. Цыанашъиа Дырмит ахылацшра иитон, дыгәцареикуан, диабжъон.

Д. Гәлиа асеминариа дантала ашытахъ, хәымзка аацхъан еицш дычмазафхсит, атиф ихьит. Дырмит уа цытраамтак дышътан, мачк данеигъха игәабзиара иргәгәарц аоныка дааит. Аоны Д. Гәлиа изыцшын агәырфа ду. Дырмит аоны данааи иан лыцстазаара далцхъан. Уи «испанка» хәа иказ ачымазара дагсит. Дук хара имгақәа, иеикәырццакны рыцстазаара иалцуеит Дырмит иаби (1893 шықәсазы) иандуи (1894 шықәсазы). Дырмит иашъеи иахәшьеи аазара иргеит иаха ирзааигәаз рыуацәа. Уи ашытахъ Д. Гәлиа дцоит Горика арцаоратә семинариафы ицара иаицарц, аха уи ара «ахауа унаалом» хәа ыцгас икацаны асеминариа аихабыра дрыдыркылеит.

Уи нахысгъы Д. Гәлиа уаха парайуртак асы апара ицартә дзыкамлеит, аха уи апара ицон ихала, ихы аус адиулон, абызшәеи, алитературеи, атоурыхи ирызкыз ашәыкәкәа дрыщхон, идырракәа ирызирхауан.

Д. Гәлиа ацхәа итиусит ацышәара ажәлар рышколкәа рырцафы хәа ахыз иоурц азы, ашьтахь (1919 ш.) уи итиусит ацышәара абжъаратә парайуртакәа рсы ацсуа бызшәа арцафы хәа ахыз иоурц азы.

Д. Гәлиа ицбатә цстазаара напы аиркит арцафрала. 1890 шыкәсазы уи рцафыс аусура далагеит Акәа Екатерининтәи абырзен школа асы. Ари ашкола асы уи аурыс бызшәа дирцон. Ашьтахь уи рцафыс аус иуан Кәтол, Кындыг, Тамшы. Нанхәа 1908 шыкәса инаркны цыббра 1912 шыкәсанза Д. Гәлиа аус иуан Тамшйтәи окласктәи аучилишьче хылацшыс.

1912 шыкәса инаркны Д. Гәлиа рцафыс аус иуан Акәатәи ахәса ргимназиси Акәатәи ашьхарыуаа рышколи рсы.

1914 шыкәса инаркны Д. Гәлиа рцафыс аус иуан Акәатәи арсалтә училишьче асы. 1915 шыкәсазы уи рцафыс аусура далагеит Акәатәи арцафратә семинарасы.

Ари асеминариаасы Д. Гәлиа иеиҕикааит ацсуа литературатә кружок. Уи иеазпәылхны ацафцәа ирылаиаазон алитературатә рсиара абзиабара. Ари акружок ароль ду нанагзеит ацхьакатәи алитераторцәа раазараасы. Д. Гәлиа ицафцәа рацәаоны иеицырдыруа шәкәыооцәаны, ипостцәаны икалеит. Урт иреиуоун: И. Папасқыр, М. Ахашба, З. Дарсалиа, М. Лакрба уб. иц.

1919 шыкәсазы Д. Гәлиа Акәатәи арцафратә семинариаасы ацафцәа рымч ала иеиҕикааит иара убас адраматә кружок. Ари акружок активла реаладырхәуан Д. Гәлиа иеицш П. С. Шыакрыл, С. И. Чанба, З. Дарсалиа.

1892 шыкәсазы Д. Гәлиси Акәатәи ашьхарыуатәи аш-кол ахылацшы К. Д. Маҷавариани (Д. Гәлиа ари ашкол асы ацара аницоз рцабыс имаз) иарей идыресит П. К. Услар исеқәиршәаз ацсуа алфавит, исеқәдыршәсит ацсуа нбан шәкәы. Ари анбан шәкәы трыжыт Қарт. Ари анбан шәкәы ацсуа школқәа рәы ианроу нахыс ауп ацсуа хәычқәа рхатәы бызшәала абышыи ацхыашыи рцо ианалага.

1924 – 1926 шыкәсқәа рзы Д. И. Гәлиа Қарттәи ахәынтқарратә университет асы ацсуа бызшәи Ацсны атоурыхи дрыцхьон.

1926 – 1928 шыкәсқәа рзы Д. И. Гәлиа Ацсуа рцафратә техникум асы атоурых ритон.

1927 шыкәсазы Д.И.Гәлиа далырхусит Ацсуа бызшәи алитературей Ракадемия ахантәабыс. Ари академия сисқаан академик Н. Марр ибзоурала 1925 шыкәсазы.

1930 шыкәсазы ари Академия атыцан сисқаан Ацсуа бызшәи алитературей ирызкыз атцарадырра-силкааратә институт. Ари аинститут асы Д. И. Гәлиа аус иуан атцарадырратә усзуоы сихабыс ицстазаара далцаанза. Иахьа ари аинститут Д. И. Гәлиа ихьз ахуп. Уи Д. И. Гәлиа ихьз зху Ацсуатцаратә институт хәа иашьтоуп.

1929 шыкәсазы Д. И. Гәлиа ихырцоит Ацъа Афырхаца хәа ахатыртә хьзы.

1937 шыкәсазы Д. И. Гәлиа ихырцоит Ацсны жәлар рпоет хәа ахьз.

1932 шыкәсазы иаартыз Акәатәи ахәынтқарратә рцафратә институт асы Д. И. Гәлиа аусура далагоит. 1938 шыкәсазы уи адоцент хәа ахьз ихцан.

Д. Гәлиа рацхьатәи ацсыуа поштуп. Уи иоуп ацсуа алитература ашьатаркоы. 1912 шыкәсазы Қарт итыцит Д. Гәлиа рацхьатәи иажәсинраалақәа реизга. Уи хьзыс иаман «Ажәсинраалақәси

ахьзыртәрақәси». Ари аизга ала ашьапы акит ацсуа литература. Ари ашәкәы апоет эпиграфс иеиҥеит ацсуа жәапҭка «Асы цсыр – адәы атынхоит, ауабы дыцсыр – ажәа итынхоит». Уи нахысгьы Д. Гәлиа иаиҥеит ажәсинраалақәа рацәаны.

Д. И. Гәлиа рацхьатәи ацсыуа шәкәыџџоуп, ацсыуа прозаикуп. Д. И. Гәлиа иажәабжь «Атәым жәџан ацака» ала ашьапы акит ацсуа проза. Д. Гәлиа илитературатә ҟымтақәа иреиуоуп: ароман «Камачыч»; апоемақәа: «Арцызбей ацхәызбей рысалам шәкәы», «Ацсны азы ашәа», «Сара схәышҭаара», «ҭагалан ақытан», иара убас хьцхьазара рацәала ажәсинраалақәси ажәабыжьқәси.

Д. И. Гәлиа рацхьатәи ацсыуа редакторуп. Жәабран 27, 1919 шықәсазы Акәа итыҥит рацхьатәи ацсуа газет. Уи хьзыс иаман «Ацсны». Ари агазет редакторс иамаз Д. И. Гәлиа иоуп.

Д. И. Гәлиа рацхьатәи ацсыуа бызшәадыроуп, бызшәатцааџоуп. Уи ибызшәатцааратә усумтақәа иреиуоуп: «Материалы по абхазской грамматике» (1927 ш., Акәа), «Алитературей абызшәацарей рҭерминология» (1930 ш., Акәа), «Иааркьаҥны ацшәа аорфография» (1935 ш., Акәа), «Аурыс-ацсуа политика-терминологиатә жәар» (1935 ш., Акәа, ари ажәар соавторс дамоуп).

Д. И. Гәлиа рацхьатәи ацсыуа ҭоурыхтцааџоуп. Уи иҟит Ацсны атоурых иазкыз аусумта.

1937 шықәсазы СССР ацарадыррақәа Ракадемия апрезидиум ақәцарала Д. И. Гәлиа ианашьан аетнографиатә тцаарадыррақәа ркандидат хәа ацарадырратә ҟазара.

Д. И. Гәлиа рацхьатәи ацсыуа фольклориступ. Уи иеизигон ацсуа жәлар рҭапыҥтә хәамтақәа: ацсуа жәацкақәа, ацуфарақәа, ажәарццакқәа, ашәақәа, ахәамтақәа.

1907 шықсазы Қарт итыңит аңсыпәалей урыспәалей «Абхазские пословицы, загадки и скороговорки» захызу Д. Гәлиа ишәкәы.

1921 шықсазы Акәа Д. Гәлиа итижыит иаха ихартәааны «Аңсуа жәапқақәси, ажәарццакқәси, аңуфарақәси» хәа хызыс измоу ашәкәы.

1941 шықсазы Д. И. Гәлией Х. С. Бҗәжәбей итрыжыит ашәкәы «Аңсуа жәлар рпоезия» хәа хызыс иатаны. 1972 шықсазы ари ашәкәы иаха ихартәааны ситатыжын.

1920 шықсазы Акәа Д. И. Гәлиа итижыит Аңсуа Мзар (аңсыпәала).

Д. И. Гәлиа раңхятәи аңсыуа ситагафуп. Уи иеңтеигон иеиуеиңным абызпәакәа ркынтәи алитературатә оымтақәа.

Д. Гәлиа иеңтеигеит аурыс поет ду А. С. Пушкин иажәеи-нраалақәа жәаф, И. Крылов иажәамаанақәа жәба, аукраин жәлар рпоет Т. Шевченко иажәсинраалақәа быжыба, ақыртуа поет Ш. Руставели ипоема «Абжыас цәа зпәу», ақыртуа поет А. Церетели ипоема «Абаззеи» ухәа убас иеңгы.

Д. И. Гәлией М. Гочуеи иеитаргеит «Слово о полку Игореве» («Игор ир ирыххәау ажәа»).

Д. И. Гәлиа аңспәахь иеңтеигон адинхатаратә (ауахәа-матә) шәыкәқәа.

1928 шықса раахыс Д. И. Гәлиа Аңснытәи ашәкәыооцәа реидгыла далан.

1934 шықса раахыс Д. И. Гәлиа СССР ашәкәыооцәа реидгыла далан.

1949 шықсазы Аңсадгыл асаңхьа иааирцшыз аихьзара дукәа рзы Д. И. Гәлиа ианашьан Ленин иордени Аңбатә Бирак каңшь аорденқәа цшыбей. Д. И. Гәлиа оынтә СССР Иреихазоу Асовет депутатс далырххьан (1954, 1958 шықә-

сқәа рзы). Д. И. Гәлиа цшынтә Ацснйтәи АССР Иреихазоу Асовет депутатс далырххьан (1938, 1947, 1951, 1955 шықәсқәа рзы).

Икашәца азцаарақәа ртак.

1. Дызустада Д. И. Гәлиа?
2. Ианбатыци Д. И. Гәлиа рацхьатәи иажәсинраалақәа реизга, насгьы хьзыс иамоузеи уи?
3. Ианбатыци Д. И. Гәлиа редакторс дызмаз рацхьатәи ацсуа газет, насгьы иахьзызи уи?
4. Иахьзуи Д. И. Гәлиа рацхьатәи иажәабжь?
5. Д. И. Гәлиа ибызшәадырратә усумтақәас ижәдыруеи?
6. Иеиқәдыршәеи Д. И. Гәлиеи К. Магаварианин?
7. Дзалгама Д. И. Гәлиа парануртак?
8. Иабсеуаз Д. И. Гәлиа аус?

Инашәыгза адцақәа.

1. Шәахцәажәа Д. И. Гәлиа ихәычра!
2. Иарбан ускәаз Д. И. Гәлиа итегьы инапы злакыз?
3. Ишәхәа Д. И. Гәлиа хәынтқарратә хамтақәас ианашьаз.

Иеиҗәга агерман бызшәахь!

Д. Гәлиа рацхьатәи ацсуа поетун. Уи иоуп ацсуа литература ашьатаркоы. 1912 шықәсазы Қарт итыцит Д. Гәлиа рацхьатәи иажәсинраалақәа реизга. Уи хьзыс иаман «Ажәсинраалақәеи ахьзыртәрақәеи». Ари аизга ала ашьапы акит ацсуа

литература. Ари ашәкәы апост эпиграфс иситеит аңсуа жәаңка «Асы псыр – адәы атынхоит, ауабы дыпсыр – ажәа итынхоит». Уи нахысты Д. Гәлиа иапицеит ажәсинраалақәа рацәаны.

Д. И. Гәлиа рацхатәи аңсыуа шәкәыоууп, аңсыуа прозаикун. Д. И. Гәлиа иажәабжь «Атәым жәван аңака» ала ашыаны акит аңсуа проза. Д. Гәлиа илитературатә ыымтақәа иреиуоуп: ароман «Камачыч»; апосмакәа: «Арцызбеи аңхәызбеи рысалам шәкәы», «Аңсны азы ашәа», «Сара схәыштәара», «Тагалан ақытан», иара убас хыцхызара рацәала ажәсинраалақәеи ажәабыжьқәеи.

Акацарба

Акацарба арәиара, ма аказаара (атагылазаашыа) аазырцшуа зхала икоу жәахәа хәтоуп. Арәиара аазырцшуа акацарбақәа адинамикатә кацарбақәа хәа ирышьтоуп, аказаара аазырцшуа акацарбақәа астатикатә кацарбақәа хәа ирышьтоуп.

Акацарба иамоуп иеиуеицшым аформақәеи акатегорияқәеи.

Акацарба амасдартә форма

Акацарба алагартатә форма амасдар хәа иашьтоуп.

Амасдар шыақәгылоит акацарба ашыата азеицш рбага (апрефикс) **а**-и асуффикс **-ра**-и рыццарала, иаххәап:

а + ҥхьа + ра; а + ʁ + ра; а + цәажжәа + ра; а + ца + ра уб. иц.

Акацарба ашыата **аа**-қәа рыла иалагозар, ускан акацарба амасдар асы апрефикс **а**- ацлазом:

аахәа + ра; аага + ра; ааза + ра, аа + ра, аашьт + ра уб. иц.

Икоуп амасдартә формаҕы (иара убас иеиуеицшым ака-
царбатә формақәа рҕы) зышьатақәа еицшу астатикатәи
адинамикатәи кацарбақәа, иаххәап:

*a + тәа + ра (дтәоуп, дтәоит); a + гыла + ра (дгылоуп,
дгылоит); a + цәа + ра (дыцәоуп, дыцәоит).*

Астатикатә кацарбақәа рышьатақәа асуффикс **-заа** ры-
цахцар, усқан астатикатә кацарбақәа амасдартә форма
шьтырхусит (аархәоит):

*ама + заа + ра; акә + заа + ра; ака + заа + ра; ашьтә + заа
+ ра* уб. иц.

Аамтатә категория

Аамтатә категория иахнарбоит арҕиара, ма аказаара
ацәажәаратә момент ипазыкоу: иацынгылоу, иақәшәоу, ма
иашьтанеиуоу.

Аамтатә категория астатикатә кацарбақәа рҕы

Астатикатә кацарбақәа аамтатә формақәа рыла ибсиам.
Урт ирымоу аамтатә формақәа џба роуп: уажәтәи аамтҕеи,
иасхьоу иеилкаам аамтҕеи.

Уажәтәи аамтә астатикатә кацарбаҕы

Уажәтәи аамтә астатикатә кацарбаҕы афиниттә формаҕы
ишьакәгылоит асуффикс **-уп** акацарба ашьтата аццарала.
Асуффикс **-уп** иеилоу суффиксуп, **-у** иахнарбоит уажәтәи

аамта, **-н** иахнарбоит афиниттə форма. Акацарба ашьта абжыка **-а** ала инцəзар, абжыкабжа **-у** иахкьаны **-а** ииасуеит **-о** ахь:

сгыла+ун → сгылоун, стəа+ ун → стəоун, шьтə + ун → шьтəоун, ырыма + ун → ырымоун, ика + ун → икоун уб. иц.

Егьырт аьырцштəкəа: *истəхун, сытшун, искун, ихааун, ибзиоун...*

Аинфиниттə формəсы акацарба иацыршəоит афиниттə рбага **-н**, иаанхоит аамтə рбага **-у**:

шьтəоу, ырымоу, икоу уб. иц.

Ииасхəоу иеилкаам аамтə астатикатə кацарбаьы

Ииасхəоу иеилкаам аамтə астатикатə кацарбаьы афиниттə формəсы ишькəгьылоит акацарба ашьта асуффикс **-н** аццарала. Асуффикс **-н** иахнарбоит ииасхəоу аамтəи афиниттə формəи: *шьтəн, ырман, икан, ихаан, ибзиан, сгылан, стəан, истəхын* уб. иц.

Аинфиниттə формəсы акацарба иацыршəоит **-н**, иацлоит асуффикс **-з**. Асуффикс **-з** иахнарбоит ииасхəоу аамтəи аинфиниттə формəи: *шьтəаз, ырмаз, иказ, ихааз, ибзиааз, игылаз, итəаз, истəхыз* уб. иц.

Аамтəтə категория адинамикатə кацарбакəа рьы

Адинамикатə кацарбакəа беиоуп аамтəтə формəкəа рьыла. Урт ырымоуп аамтəтə формəкəа ааба:

- 1) уажəтəи аамтə: сацхəоит, изəуеит
- 2) ииасхəоу инагзоу аамтə: сацхəеит, изəоит
- 3) ииасхəоу инагзам аамтə: сацхəон, изəоуан
- 4) ииасхəоу иеилкаам аамтə: сацхəан, изəын

- 5) ииасхьоу акрызхыцуа аамта: сапхяхьсеит, изохьсеит;
- 6) ииасхьоу акрызхыцуа иацынгылоу аамта: сапхяхьан, изохьан;
- 7) икалаша I аамта: сапхьап, изыып;
- 8) икалаша II аамта: сапхьашт, изыышт

Уажэтәи аамта

Уажэтәи аамта адинамикатә кацарбасы афиниттә формаҥы ипхакәгылоит акацарба ашьаа аамта рбага – асуффикс **-уа**-и афиниттә форма арбага – асуффикс **-ит**-и рыцарала. Асуффикс **-уа**-и асуффикс **-ит**-и ансиқәшәалак, асуффикс **-уа** иатәу абжыка **а** ииасуеит **е** ахь **и** иахьаны: $ya + it \rightarrow ueit$.

Акацарба ашьаа цыбжыкала, ма **-ха**, **-аа**, мамзаргыи абжыкабжақәа **-и**, **-у** рыла инцәозар, усқан акацарба иаа-нахәоит асуффикс **-уеит**: $ирә + ueit$, $иаа + ueit$, $ирти + ueit$, $ир + ueit$, $иҥырцаа + ueit$, $иелыркаа + ueit$ уб. иц.

Акацарба ашьаа абжыка **а** ала инцәозар, усқан абжыка **а**-и аамта рбага **-уа**-и еилалоит, ихартоит **о**: $иаархәа + ya + it \rightarrow иаархәоит$, $иаңхьа + ya + it \rightarrow иаңхьоит$, $ицәажәа + ya + it \rightarrow ицәажәоит$ уб. иц.

Аинфиниттә формаҥы акацарба иацыршәоит афиниттә рбага **-ит**: $ирыџуа$, $иртиуа$, $иаархәо$, $иаңхьо$, $ицәажәо$ уб. иц.

Ииасхьоу инагзоу аамта (аорист)

Ииасхьоу инагзоу аамта пхакәгылоит акацарба ашьаа афиниттә рбага **-ит** аццарала. Ари аамта иамазам ахатәы

аамта рбага. Акацарба ашьата абжыка **а** ала инцэозар, ускан абжыкабжа **и** иахканы **а** ииасусит **е** ахь: *иаархэа + ит → иаархэеит, ирааза + ит → ираазеит, икала + ит → икалеит, ырызхаит, иааит, иртџиит, ируит* уб. иц.

Аинфиниттэ формацы акацарба иацыршэоит афиниттэ рбага **-ит** иаанхоит акацарба ашьата: *иаархэа, ирааза, инырх, иртџи, иаа, икала, иеилыркаа* уб. иц.

Ииасхёу инагзам аамта

Ииасхёу инагзам аамта афиниттэ формацы ишыакёгылоит акацарба ашьата асуффикс **-уан** ацпарала. Асуффикс **-уан** асы **-н** иаанарцшусит ииасхёу инагзам аамтеи афинитрей. Акацарба ашьата цыбжыкала, ма **-ха, -аа**, мамзаргы абжыкабжакэа **-и, -у** рыла инцэозар, асуффикс **-уан** цсахрада акацарба ашьата иацлоит: *иааdryхуан, инырхуан, иртџиуан, ируан, ырызхауан, иеилыркаауан, ирцаауан, ирахэуан*.

Акацарба ашьата абжыка **а** ала инцэозар, **-а-и -уа-и** силалоит, ихартыт **-о:** *иаархэа + уан → иаархэон, ирааза + уан → ираазон, иршэа + уан → иршэон, икала + уан → икалон, ирхэа + уан → ирхэон, ирца + уан → ирцон* уб. иц.

Аинфиниттэ формацы акацарба иацыршэоит афиниттэ рбага **-н**, уи иацлоит асуффикс **-з:** *иртџиуаз, иаархэоз, иеилыркаауаз, иршэоз, икалоз, ырызхауаз, ирхэоз, ирцоз* уб. иц.

Ииасхёу иеилкаам аамта

Ииасхёу иеилкаам аамта афиниттэ формацы ишыакёгылоит акацарба ашьата асуффикс **-н** ацпарала. Асуффикс **-н**

иаҳнарбоит ииасхёу аамтеи афинитрей: *иаңхъан, ирҳэан, ирган* уб. иц.

Акацарба ашьата цыбжыкала инцёозар, асуффикс **-н** аңхъа ацыракацаразы ицёырцусит абжыка **ы**: *ирёын, итрыжъын, ирзын, иржэын* уб. иц.

Аинфинитгә формасы акацарба иацыршёоит афинитгә рбага **-н**, уи иацлоит аинфинитгә рбага **-з**: *иаңхъаз, изхэаз, изгаз, иказцаз* уб. иц.

Ииасхёу акрызхыцуа аамта

Ииасхёу акрызхыцуа аамта афинитгә формасы ишьакёгылоит акацарба ашьата асуффиксқәа **-хъа, -ит** рыццарала. Асуффикс **-хъа** иаҳнарбоит акрызхыцуа аамта, асуффикс **-ит** финитгә рбагоуп. Арт асуффиксқәа анеилалалак, ихаусит **-хъейт**; *иаңхъахъа + ит → иаңхъахъейт, ирҳәахъа + ит → ирҳәахъейт* уб. иц.

Аинфинитгә формасы асуффикс **-ит** ахатыпан асуффикс **-хъа** иацлоит асуффикс **-у**, усқан **-у** иахкьаны асуффикс **-хъа** иатёу абжыка **-а** ииасусит **о** ахь ($-хъа + у = хъоу$): *иаархәахъа + у → иаархәахъоу, иртїхъа + у → иртїхъоу, иаңхъахъа + у → иаңхъахъоу* уб. иц.

Ииасхёу акрызхыцуа иацынгылоу аамта

Уи афинитгә формасы ишьакёгылоит асуффикс **-хъан** акацарба ашьата аццарала. Асуффикс **-хъа** иаанарцшусит ииасхёу акрызхыцуа аамта, **-н** иаанарцшусит ииасхёу аамтеи афинитрей: *иаңхъахъан, ирҳәахъан, ирбахъан* уб. иц.

Аинфиниттə формаҫы асуффикс **-н** ахатыҫан асуффикс **-хья** иацлоит асуффикс **-з**: *иаңхьяхьяз, ирхэахьяз, ирбахьяз* уб. иц.

Икалаша I аамта

Икалаша I аамта афиниттə формаҫы ишьақəгылоит асуффикс **-п** акацарба ашьаҫа аццарала: *иаңхьяп, ирхэап, ирбап, иешлыркаап, ирцап* уб. иц.

Акацарба ашьаҫа цыбжыкала инцəозар, асуффикс **-п** аңхья ацыракацаразы ицəырцуеит абжыка **-ы**: *изжэып, иззып, исхып, искып, сыңшып* уб. иц.

Аинфиниттə формаҫы акацарба ашьаҫа иацлоит асуффикс **-ра**: *иаңхьяра, ирхэара, ирбара* уб. иц.

Икалаша II аамта

Икалаша II аамта афиниттə формаҫы ишьақəгылоит асуффикс **-шт** акацарба ашьаҫа аццарала: *иаңхьяашт, ирхэашт, ирбаашт* уб. иц.

Икалаша II аамта аинфиниттə формаҫы ишьақəгылоит акацарба ашьаҫа асуффикс **-ша** аццарала: *иаңхьяаша, ирхэаша, ирбааша* уб. иц.

Икашəңа азцаарақəа ртак.

1. Иахнарбои аамтатə категория?
2. Зака аамтатə форма рымой астатикатə кацарбақəа?
3. Зака аамтатə форма рымой адинамикатə кацарбақəа?

Аркынаатэ категория

Аркынаатэ категория ианарцшусит ажэахэао арсиарси уи ззынархоу афакти рыбжьара ишыақэиргыло айзыказаа-шыа.

Ажэабжытэ ркынаа

Ажэабжытэ ркынаа ианарцшусит ажэахэао дызла-цэажэо афакт ииашоуп хэа ишицхьазо. Уи аамтақэа зегы рыкны иахцылоит: *иаархэоит, иаархэеит, иаархэан, иаар-хэон, иаархэахьеит, иаархэахьан, иаархэап, иаархэашит.*

Адцаратэ ркынаа

Адцаратэ ркынаа ианарцшусит адцара, ма адцара ахэа-ратэ цакы наццаны. Уи ххы иахархэоит азэы акы идахцар, акы ихаркапар анахтаху.

Адинамикатэ кацарба адцаратэ ркынаа мапкрадатэи аформа шыақэгылоит акацарба ашыата цкьала: *Шэца! Шэаа! Ижэга! Ишэхэа! Ишьтышэх! Ишэшэа! Ишыақэшэыр-гыл! Ишышэшэа! Итышэцаа!*

Зны-зынла акацарба ашыата зланцэо абжыка а адцаратэ ркынааёсы акацарба ашыата иацыршэар ка-лоит: *Иаашэхэ(а)! Шэахь(а)! Ирышэт(а)! Шэгыл(а)! Шэхал(а)! Ишыақэшэыргыл(а)!*

Акацарба ашыата цыбжыкала, ма абжыкабжақэа **-и**, **-у** рыла ианынцэо, адцаратэ ркынааёсы урт рышытахь ицэырцуеит абжыка **ы**: *Ишэхы! Ишэкы! Ижэжэы! Аус жэуы!*

Астатикатә кацарба ашьата адцаратә ркынааҕы мап-кратәи аформаҕы иацлоит асуффикс **-з**: *Шэтэаз! Шэгылаз! Ишэымаз! Иқэыз! Иқэгылаз!*

Адцаратә ркынаа мапкратәи аформаҕы ишьақәгылоит акацарба ашьата мапкратәи аффикс **-м**-и асуффикс **-н**-и раццарала: *Иаашэымхэан! Ишэымтин! Иаашэымган! Инышэымхын! Ишэымхэан! Икашэымцан! Шэымцан! Шэмаан!*

Ахыцшратә ркынаа

Ахыцшратә ркынаа иаанарцшусит арҕиара даса рҕиарак ишахыцшу. Уи шыақәгылоит асуффиксқәа **-р, -зар, -зтгы** рхархэарала: *саңхьар, исхэар; саңхьазар, исхэазар; саңхьазтгы, исхэазтгы.*

Ахыцшратә-зкратә ркынаа

Ахыцшратә-зкратә ркынаа иаанрцшусит арҕиара хықәкыс иамоу, изызку. Уи шыақәгылоит асуффиксқәа **-рц// -рацы// -рцы, -ртә// -раты// -рты, -разы// -разын// -разыхэан** рхархэарала: *саңхьарц, саңхьартә, саңхьаразы* уб. иц.

Агэацхаратә ркынаа

Агэацхаратә ркынаа иаанарцшусит ажэахэао икас-цанда, ма икаланда хэа игыы зыхэо арҕиара. Уи шыақәгылоит акацарба ашьата асуффиксқәа **-нда, -ндаз** рыццарала: *исыманда(з), избанда(з), илхэанда(з), икалцанда(з), илдыруанда(з)* уб. иц.

Абламбаратə ркынаа

Абламбаратə ркынаа ианарцшусит ажəахəа имбакəа, изымдыруа имəацысуа, ма имəацысыз арсиара. Уи шыакə-гылоит асуффиксəа **-заап, -заарын** рыбзоурала: *дыказаап, дыказаарын, ылымазаап, ылымазаарын, ылбазаап, ылбазаарын, ылдыруазаап, ылдыруазаарын* уб. ит.

Азааигəаратə ркынаа

Азааигəаратə ркынаа ианарцшусит ажəахəа ииаша-цəкьаны икалсит хəа игəы изаанамго арсиара. Уи шыакə-гылоит асуффикс **-шəа** ахархəарала.

Адинамикатə кацарбакəа азааигəаратə ркынааґы аам-такəа зегы рыкны иуцылоит:

Уажəтəи: *ылдыруашəа, ылбошəа*

Ииасхəоу инагзоу: *ылдыршəа, ылбашəа*

Ииасхəоу инагзам: *ылдыруазшəа, ылбозшəа*

Ииасхəоу исилкаам: *ылдырызшəа, ылбазшəа*

Ииасхəоу акрызхыцуа: *ылдырхəоушəа, ылбахəоушəа*

Ииасхəоу акрызхыцуа иацынгылоу: *ылдырхəазшəа, ылба-хəазшəа*

Икалаша I: *ылдыррашəа, ылбарашəа*

Икалаша II: *ылдыршашəа, ылбашашəа*

Астатикатə кацарбакəа азааигəаратə ркынааґы

Уажəтəи аамтаґы: *ылымоушəа, ылтахушəа, дгылоушəа* уб. ит.

Ииасхьоу еилкаам аамтафы: *илымазшэа, илтэхьызшэа, дгылазшэа* уб. иц.

Азоужьратэ ркынаа

Азоужьратэ ркынаа иаанарцшусит ажэахэао арсиара амѳацысра дшасамгыло, дшазыразу. Уи шыақэгылоит асуффиксқэа **-ааит, -зааит** рхархэарала: *даңхьааит, даңхьазааит, илхэааит, илхэазааит* уб. иц.

Инашэыгза адцақэа.

1. Ишэхэа аркынаатэ категория иаанарцшуа.
2. Шэахцэажэа аркынаақэа рышыақэгылашыа.
3. Ишэыргыл акацарбақэа: *ацара, ахэара, аказаара* аркынаақэа зегы рыкны.

Акацарба азцааратэ форма

Акацарба азцааратэ форма шыақэгылоит аформантқэа (асуффиксқэа) **-ма, -у, -и, -зеи, -да**, рхархэарала: *Ижэдыруама? Ижэдыруоу? Ижэдыруеи? Ижэдыруази? Издыруада?*

Асуффиксқэа **-ма, -у** хархэашыалей цакылей иеикароуп. Асуффиксқэа **-и, -зеи** хархэашыалей цакылей иеикароуп.

Азцаараэ форма змоу акацарба аамтатэ формақэа зегы рсы иахцылоит.

Акацарба мапкратэи аформа

Мапкратэи аформа шыақэгылоит аффикс **-м** абзоурала. Иеиусицшым аамтатэ формақэа рсы аффикс **-м** акацарбафы ма ипрефиксны, ма исуффиксны иахцылоит.

Акацарба мапкратәи аформаҕы амапкра ашыақәыргә-
гәаразы лассы-лассы иахпылоит ахәтач **-за**.

Мапкратәи аформа адинамикатә кацарбаҕы

Уажәтәи аамтаҕы: *избом//избазом*;

Ииасхьоу инагзоу аамтаҕы: *исымбеит//исымбазеит*;

Ииасхьоу инагзам аамтаҕы: *избомызт//избазомызт*;

Ииасхьоу исилкаам аамтаҕы: *исымбазт//исымбазазт*;

Ииасхьоу акрызхыцуа аамтаҕы: *исымбацт//исымбазацт*;

Ииасхьоу акрызхыцуа иацынгылоу аамтаҕы: ***исымба-
цызт//исымбазацызт***;

Икалаша I аамтаҕы: *избарым//избазарым*;

Икалаша II аамтаҕы: *избашам//избазашам*.

Мапкратәи аформа астатикатә кацарбаҕы

Уажәтәи аамтаҕы: *исымам//исымазам; истахым//истах-
зам*;

Ииасхьоу исилкаам аамтаҕы: *исымамызт//исымазамызт;
истахымызт //истахзамызт*.

Икашәца азцаарақәа ртак.

1. Ишцашыақәгыло акацарба азцааратә форма?
2. Ишцашыақәгыло акацарба амапкратә форма?

Инашәыгза адцақәа.

1. Ишыақәшәыргыл астатикатә кацарбақәеи адинами-
катә кацарбақәеи злоу хца-хца хәоу.

2. Ишәыргыл акацарбақәа *дтәоуп, дыцәоуп, имоуп, да-
ңхьоит, дыџеит, итәхуп, дыкоуп, дышьтәоуп* амасдар
аҕы (амасдартә формаҕы).
3. Ишәхәа акацарбақәа *даңхьахьеит, дцеит, ихәон, ига-
хьан, ихәан, иган, дыкан, имоуп* аамтақәас иаадырцшуа.
4. Исиқәышпәыцхьаза аркыынаақәа, ишәхәа урт шы-
шьяқәгыло.

Самсон Кәагә-ица Чанба

Иеицырдыруа ацсуа шәкәыџоы, рацхьатәи ацсуа дра-
матург, ахәынтқарратәи ауаажәларратәи усзуоы Самсон
Кәагә-ица Чанба диит рашәара (ииун) 18 1886 шықәсазы
Очамчыра араион, Аҕара ақытан.

1893 шықәсазы С. Кә. Чанба дтәлеит Драндатәи (Цкы-
бынтәи) ауахәаматә школ. Уи ари ашкол даналга, дтәлоит
Акәатәи ашьхарыуаа рышкол. С. Чанба Акәатәи ашьха-
рыуаа рышкол даналга, Қәтешьтәи ақытанхамџатә школ
дтәлоит. Уи ари ашкол 1907 шықәсазы даналга, ицсадгыд
ахь дхынхәусит. Абри ашықәсан уи аусура далагоит Кәтол-
тәи ашкол аҕы ацсуа бызшәа рцаџыс. Аха дук мырцыкәа уи
арцаџы изанаат ахьимамыз дахыркьаны ашкол аҕы аусура
дакәырхусит. С. Чанба гәыла-цсыла арцаџра бзиа ибон,
ацсуа хәычкәа атара дырцара, алашарахь ркылгара да-
шьтан, убри акынтәи арцаџы изанаат аиуразы уи дтәлоит
Хонтәи арцаџратә семинариа, дагьалгоит 1914 шықәсазы.
Абри ашықәсан уи џацхьа рцаџыс аусура далагоит Кәтол-
тәи алагартатә школ аҕы. Уи ари ашкол хылацшџысгьы (ди-
ректорсгьы) дартоит. Уи ара аус иуит шықәсык. 1915 шықә-
сазы С. Чанба диасусит Азџыбжьатәи ашкол ахь.

1916 шықәсазы С. Чанба диаргоит Акәака. Уи Акәатәи арпафратә семинариафы исеҥкааз алагартатә школ сихабыс (директорс) дкарцоит. Уи ари асеминариафы аңсуа бызшәи агеографияи ырпафысгы аус иуан. С. Чанба ара аус иуан 1921 шықәсанза, Аңсны Асовет мчра шыақәгылаанза.

1921 шықәса инаркны 1925 шықәсанза С. Чанба Жәлар Рырккара Акомитет (Наркомпрос) хантәафыс даман.

1923 шықәсазы С. Чанба Жәлар Рырккара Акомитет хантәафыс дшамазгы, уи агазет «Аңсны қаңшы» даредакторын. С. Чанба дхәынтқарратә усзуоын. Уи 1923 шықәса инаркны 1930 шықәсанза Аңсны Аңснтртә Нағзаратә Комитет хантәафыс даман. Уи хәынтқарратә усзуоык иахаса-бала илшаз, икаипаз даара ирацәоуп. Уи акырза даңхрааит аңсуа милаттә культура ашыапы ақәыргылар, аагалыхреи ақытанхамәи ырҥиара, Ленин имилаттә политика амәацгара, интернационалисттә ҥасла асар раазара.

1930 шықәса инаркны 1932 шықәсанза ҥаңхьа аус иуан Жәлар Рырккара Акомитет министрс.

С. Чанба инапхгарала ашыақәгылар иаҥын ашколтә рпаратә система ҥыц. Уи еснагъ дрызәлымхан, илаңш рхын абас еиңш крызцазкуа азцаарақәа: амилаттә школкәа реиҥкаара, ыртбаара, акадрқәа разыкацара, аңсуа лите-ратуратә бызшәа арманшәалара, аңсуа рцага шәыкәкәа реиқәыршәара, акультура-рқкаратә усура, апарадара аңыхра, ажәлар реаңыцтә реиамтақәа реизгара, ранцара убас ицегы.

30-тәи ашықәсқәа раан С. Чанба аус иуан Аңснытәи ана-укатцааратә институт акны.

1933 шықәса инаркны 1937 шықәсанза (харада дыбжьадыр-заанза) уи Аңсны ашәкәыҫсәа Реидгыла хантәафыс даман.

С. Чанба дрейчахауан, напы рыдыкылон, илацш хаа рхын аора напы азыркуаз асарацәа (ашәкәыооцәа җарацәа), урт рыреиамтақәа идеиалей сахьаркыралей рышьтыхра дашьтан.

С. Чанба далахәын 1934 шықәсазы имоацысыз СССР ашәкәыооцәа Реидгыла Актәи реизара ду. Ари аизара ду асы уи даларцеит СССР ашәкәыооцәа Реидгыла аревизиатә комиссия.

С. Чанба древолиуционерын, дбольшевикын. Уи Қәтешьтәи ақытанхамоатә школ асы апара аницоз, 1904 – 1905 шықәсқәа рзы иерылаирхәит ускантәи аурыс царизм (аихабыра) иаҗагылоз адемонстрацияқәа.

С. Чанба дазықәцон Апсны Асовет мчра ашьақәгылара. 1915 шықәса иныркны уи далан Апснътәи асоциал-демократиятә партия, аус рыциуан С. Кухалешивилии егьырт абольшевикцәеи.

1918 – 1920 шықәсқәа раан С. Чанба абольшевикцәа иеиҗыркааз Апсны Жәлар рсовет далан.

«Хусураҗы хара хәкәныкәон абольшевиктә моа. Ажәлар рсовет асы хара хусура хырхартас иамаз, изыкыз Апсны жәлар рмассақәа рҗы аменшевиктә политика аҗацера акәын, насгьы убри абзоурала абольшевизм аидеияқәа пацдәыс иаман урт разыкацара» хәа иоуан С. Чанба.

Апсуа литература ашьатаркәы Д. И. Гәлиа ишьтахь асахьаркыратә литературатә оымтақәа рацпара иалагаз ашәкәыооцәа дыруазәкуп, Д. И. Гәлиа даргьажәваны иааивагылаз С. Кә. Чанба.

С. Чанба рацхьатәи исахьаркыратә оымтақәа ирейоуп апоема «Ашьха тыцхай» адрама «Амхацьыри». Арт аоымтақәа кьыцхьын 1919 – 1920 шықәсқәа рзы итыцуаз, Д. И. Гәлиа редакторс дызмаз агазет «Апсны» асы.

С. Чанба идрама «Амхацъыр» ацсуа литератураҥы рацхъатѳи ацсуа драмоуп. С. Чанба иоуп ацсуа драматургиа шыатаркѳыс иамоу.

С. Чанба егъырт иѳымтакѳа иреиуоуп аповест «Ссидык», ажѳабжъкѳа: «Агѳакашѳа», «Адѳыцба №6», «Ыы, аллах, аллах!...», «Сабду ихѳыштаара ахахѳ» уб. иц.; адрамакѳа: «Ацсны Ханым», «Аиааира», «Къараз», «Ыы, аллах, аллах!...», «Сабду ихѳыштаара ахахѳ» уб. иц.

Ажѳабжъкѳа «Ыы, аллах, аллах!...», «Сабду ихѳыштаара ахахѳ» ирылхны уи иѳит адрамакѳа дара убарт ахызыкѳа хызыкѳас ирытаны.

Аповест «Ссидык» – реалисттѳ ѳымтоуп. Ари аповест аҥы автор иааирцшусит 30-тѳи ашыкѳскѳа ралагамтазы, аколнхаракѳа ансеиҥыркаауаз имѳацысуаз акласстѳ кѳацара, аколнхаракѳа реиҥкаара иабзоураны ақытаҥы аитакра бзиакѳа кало ишалагаз, азѳык-ѳыцъак рыда анхацѳа зегъы ацстазара ҥыц аргылара напы шадыркыз.

Икашѳа азцааракѳа ртак.

1. Иарбан цараиуртакѳоу С. Чанба дзылгаз?
2. Аус абаиуаз С. Чанба?
3. Рацхъатѳи ацсуа драма – С. Чанба рацхъатѳи идрама иахъзуи?
4. Иарбан ѳымтакѳоу С. Чанба иацицаз?
5. Шѳихцѳажѳа С. Чанба уаажѳларратѳ усзуѳык иахаса-бала.

Иеицажѳа агерман бызшѳахъ.

1893 шыкѳсазы С. Кѳ. Чанба дталсит Драндатѳи (Цкыбынтѳи) ауахѳаматѳ школ. Уи ари ашкол даналга, дта-

лоит Акәатәи ашьхарыуаа рышкол. С. Чанба Акәатәи ашьхарыуаа рышкол даналга, Кәтешьтәи ақытанхамәатәи школ дталоит. Уи ари ашкол 1907 шыкәсазы даналга, ицсадгьыл ахь дхынхәусит. Абри ашыкәсан уи аусура далагоит Кәтолтәи ашкол аёи аңсуа бызшәа рпәәыс. Ахадук мырпкәа уи арпәәы изанаат ахьимамыз дахыркәаны ашкол аёи аусура дакәырхусит. С. Чанба гәыла-псыла арпәәра бзиа ибон, аңсуа хәычкәа ацара дырпәра, алапарахь ркылгара дашьтан, убри акынтәи арпәәы изанаат аиуразы уи дталоит Хонтәи арпәәратә семинариа, дагьалгоит 1914 шыкәсазы. Абри ашыкәсан уи өаңхәа рпәәыс аусура далагоит Кәтолтәи алагартатәи школ аёи. Уи ари ашкол хылаңшысгьы (директорсгьы) дартоит. Уи ара аус иуит шыкәсык. 1915 шыкәсазы С. Чанба диасусит Азәыбжәатәи ашкол ахь.

Аңынгыла

Аңынгыла зхала икоу жәәхәа хәтоуп. Уи ианарпәшусит арәиара шымәаңысуа, ианымәаңысуа, иахьымәаңысуа, амәаңысра мзыс иамоу ухәа уб. иц.

Аңынгыла ахәоу аёи итагылазаашьахоит. Аңынгылакәа шоит ө-гәыпкны: акалашьатәкәси атагылазаашьатәкәси хәа.

Акалашьатәи аңынгылакәа

Акалашьатәи аңынгылакәа иаадырпәшусит арәиара шымәаңысуа. Урт иреиуоуп: *ибзианы, иңизаны, ихааны, ирласны; ихааза, иңизаза, ишкәакәаза, икәашаза, икәаңза, ибзиахәза; уааашәа, дакараашәа; уаәәас, хаңаңас, аамыстаңас; хаала, мчыла, цәгәала, зәгәала, аарла, пшьаала; аарлахәа, ашырхәа,*

аишьиьыхэа, агъарахэа, агэарахэа; икэаишкаараза, ицкъа-кэакэараза уб. иц.

Акалашьатэ цынгылақэа шоит: арбаратэ, ахэаакэцаратэ, иеилкаам, амапкратэ цынгылақэа ухэа уб. иц.

Арбаратэ цынгылақэа

Арбаратэ цынгылақэа атыцтэ, аамтатэ, акалашьатэ цакқэа хықэкра рзырусит иалкааны рыхъз мхэакэа: *ара//абра, ана//абна, уа//убра, ас//абас, анс//абанс, ус//убас, арахъ//абрахъ, анахъ//абнахъ, уахъ//убрахъ, ускап//убаскап, арака//абрака, анака//абнака, уака//убрака, усцэкъа//убасцэкъа, асцэкъа//абасцэкъа.*

Ахэаакэцаратэ цынгылақэа

Ахэаакэцаратэ цынгылақэа арѣиара аказшьа хэаакэцарала иаадырцшуеит: *иахъабалак, ишабалак, ианабалак, еснагъ.*

Иеилкаам ацынгылақэа

Иеилкаам ацынгылақэа арѣиара амѡацысшьа, иахьымѡацысуа, ианымѡацысуа шеилкаам аадырцшуеит: *мъара, мъарантэ(и), зныкыр, ианакэзаалак, иахъакэзаалак, ишакэзаалак.*

Амапкратэ цынгылақэа

Амапкратэ цынгылақэа арѣиара амапкратэ цакала ихэаакэырцоит: *мъаргъы, рацэакгъы.*

Атагылазаашъатә цынгылақәа

Атагылазаашъатә цынгылақәа иахдырбоит арѣиара аны-моапысуа, иахыммоапысуа, амоапысра мзызс иамоу ухәа уб. иц. Урт цакыла ишоит: атыцтә, аамтатә, амзызтә, ашәа-га-загатә цынгылақәа хәа.

Атыцтә цынгылақәа

Атыцтә цынгылақәа иаадырцшусит арѣиара ахыммоапысуа атыц: *хыхь, цака, аңхьа, ашьтахь, адәахьы, аоньцка, арғыарахь, армарахь, анактәирахь, уаңхьацәкьа, рышьтахьцәкьа* уб. иц.

Аамтатә цынгылақәа

Аамтатә цынгылақәа иаадырцшусит арѣиара аныммоа-пысуа аамта: *иахьа, уацәы, уацәашьтахь, иацы, жәацы, иа-цыжәац, сынтәа, цыңх, еааны, ашьыжь, ахәылбыхьа, шьыб-жьон, уаха, иаха, уацәуха, тагалан, аңхын, есңхынра, есаа-цынра, есымша, цхыбжьон, ессаат* уб. иц.

Амзызтә цынгылақәа

Амзызтә цынгылақәа иаадырцшусит арѣиара амоапысра мзызс иамоу: *цас//цасхәа, машәырла, газарала, җашақә, гәаҗ-шақә, мдыррала* уб. иц.

Ашәага-загатә цынгылақәа

Ашәага-загатә цынгылақәа иаадырцшусит арѣиара шака аинтенсивтә цакы ааманы иммоапысуа: *даара, мыцхәы, зынза, митәык, рацәак, ңытқ, мацк, хәычык* уб. иц.

Икашәца азцаарақәа ртак.

1. Иаанарцшуси ацынгыла?
2. Цынгылақәас ижәдыруси?

Инашәыгза адцақәа.

1. Ишәхәа ацынгылақәа *ибзианы, ара, уахь, уа, сынтәа, аңхьа, машәырла, даара, иахьа, арғьарахь, ыъара* закәытә цынгылақәоу!
2. Ишәқәшәыргыл ацынгылақәа *иахьа, еааны, убра, хыхь, гәагшақә, митәык, хәычык* злоу ахәоуқәа!

Ацсуа жәытә хылцшытрақәа

Рацхәтәи ажәытә тоурыхтә хыцхыртакәа рсы рызбахә хәоуп ацсуа жәытә хылцшытрақәа цшыба: ацсилаа, абасгаа, саныгаа, мсымаа.

Ацсилаа

Ацсуа жәлар ржәытә хылцшытра – ацсилаа рацхәаза рызбахә ихәсит I ашәышықәсазы хара хашықәсцхәазара аныкала аурым тоурыхтцаа, ашәкәыооы Плинии Секунд (Аихабы). Уи иоусит ацсилаа нхоит Фазис инаркны Себостополь акынза хәа. Ускантәи аамтазы Фазис хәа изышпәтаз иахьа Гыртәыла Риони хәа хьзыс измоу азиас ауп, Себостополь хәа изышпәтаз иахьа урысшәала Сухум хәа, ацсышәала Акәа хәа хьзыс измоу Ацсны ахтнықалақь ауп.

137 шықөсазы аурым чынуао (алегат), абырзен шөкөыо-
оы Флави Арриан аурым император Адриан идпала Себо-
стополис арратө база датааит. Ацсны ацакырадгыыл асы ин-
хоз ахылщытракөа ирызкны Арриан иоусит абас: «Алазкөа
рааос инхоит ацсилаа, ацсилаа рааос инхоит абасгаа. Абас-
гаа рганаөы инхоит асаныгаа, урт рыдгыыл асы ишытоуп
ақалакь Себостополь».

Плинии Секунди Флавии Арриани ишыроуа ала, ҳара ҳа-
шықөспхазара аныкала I апшөышықөсази II апшөышықөса
актөи азыбжази ацсилаа нхон Фазис (Риони) аахыс Себо-
стополь акынза, Фазис нахыс инхон алазкөа.

VI апшөышықөсазы алазкөа ацсилаа Игры азиас акынза
ихьарцит.

VI апшөышықөсазы Нхыц Кавказка узлацоз акацөара моа
иаватаны идыргылеит абаакөа мачымкөа. Урт абаакөа ир-
уакуп Тцибил (Цабал) абаа. Урт абаакөа ирыхьчон Абыр-
фын Моа Ду иахөтакыз, ацсилаа ртөыла иалганы игаз амөа
(«Даринтөи амөа»). Ари амөа ахьчаразы аимпериа ацара
рацөаны иашөон. Ускантөи аамтазы ацсилаа бцьарла ибзи-
аны исибытан (асақөси идыршөуаз аихақөси ухөа рыла).

VI апшөышықөсазы Ацсилаа, Колхида зегы асы еицш,
ацьам-византиатө еибашьракөа цон.

550 шықөсазы ацьам ар рцыза Набед ир иманы Ацсилаа
дакөлеит. Уи дидгылеит ацсилаа ибзианы ирдыруаз алаз
Тердет. Тердет иотриад иманы Тцибил (Цабал) абааөы
дааит, ацсилаа уи абаа дтарыжьлеит. Ацсилаа ирызды-
руамызт Тердет Набед дышидгылаз, урт (ацсилаа) иара
ишитиз (ишипсахыз). Ацьамцөа рыр абаа ианаадгыла,
Тердет урт абаа агөашөкөа рзааиртит. Ацсилаа Визан-
тиака ауаа рышьтит икалаз еитархөарц, ацхыраара иа-

хэарц. Аха апсилаа византиаа ркынтэи ацхыраара рмо-
уит. Уи ашьтахь икалаз ахтысқәа ибзианы дрыхцәажәоит
византиатэи атоурыхтцаау Пракопи Кесариатэи: «Ари
абаа сихабыс иамаз ицхәыс Апсилиатэын, даара дыц-
шзан. Абри ацхәыс бзиа дибсит ацъамцәа рыр аихабы.
Ацхәа уи дхихырц иакәикит, аха дизхымхуашәа аниба,
уи имч ихы иаирхәсит. Абаа аихабы икалаз аниаха, уи
ацъамцәа рыр аихабгъы, уи ицны абаа италазгъы ишьит,
абаа инапәсы иааигсит. Убри иахкьаны апсилаа аколхаа
ирыдцит, урт ацъамцәа анрықәла ацхыраара ахьрырым-
таз асыцныхәа рытаны».

Зыкъоык аибашыцәа рыла ишьақәгылаз византиатэи аот-
риад хадас иамаз Фома Арлианин-ица Иоанн сицәажәарала
абри ахтыс уаха цәгъара ахылмәиаартә икаицсит.

VI ашәышықәса 30 – 40-тәи ашықәсқәа рзы апсилаа ахас
дрыман Иулиан. Уи Траиантэи аимператор икынтэи иоуит
«ахратә» мчра адыргақәа.

Икашәца азцаарақәа ртак.

1. Изустцәадаз апсилаа?
2. Дарбан тоурыхтцаауу апсилаа рызбахә рацхәаза из-
хәаз?
3. Иабанхоз апсилаа?
4. VI ашәышықәсазы апсилаа ахас ирымадаз?

Инашәыгза адца.

1. Шәахцәажәа 550 шықәсазы Апсилаа ицоз аибашьра!
2. Иеицәжәга атекст акынтэи абзацк!

Аидхэалагақәа

Аидхэалага цыхыраагзатә жәахәа хәтоуп. Уи иамазам ахатә жәартә цакы, насгы ианыщшзом аграмматикатә категория-қәа. Аидхэалагақәа хәоу хәтақәаны изыкалазом. Урт функцияс инарыгзо ажәақәси ахәоукәси реидхәалароуп.

Аидхэалагақәа шоит: **аицшьратә, аиҕагыларатә, аикәшаратә, аиҕырцшратә** сидхэалагақәа хәа.

Аицшьратә сидхэалагақәа

Аицшьратә сидхэалагақәа рахь иацанакусит: **-и, -ггы, -насггы, -уимоу.**

Аидхэалагақәа **-насггы, -уимоу** иеидырхәалоит ахәоукәа. Аидхэалагақәа **-и, -ггы** иеидырхәалоит иеижәлантәу ажәақәа. Урт еснагь иеидырхәало ажәақәа ирыцлоит: *дареи шәареи, дарггы шәарггы, аишәкәыюои аиҕагаои, аореи аңхәареи, анггы абггы, аораггы, аңхәараггы* уб. итц.

Аицшьратә сидхэалагақәа рфункциа нарыгзар калоит **-хәа, -иара убас (убасггы).**

Аиҕагыларатә сидхэалагақәа

Аиҕагыларатә сидхэалагақәа рахь иацанакусит: **аха, амала, моу, акәымзар//амзар//мамзар** (а не то, а иначе, в противном случае), **уеизггы//аха уеизггы.**

Аикәшаратә сидхэалагақәа

Аикәшаратә сидхэалагақәа рахь иацанакусит: **ма, мамзарггы, зны, даеазныхггы.**

Аиёырцшратә сидхәалагақәа

Аиёырцшратә сидхәалагақәа рахь иацанакусит: **ацкыс, ааста, акара, уи (убри) акара.**

Аидхәалага **акара** лассы-лассы ажәа **зака//шака** иацны иахцылоит. *Шәара ататын **зака** ааиәрыхуа **акара**, убри **акара**гы ахашәалахәы шәоуеит. Урт **уи акара** рзаарыхуам.*

Аиёырцшратә сидхәалагақәа рахь иацанакусит иара убас: **убри (уи) акнытә, убри (уи) азы, ус (убас) анакәха, ус (убас) акәзар, избанзар, избан акәзар, избан ухәар (ухәозар).**

Икашәца азцаарақәа ртак.

1. Функциас инарыгзои аидхәалагақәа?
2. Иарбан сидхәалагақәоу икоу?
3. Аидхәалагақәа *-и, -гьы, аха, амала, ма, зны* закәытә сидхәалагақәои?

Инашәыгза адца.

Ишәакәшәыргыл аидхәалагақәа злоу ахәоукәа.

Ашьтынгылақәа

Ашьтынгыла цыхраагзатә жәахәа хәдоуп. Ашьтынгылақәа иаадырцшусит ажәақәа рыбжьара икоу иеиуеицным асинтаксистә сизыказашәақәа: ахырхартатә, атыцтә, аамтатә, амзылтә, азыкацаратә ухәа уб. иц.

Ашьтынгылақәа шоит *ф*-гәыцкны: ахафьтә цынгылақәа зцыло ашьтынгылақәси ахафьтә цынгылақәа зцымло ашьтынгылақәси хәа.

Ашытынгылақәа **-ка, -нза, -нтә//-нтәи** ахырхарта аадыр-
цшусит. Урт ахафьтә цынгылақәа рыцлазом. Урт еснагъ
ажәа иацны иахдылоит: *Акәака, Акәанза, Акәантәи.*

Ашытынгылақәа **-ахь, -шка, -кны, -фы, -кнытә(и)//
-кынтә(и), -фынтә(и), -ахьынтә(и), -кнынза//-кынза, -фынза,
-зы//-зын//-зыхәан, -ла, -да** ахафьтә цынгылақәа рыцлоит:
*сахь, сышка, сыкны, сфы, скынтәи, сфынтәи, сахьынтәи,
сыкнынза//скынза, сфынза, сзы//сзын//сзыхәан, сыла, сыда*
уб. итц.

Арт ашытынгылақәа зыдхәалоу ажәақәа абжьыка **а**, ма
абжьыка **ы** ала инцәозар, ускан ашытынгылақәеи ажәа-
қәеи силалоит: *аусбартаҳь, аусбарташка, аусбартақны,
аусбартафь, аусбартақынтәи, аусбартафьынтәи, аусбарта-
хьынтәи, аусбартақнынза, аусбартафьынза, аусбартазы, ус-
барта́ла, усбарта́да; анаплакахьы, анаплакақны, анаплакафьы,
анаплакақынтәи* уб. итц.

Ашытынгылақәа **-ахь, -шка** цакыла иеицшуп, иеибацсах-
уеит: *аусбартаҳь, аусбарташка.*

Ашытынгылақәа **-кны, -фы** цакыла иеицшуп, иеибацсах-
уеит: *аусбартақны, аусбартафьы.*

Ашытынгылақәа **-кнынза//-кынза, -фынза** цакыла иеи-
цшуп, иеибацсахуеит: *аусбартақынза, аусбартафьынза.*

Ашытынгылақәа **-кнытә//кынтә(и), -фынтә(и), -ахьынтә(и)**
цакыла иеицшуп, иеибацсахуеит: *аусбартақынтәи,
аусбартафьынтәи, аусбартаҳьынтәи.*

Ашытынгылақәа иреиуоуп иара убас, ахафьтә цынгыла-
қәа зцыло ашытынгылақәа: **-аицш (сеицш), -иазкны (исызк-
ны), -абзоурала (сыбзоурала), -иахкьаны (исыхкьаны), -ам-
шала (сымшала), -инаркны (инасыркны)** иара убас ахафьтә
цынгылақәа зцымло ашытынгылақәа: **-аамтазы, -аан.**

Икашәца азцаарақәа ртак.

1. Иаадырцшуеи ашьтынгылақәа?
2. Иарбан шытынгылақәоу ахырхарта аазырцшуа?
3. Иарбан шытынгылақәоу атыц аазырцшуа?
4. Иарбан шытынгылақәоу еснагъ ажәа иацны иаҳцыло?
5. Иарбан шытынгылақәоу ахаҕытә цынгылақәа зцыло?
6. Иарбан шытынгылақәоу ахаҕытә цынгылақәа зцым-ло?

Инашәыгза адцақәа.

1. Иеиқәышәыцхьаза ашьтынгылақәа.
2. Ишәхәа урт иаадырцшуа.
3. Ишьякәшәыргыл ашьтынгылақәа злоу ахәоукәа.
4. Иагәылыжәоаа цака иану атекст ашьтынгылақәа злоу ахәоукәа.

Абыжыткыа

Абыжыткыа цхыраагзатә жәахәа хәтоуп. Уи иамазам ахатә жәартә цакы, аграмматикатә категорияқәа, формала асапсахзом. Абыжыткыақәа ххы иахархәоит иеиуеицным ацәаныррақәа раарцшразы. Урт иаадырцшуеит агәыргъара, агәынамзара, агәацхара, агәахәара, ацъашъара, агәалазаара, азхъра, ашәара, агәырәа уб. иц.

Абыжыткыа **ҳаи** иаанарцшуеит:

а) агәыргъара:

Ҳаи, ҳаиҷашәыргәыргъеи!

Ҳаи, закәытә жәабжъ бзиоузеи иаҳзааугаз!

б) агәацхара, агәахәара, ацъашъара:

Ҳаи, шиңасгәаңхеи ари асахъа!

Ҳаи, шиңаңизоу ари асахъа!

Ҳаи, шака ибзианы дцәажәазеи!

Ҳаи, сыкандаз уажәы убра?

в) агәынамзара:

Ҳаи, ус иңеиҳәеи!

Ҳаи, ус иңакаиңеи!

г) агәышьтыхра:

Ҳаи, шәгәы кашәмыжъын!

д) ашәира:

Ҳаи, аңсы ахыцааит абри ала!

Ҳаи, иблааит абри аңызшәа!

Абыжъткьақәа **ҳаи амарцъа, ҳаи абааңсы, аҳаҳаи, ҳаит, ааит, ариқа** иаадырңшусит агәышьтыхра: Ҳаи амарцъа (абааңсы), шәгәы кашәмыжъын! Аҳаҳаи, акы шәаңәымшәан! Ҳаит (ааит), аказы шәсицамхан! Ариқа, убас ибзианы аус жәула!

Абыжъткьақәа **о, оҳ, унан, дида, е-уыыу-уыу, е-шәишу-шәиу, миҳ, коҳ, шәанацъалбеит** иаадырңшусит ацъашъара: О (оҳ, унан, дида), дышңассиру ари аңҳәызба! О (оҳ, унан, дида), шиңаңизоу ари асахъа! Е-уыыу-уыу (е-шәишу-шәиу), ари ауаф деилагеит! Е-уыыу-уыу (е-шәишу-шәиу), ари илҳәо закәи! Коҳ (миҳ), ари ара дабаказ! Коҳ (миҳ), уаргъы ара уқоума! Коҳ (миҳ), урт аоны аархәама! Шәанацъалбеит, изакәызеи икашәңо! Уанацъалбеит, ус иңакауңеи! Ианацъалбеит, амашъына иңаңеи! Унан (дида), исаҳауа закәызеи!

Унан (дида) ус иңеиҳәеи! Унан (дида), ус иңакаиңеи! Унан (дида), уи имашыына итима!

Абыжыткыакәа **ных**, **цүшүт**, **хаи цүшүт** иаадырцш-
уеит агәынамзара: *Ных, ных, усңырц нак! Ных, ных, иухәо
ңсажәоун! Уакәыц, цүшүт, нак! Хаи, цүшүт, ииңауҳәо!
Усҥыхә!*

Абыжыткыакәа **ы-ы-ы**, **ыы**, **анаассын**, **хаа**, **ее** иаадырцш-
уеит ақөымчра: *Ыы, анаассын, уаб уцәгьақәа иасхәап! Ы-ы-ы,
уара амееи, иусырбап сара!*

Абыжыткыакәа **ее**, **хаа** цакыла иеиқәшәоит, иеибацсах-
уеит: *Ее (хаа), ахәыч рыцха, иуқәшәоит иахья!*

Абыжыткыакәа **еҳ**, **е-е-и**, **иаҳауеи**, **шыри** иаадырцшуеит
агәалазаара, азхьра, агәазыхәара.

Абыжыткыакәа **еҳ**, **е-е-и** цакыла иеиқәшәоит, иеибацсах-
уеит. Урт иаадырцшуеит агәалазаара, азхьра: *Еҳ (е-е-и),
иабакоу уи аамта! Еҳ (е-е-и), иабакоу уи аоыза аңсҥазаара!
Еҳ (е-е-и), уи гәазтауа дабакоу! (В.А.). Еҳ (е-е-и), абри аоы-
за камлакәа, ңытк сара исықәындаз! Еҳ (е-е-и), ус камлар
акәымзи! Еҳ, аамта, аамта уабацои уццакны! (И.К.).*

Абыжыткыакәа **иаҳауеи**, **шыри** иаадырцшуеит агәазыхә-
ара. Урт цакыла иеиқәшәоит, иеибацсахуеит: *Иаҳауеи (шы-
ри), иҳамандаз ҳаргьы убри аоыза аңсҥазаара! Хаи, шыри,
сыканда, Анкья еиңи схәычны. Уи аамта сыманда, Уажә сна-
пакны! (Б.Шь.).*

Абыжыткыакәа **ыых**, **нын**, **хаи** иаадырцшуеит ашәара:
*Ыых! – лхәан, дцәырҳаны дааңиит. Ыых, сыиңауришәеи!
Хаи, сыиңауришәеи! Нын, нын, уи ашәақь машәыр изнауеит!*

Абыжыткыакәа **ои**, **еҳ** иаадырцшуеит агәырға: *Ои, уи
арыцха дҳаңхагәышьеит! Еҳ, аибаиһра хлымзаах иҳазнаузеи!
Еҳ, аңсра мыжда зәыр дзаңәома! Адунеиажә, цәгьа уеижьа-*

гоуп, Ех, ҳағоу дутгоуп, Цьоук рзыҳаа уңсыришьагоуп, Цьоук рзы ухъантоуп. (Б.Шь.).

Абыжъткьа **ахы** ианыцшусит адцаратә цакы: *Ахы, шәа-лага аусура! Ахы, шәласы! Ахы, шәаазырәы! Ахы, уеибыт, сажәеинраала, астал уқәымцын абра!* (Б.Шь.).

Абыжъткьа **сишь** ианыцшусит арзырәра-адцаратә цакы: *Сишь, быжсьқәак гоит! Сишь, рашәабжь гоит хараза!* (Б.Шь.) *Сишь! Харантәи иаауеит ашәак, Исаҳаң ақәгәышьоуп алу-шәак!* (Б.Шь.).

Абыжъткьақәа **ык, ахы** иаадырцшусит ақәшаҳатра: *Уара уқазма уака? – ҳаа ҳанизцаа, «Ык!» – ихәан днаҳңырцит. Ахы, ибзиоуп.*

Абыжъткьақәа **еи, уаа** азәы ихъз ҳәаны ҳабжы аниқәҳар-го ххы иаҳархәоит: *Еи, Аслан! Уаа, Кама!*

Абыжъткьақәа **аа, ыы** иаадырцшусит азцаара: *Уабаказ уара уажәраанза? Аа? Узымцеи иахъа ауниверситет ахъ? Ыы?*

Абыжъткьа **миәан** иаанарцшусит агәамтра: *Уабаказ, миәан? Шәызәу закәи, миәан? Уи дыказма, миәан? Уи илхәа-ма, миәан? Ига, миәан! Ихәа, миәан! Дыказ, миәан!*

Абыжъткьақәа **ох, ох гәышьа, оф гәышьа** иаадырцшусит аапсара: *Ох, сыиңааңсеи! Ох гәышьа, сыиңааңсеи!*

Абыжъткьа **ах** иаанарцшусит агәапҳара, ашәара, арып-хашъара, ахъаа: *Ах, ииңаңизоу ари асахъа! Ах, сыиңаиәеи! Ах, дыиңарыцҳасишьеи уи! Ах, ииңасыхъуеи схы!*

Абыжъткьақәа **уф, уф гәышьа** иаадырцшусит аапсара, апсеивгара: *Уф (уф гәышьа), сыиңааңсеи! Уф, ииңахътоу (ииңашоуроу)! Уф, мацк исыхгеит схыхъ!*

Абыжъткьақәа **ах, уф** аурыс бызшәаҟы иуцылоит. Ика-лап урт аурыс бызшәақынтәи ацсуа бызшәа иалалазар.

Абыжъткьақәа раҳасабала иаҳцылоит афразеологиатә жәсидхәалақәа: *ушакәытра нак, уара аңцәа ииныхәаша, унан*

*хаас, уа бзиара убааит, уа убзахэит, анцэа ицшыоуп, хаи иа-
раби, хаас еикэацэа...*

Инашэыгза адцакэа.

1. Иеикэышпэыцхэаза абыжыткыакэа.
2. Ишэхэа урт иаадырцшуа.
3. Ишьякэшэыргыл абыжыткыакэа злоу ахэоукэа.

Абасгаа

Абасгаа апсуа жэытэ хылцшытракэа ируакуп. Рацхэаза акэны абасгаа рызбахэ ихэсит II апшэышыкэсазы хара ха-шыкэспхэазара аныкала Флави Арриан.

Абасгаа ахас дрыман Ресмаг. Уи ари атитул иоуит аимпе-ратор Адриан икынтэи.

Амрагыларахь ала абасгаа апсилаа ирыдын, амраташэа-рахь ала урт саныгаа ирыдын.

Амраташэарахь ала абасгаа зкэынхоз адгбыл ахэаа нцэон азиас Абаск (Бзыц) акны. Амрагыларахь ала урт ртеррито-риа назон Гэымста азиас акынза.

Прокопи Кесариатэи ишиоуа ала, абасгаа рыдгбыл асы икоуп Трахсиа захьзу абаа (иахьа Анакэациатэи абаа хэа изышытоу). Ари атоурыхооы Трахсиатэи аибашьра иазкны анцамтакэа кайтсит.

Ацхын 550 шыкэсазы Абасгиа иааит Набед цызас дызмаз ацьамцэа (аперсцэа) рыр. Ацьамцэа Цьамтэылака шасыс иргеит 60-оык ачкэынцэа хэыцкэа аамстацэа ртаацэара-кэа ркынтэи. Ускан Абасгиа 6-хэтакны ишан. Амраташэа-ратэи Абасгиа ахас иамаз Скепарна Цьамтэылака апах Хосров итэартахь ицхэсит. Амрагыларахьтэи Абасгиа ахас

иамаз Ацсырт (Оцсит) Византиа абашьра асазыкатаара да-
лагейт. Фазиснтэи (Рионинтэи) зыкъоык византиатэи аи-
башьцэа мшынла Абасгиа изхыцит. Урт амрагыларахь ала
Трахеиа (Анакэациа) агара реазыркит. Византиаа ари абаа
иаразнак ирзымгазаргьы, иахьцалак урт ирылшеит абаа
ампыцахалара.

Ацсырт (Оцсит) иотриад асы иаанхаз иеибашьцэеи иа-
реи Нхыц Кавказка ацямцэа ирыдгылоз агэыннцэа рахь
ицеит. Абасгиатэи ахцэа рыхэсақэагьы, рхэычқэагьы, урт
ирзааигэаз зегьы ткэаны византиаа иргеит. Урт иргеит иара
убас ирымцыхьашэаз абасгаа рмазарагьы.

VIII ашэышықэса 30-тэи ашықэсқэа рзы (738 шықэсазы)
араб мпыцахалаоцэа иреагыланы икэгылеит ақыртқэагьы,
алазқэагьы, аха Мерван-ибн-Мухамед цызас дызмаз арабцэа
урт еилакэыбаса икэырцеит. Ускан Қырттэыла (Қартлиа)
ахас иказ Арчил иашьа Мириани иарей зыкъоык ар рыма-
ны арабцэа ирцэыбналаны, Ацсны иааны Анакэациатэи
абаасы реырцэахит. Арабцэа урт ирышьталаны, цэа змамыз
ар рыманы Анакэациа иааит. Атоурых излахэо ала, арабцэа
еибашьцэа рхыцхьазара 40 нызкъоык иеицамызт. Анакэа-
циатэи абаа амцан шыарпэырахейт. Арабцэа ирылымшеит
Анакэациатэи абаа агара. Уи зыбзоурахаз араб еибашьцэа
ахьычмазцэахаз (адизентериа ахьрыхьыз) ауп. Урт ирылалаз
ачымазара иахкьаны реихараоык нцэсит. Абаа зыхьчоз ацсуа
еибашьцэеи Арчили Мириани ирыцыз ақыртуа еибашьцэеи
еицхьырааны инхаз арабцэа Ацсны иалырцеит. Ацсуа еибашь-
цэа абрака иаанымгылеит, урт алазқэеи, ақыртқэеи, дарей
еицхьырааны арабцэа Кавказ ахэаакэа ирхырцеит.

Ачымазара иахкьаны арабцэа реихараоык мцсызтгьы,
урт Ацсны ралцара зыкамлар калон, мамзаргьы акырза иуа-

даошон. Абри аамтазы Ацсны аҳас иказ Леуан I дук мыр-
цыкәа Лазикаггы Ацсны иадитсит.

Икашәца азцаарақәа ртак.

1. Изустаңадаз абасгаа?
2. Дарбан абасгаа рызбахә атоурых асы рацхьаза изхәаз?
3. Иабанхоз абасгаа?
4. Абасгаа аҳас ирымаз ихьззеи?
5. Икалеи 550 шықәсазы Абасгиа?
6. Икалеи 738 шықәсазы Анакәациа?

Инашәыгза адца.

Иеиҗәгәа агерман бызшәахь атекст акынтәи абзацк.

АСИНТАКСИС

Асинтаксис аграмматика ахэтакэа ируакуп. Уи матэарс иамоуп асинтаксистэ жэсибаркыракэа рцаккэси, рфункциакэси, реилазаашьси рцара. Асинтаксистэ жэсибаркыракэа Ө-гэыцкны ишоит: а) ажэсидхэала; б) ахэоу.

Ахэоу хэтакэа

Ахэоу хэтакэа зегъы функционала исикаразам. Икоуп ихадоу афункциакэа змоу, икоуп ихадам афункциакэа змоу ахэоу хэтакэа.

Ихадоу афункциакэа змоу ахэоу хэтакэа ихадоу ахэоу хэтакэа хэа ирышьтоуп. Ихадам афункциакэа змоу ахэоу хэтакэа ихадам ахэоу хэтакэа хэа ирышьтоуп.

Ихадоу ахэоу хэтакэа рахь иацанакусит: азыххэаа, азхэа, азырхатэ хартэаага. Ихадам ахэоу хэтакэа рахь иацанакусит: ахартэаага, ахэаакэпа, атагылазаашьа.

Азыххэаа

Азыххэаа ихадоу хэоу хэтоуп. Уи иахнарбоит азхэа иаанарцшуа арсиара мѳацызго ихафьы (ма ахафьы). Азыххэаа еснагь субъекттэ рбагала (цынгылала) азхэафьы иарбоуп.

Азыххэаа ахэоу афьы иаарцшхоит хьызкала, хьызцынхэрала, казпьарбала, цхьазара хьзыла.

Хафьык змоу акацарбала иаарцшу азхэа апхьа азыххэаа гылазар, ускан асинтаксистэ субъект рбага (цынгыла) и-акацарба иацыршэоит:

Азы (и)шусит

Алекция (и) цоит.

Ацышәарақәа (и) нцәсит.

Азыххәаа аарцшхар калоит:

1) хатәы хыызкала:

Баграт Шьынқәба ироман «Ацынцәарах» амҳацьырра атема иазкуп.

2) ахыызка азеицш формала:

Ацафы ашәкәы дацхьоит.

Ашәкәы астал иқәуп.

3) ахыызка иеилкаам аформала:

Цафык ашәкәы дацхьоит.

Шәкәык астал иқәуп.

4) ахыызка адхаларатә формала:

Сара сышәкәы соыза итсит.

Аслан иаб Инал ихъуп.

5) хаҥытә хыызцынхәрала:

Сара бзиа избоит уи ашәкәыффы исымтақәа.

6) ахаҥытә хыызцынхәрақәа **дара, иара, лара, иара** рцынхә-
рас ххы иахархәо арбагатә хыызцынхәрақәа **урт, уи** рыла:

Урт (дара) студентцәоуп.

Уи (иара) ацара бзианы ицоит.

Уи (лара) иахъа ацышәара лымоуп.

Уи (аишәкәы, афны) ҥыцуп.

7) иҳәаакәцоу (исилкаау) ахьызцынхәрала:

Дарбанзаалак иус бзианы икаицозароуп.

Схатә срацәажәсит урт.

Ихала (имацара) икаицсит уи априбор.

Руазәк иахьа уахь дцоит.

8) иҳәаакәцам (исилкаам) ахьызцынхәрала:

Азәы дыоусит.

Цьоукы (шьоукы) ааусит.

Акы (и) ааусит.

Акгьы (и) камлеит.

9) хатәшьатә казшьарбала:

Абзиақәа рацәаоуп.

Аҕыц ана икоуп.

Акьаҕ доамзсит, *ау* дымлакәит. (Ажәацка).

Ацәгьа ацәгьа архаусит. (Ажәацка).

10) хьцхьазаратә цхьазара хьызла:

Оыцьа (и) ааусит.

Хоык уахь ицсит.

Хҕа цсит.

11) зыкашьатә казшьарбала:

Аобатәи дааит.

Ахҕатәи дцсит.

Ахәбатәи цсит.

12) азааигәаратә цхьазара хьыла:

Оыцьака ааусит.

Хөыкка уахь ицоит.

Хҗака цеит.

13) аизгатә цхъазара хъзыла:

Аөыцъагъы ааит.

Ахөыкгъы уахь ицеит.

Ахҗагъы цеит.

Икашәца азцаарақәа рҗак.

1. Зака хәоу хәта ыкоузеи ацсуа бызшәаҕы?
2. Ихадоу ахәоу хәтақәа арбан?
3. Ихадам ахәоу хәтақәа арбан?
4. Иахнарбои азыххәаа?
5. Иарбан жәахәа хәтақәоу азыххәаа злаарцшхо?

Инашәыгза адца.

Ишәхәа абарт ахәоукәа рҕы азыххәаа жәахәа хәтақәас излаарцшхо.

1. Ахра ацара бзианы ицоит.
2. Лара дыстудентуп.
3. Астудентцәа ацышәарақәа рymoун.
4. Уи аусурахь дцеит.
5. Урт Ацсныка нхара иааит.
6. Акы каҳаит.
7. Азәы дааусит.
8. Цьоукы аконцерт ахь ицоит.
9. Дарбанзаалак иус идырусит.
10. Аҕышқәа ара икоуп.

11. Өыңа Ритәка иңсит.
12. Пытөык цсшьара иааит.
13. Хөыкка абна игылоуп.
14. Аөбагы ара икоуп.

Саныгаа

Саныгаа (санигaa) ацсуа жэйтэ хылцшътроуп. Саныгаа
рыхъз иеиуеицшым ахыцхыртақәа рғы иуцылоит: санеги,
саники, сааны хәа.

Урт рызбахә рацхъаза акәны ихәсит I ашәышықәсазы хара хашықәсцхъазара калаанза Мемнон. Уи июан 70-тәи ашықәскәа рзы I ашәышықәсазы хара хашықәсцхъазара калаанза Митридат VI Евпатор амацура зитаз Клеохар Синоптәи дыбналаны саныгаа (асанегаа) рахь дцеит хәа.

Хыхь ишагэаѳоу сиѳи, 137 шықэсазы Флави Арриан асаныгаа нхоит абасгаа рнаос хэа иѳуан. Ускан саныгаа рыдгьыл ахэаа алада-мраташэарахь ала иназон азиас Ахеунт (иахьа Апсе, Шэача азааигэара) акынза. Уи нахыс инхон азилхаа (азихаа, азыхэаа). Амрагыларахь ала саныгаа рнаос инхон абасгаа. Саныгааи абасгааи ирыбжьысуан азиас Абаск (иахьатэи Бзыѳ).

Икашәца азцаарақәа ртак.

1. Изустцөадаз саныгаа?
2. Иабанхоз урт?
3. Изыдхэалон (иабантэиаауси) саныгаа рыхь?

Мсымаа

Мсымаа (мисимианаа) апсуа жэйтэ хылщытракэа ируакуп.

Мсымаа атоурых асы рацхьаза рызбахэ рхэсит VI ашэышыкэсазы византиааи дарси реиҕагылара иахкьаны. Мсымаа ацсилаа рхылщытратэ сидгыла иалан. Урт нхон ашьхақэа ршьапқэа рсы азиасқэа Кэыдри Егри рыбжьара. Амраташёарахь ала урт рнаос инхон ацсилаа. Ацсилаа рбаа хада – Тцибил (Цабал) нахыс инхон мсымаа. Амрагыларахь ала мсымаа рнаос инхон алазқэа. Алазқэа нхон Игры азааигёара мсымаа рбаа Бухлоон (Цахёлан) нахыс.

Мсымаа византиаа иреҕагыланы рыкёгылара иазкны Прокпи Кесариатэи дызлагаз ахцёажёара ибзианы инеигзеит византиатэи атоурыхтцаао Агафи.

554 шыкэсазы Мсымка дааит византиатэи ачынуао Соттерих. Уи иааигеит акацёара моакэа рыхьчаразы византиатэи аимпериа гёылацёас иамаз ажёларқэа, уи аамтазы алаанаа (ауапсаа) есышыкэса ирзашёоз ацара.

Соттерих данааи, мсымаа рбаа Бухлоон (Цахёлан) Соттерих аланцёа (ауапсаа) ириҕоит хёа мсымаа ирахайт. Абри абыза камларц азы мсымаа Соттерих изырышьтит дара ркынтэи иаха иеицырдыруаз ыыца – Хадси Туанеи. Урт Соттерих идырцоит ртёыла далцны дцарц. Згёы цжээз Соттерих адца кайцеит ацхаражёхёаоцёа лабала ирыпкарц. Уи усгы реихэсит: «Аримлианаа рхёатёы хазцо колхаа иртёу ирытатёым азин римлианаа реацхьа агёынамзара аарцшра».

Византиа Колхида имоацнагон ахатэ политика алазқэа рыла, уи алазқэа ахадара рымазшёа днарбон мсымаа

рҕацхба. Мсымаа рыцхаражәхәәцәа ахьымзг аныддырга, ихьымзгыршьсит, даара ргәы цнажәсит. Иара убри ауы-хацәкба Соттерих илагер мсымаа нақәлан, имацуәцәаггы иарггы ршьит. Урт иршьыз ирымаз рмазара зеггы ргеит, иара убас урт иргеит Соттерих иааигаз аимпериатә пар-ггы (28800 номисим). Уи инақәырццакны мсымаа ацьамцәа (аперсцәа) реихабы Нахогоран ихәсит дрыцхраарц. 60 ны-зкьык рыла ишьяқәгылаз ацьамцәа рыр Лазика иалалсит. Убри акнытә византиаа мсымаа рықәлара рзымгәагьит, урт мсымаа рықәгылара рзымшьасит. Аха ацьамцәа Лазика иалцны ианца, аацын анцәамтазы 555 шықәсазы византиаа Мсымка иаарышьтит 4 нызкьык ашьякауааи асцәси рыла ишьяқәгылаз аотриад.

Апхынра анааи византиаа ротриад мсымаа ргәылацәа апсилаа ртәыла (Ацсилаи) иалалсит. Аха византиаа ажәы-лара рзымгәагьит, избанзар убри аамтазы мисимианаа ир-зааит ацхыраара рыртарц ацьамцәа ротриад дукәа. Урт аот-риадкәа ирылан қыралала (царала) исибашьуаз агәыннцәси асавирцәси.

Ацьамцәси византиааи рыркәа нақ-аак сисагылан аи-башьра алагара рзымгәагьуа. Ацьамцәа азын ахьтаха ашья-хақәа рҕы аибашьра ртахымхакәа мсымаа ртәыла (Ми-симианиа) ааныжьны ицсит. Ацьамцәа анца, византиаа апсилаа рбаа Тцибил (Цабал) резааигәартәит. Ашьяка-тәара камларц азы византиаа ирызбсит мсымааи дарси сиышәарц.

Ацсилааи мсымааи нхашья-нцышьалси бызшәалси ишеизааигәаз византиаа ирдыруан, убри акнытә визан-тиаа мсымаа цхаражәхәәцәас ирзырышьтит ацсилаа аинышәара шыртахыз ситархәарц азы. Аха мсымаа ирыд-

рымкылеит аинышәара. Урт рымчқәси знеирта цәгъаз ртыңқәси ирыкәгәыгуан. Мсымаа ацсилааи дарей ирымаз аизааигәара иахәамщыкәа ацсилаа рыңхаражәхәаөцәа кнаҳаны иршьит.

Абри ахтыс ашьтахь византиатәи адцакапаө избеит мсымаа дрықәларц. Абри аамтазы византиатәи ар рцыза Мартын дычмазаөхсит. Уи Тцибил (Цабал) абаағы даангылеит.

Лазика иказ византиатәи адцакапаө Мартын итыцан ар рцызас далихит аңышәа змаз ар рцыза Иоанн Дакик.

Византиаа мсымаа рбаа Тцахар иакәшаны ирkit, амацәаз итарkit, аха уи агара даара ирцәыуадаөхсит. Ацыхәтәаны византиаа ирбсит мсымаа абаакынтәи ицаны азы злааргоз амәахәаста. Абри амәахәастала уахынла византиатәи аибашьцәа абаағы инеины ирылшеит абаа аталара. Урт абаағы ирацәаоны иршьит, иара абаагы рыблит. Тцахар абаа иахылшуаз аләа Мартын Тцабилтәи (Цабалтәи) абаакынтәи ибон. Агафи византиаа асыңныхәа ритеит урт иаадырщыз агәымбыльбараразы.

Аха ари ала инымцәсит византиааи мсымааи реибашьра. Иара убри аухацәкьа мсымаа византиатәи аибашьцәа ирықәлан, реихараоык ндырцәсит. Абри аибашьрағы аңьамцәа (аперсцәа) мсымаа цыхраара хәа акгы рырымтеит. Амацәаз итакыз, зымчқәа кацсаз мсымаа византиаа рыерыртеит. Дакик аинаалара дақәшахатхсит, аха мсымаа иридицеит шасцәас ирымаз ауааи Соттерих ицәыргаз аимпериатә царакәси дырхынхәырц. Мсымаа Дакик иихәаз зегы нарыгзит. Абасала, мсымааи византиааи атынчратә еикәшахатра рыбжьарцеит. Ари аибашьра мсымаа ааха ду рнаҗеит. Ари аибашьрағы иҗахсит хә-нызқьоык ахацәа, ахәсеи ахәычқәси ицегы инеиханы.

Бухлоонтәи (Пахәлантәи) абаа акраамта ауацсаа рнапәсы
иахыказ иахкьсит мсымаа рықәгылара.

Икашәца азцаарақәа ртак.

1. Изустцәадаз мсымаа?
2. Иабанхоз урт?

Инашәыгза адца.

Иеиҭашәхәа 554 шықәсазы Мсым (Мсымтәыла) икалаз
аибашьра!

Азхәа

Азхәа ихадоу хәоу хәдоуп. Уи ианарцшусит азыххәаа
имџацнаго арҭиара. Азхәа иеиднакылоит ахәоу хәта хада-
қәа зегьы.

Иеилазаашьала азхәа шоит џ-хкыкны: имариоу азхәси
исилоу азхәси хәа.

Имариоу азхәа

Имариоу азхәа аарцшхоит кацарбак ала. Имариоу азхәа
злаарцшу акацарба гылазар калоит:

- 1) ажәабжьтә ркынааҭы (аамтатә формақәа зегьы рҭы):
Урт атсатр ахь *ицоит*.
Уи ашәкәы *даҭхьоит*.

2) адцаратə ркынааҥы (аинфиниттə формаҥы):

Шəца атсатр ахь!

Уаҥхьа ашəкəы!

3) агəацхаратə ркынааҥы (аинфиниттə формаҥы):

Иаанда (з) ирласны аацынра.

Ицанда (з) абри азынра.

Исыманда (з) саргыы убри аҥыза ашəкəы.

Хаи, шыри, *сыканда*, Анкьа сицш схəычны!
(Б. Шьынкəба).

4) азоужьратə ркынааҥы:

Ицааит урт атсатр ахь!

Икаиццааит ахəычы идцакəа!

Иеилыркааит ажəабжь!

5) абламбаратə ркынааҥы:

Урт атсатр ахь *ицазаап*.

Уи ацара бзианы *ицозаап*.

6) азцааратə формаҥы (аамтакəа зеггы рсы):

Ицама урт атсатр ахь?

Уи ацара бзианы *ицома*?

Икашəца азцааракəа ртак.

1. Иаанарцшуеи азхəа?

2. Ишцашо азхəа?

3. Излаарцшуи имариоу азхəа?

4. Ишəхəа акацарба злаарцшу аркынаа.

Инашэыгза адцакэа.

1. Ишыакэшэыргыл имариоу азхэа злоу ф-хэоук.
2. Цакатэи атэксткэа рэы ишыыцшаа имариоу азхэакэа.

Иеилоу азхэа

Иеилоу азхэа шоит Ө-хкыкны: иеилоу акацарбатэ зхэа, иеилоу ахыызтэ зхэа.

Иеилоу акацарбатэ зхэа

Иеилоу акацарбатэ зхэа шыакэгылоуп Ө-кацарбак рыла: ихадоу акацарбеи ацхыраагзатэ кацарбеи рыла.

Ихадоу акацарба гылазар калоит амасдартэ формаэы, ахыыцшратэ ркыынааэы, ахыыцшратэ-зкратэ ркыынааэы, азааигэаратэ ркыынааэы, арлахэыратэ формаэы.

Иеилоу акацарбатэ зхэаэы цхыраагзатэ кацарбақэаны иуцылоит: *акэзаара, аказаара, акалара, атахра, атаххара, алагара, алгара, акэыцра, ағызаара, алиара, азбара, ақэкра, агэтакра, агэаңхара, абара, айғыашыара, агэатэзаара, ахэара* уб. иц.

Иеилоу акацарбатэ зхэа аарцшхар калоит:

1) акацарба амасдартэ формей ацхыраагзатэ кацарбеи рыла:

Ахэычы аныкэара (ацэажэара) далагеит.

Уи аусура дакэыцит (далагеит).

Урт ацэажэара иаэуп.

2) акацарба ахьыцшратә ркынааи ацхыраагзатә кацар-
беи рыла:

Уи аусурахь *дцар ауп* (акэын).

Уи Москвака *дцар лтахуп* (лтахын).

Урт аоны *иказар калан* (каларын).

3) акацарба ахьыцшратә-зкратә ркынааи ацхыраагзатә
кацарбеи рыла:

Уи Москвака *дцарц избейт* (игэы итѳоуп).

Уи Москвака *дцараны дыкоуп*.

Уи акы *аалхэарц* ақалақь ахь *дцейт*.

Уи амашпына *ааихэартә дыкоуп*.

Урт *срыцхраарц* *исыхэейт*.

Урт *харбарц* (*ихацхраарц*) *иааит*.

4) акацарба азааигэаратә ркынааи ацхыраагзатә кацар-
беи рыла:

Уи уа *дыказиэа збейт*.

Уи *даауазиэа збейт*.

Уи уахь *дцозиэа збон*.

Уи *дызбазиэа сыкоуп*.

5) арлахэыратә формей ацхыраагзатә кацарбеи рыла:

Уи иара *изымдыруа дыкам*.

Уи дара *ирымамкэа икам*.

Уи *икацаны* (*дцэажэаны*) *далгейт*.

Уи *даараны дыкоуп*.

Уи *иешлкааны дааит*.

Уи *хбаны* (*дхацхрааны*) *дцейт*.

Уи *иихэо* *иэамишэо* *дкалейт* (*дықэхейт*).

6) ахэтатч «хэа» абзоурала:

Уи Москвака *дцеит* хэа сыкоуп.

Уи Москвантэи *дааит* (*даахъеит*) хэа сыкоуп.

Уи ашэкэы сара *исымоуп* хэа сыкоуп.

Хара атеатр ахь *хцан* хэа ауп (акэын).

Хара уахь *хцан* хэа хгэы итоуп.

Сара урт *срыцхрап* хэа сгэы итоуп.

Икашэца азцаарақэа ртак.

1. Ишцашо иеилоу азхэа?

2. Излашьякэгылой иеилоу акацарбатэ зхэа?

3. Иеилоу акацарбатэ зхэасы ихадоу акацарба абагылоу (ахархэара абаму)?

4. Иеилоу акацарбатэ зхэасы цхыраагзатэ кацарбақэас иахцылой?

5. Ишцаарцшхо иеилоу акацарбатэ зхэа?

Инашэыгза адца.

Ишьякэшэыргыл иеилоу акацарбатэ зхэақэа злоу ф-хэоук.

Иеилоу ахызтэ зхэа

Иеилоу ахызтэ зхэа шьякэгылоуп ѿ-хэтак рыла: ахызтэ хэтси акацарбатэ хэтси рыла.

Ахызтэ хэтасы иахцылоит ахызка, аказшьярба, ахыз-цынхэра, ацхызара хызы, ацынгыла.

Цхыраагзатэ кацарбақэаны иахцылоит: *амазаара, ак-*

азаара, акэзаара, акалара, акацара, аңхызара (ашьара), ашьтыхра, аиура, акра, аусура уб. иц.

Иеилоу ахыызтэ зхэа шыақөгылазар калоит:

1) ахыызка аиагаратэ формей ацхыраагзатэ кацарбеи рыла:

Уи рцааыс аус иуеит (иуан).

Уи хара рцааыс дхамоуп (дхаман).

Уи хара хьаас ихамоуп (ихаман).

Уи лара хьаас икалцоит (икалцеит).

Уи лара хьаас илкуеит (илкит).

Уи иара иашьас дкаицеит (дышьтихит).

Сара уи иахэшьас дсыңхьазоит.

Хара уи фырхацас дхаңхьазоит.

2) ахыызка адхаларатэ формей ацхыраагзатэ кацарбеи (акэзаара) рыла:

Ари сара сашьа иоуп (иакэын).

Ари хара харцааы лоуп (лакэын).

Арт хгэылацэа роуп.

3) ахыызка исилкаам аформей ацхыраагзатэ кацарбеи (акэзаара) рыла:

Уи такэажэык лоуп.

Уи пхашьааык лоуп.

Уи жэабжэьхэааык лоуп.

4) ахатэы хыызкеи ацхыраагзатэ кацарбеи (акэзаара) рыла:

Ари Хьымца Агрба иоуп.

Ари *Хьыбла Ашә-ңха* лоуп.

5) аказшьарба иеилкаам аформси ацхыраагзатә кацарбеи (акәзаара) рыла:

Уи *еилкъак* иоуп.

Уи *кәыишк* лоуп.

Уи *бзиа*к (сирк, ңизак, ңынчк) лоуп.

Урт *кәыиқәак* роуп.

6) ахафьтә хьызцынхәрси ацхыраагзатә кацарбеи (акәзаара) рыла:

Уи казцаз *ҳара* ҳауп.

Уи зыбзоуроу *шәара* шәоуп.

Уара уакәызма уа иказ?

7) ихәаакәцам ахьызцынхәрси ацхыраагзатә кацарбеи (акәзаара) рыла:

Уи ахаара зпоу *азәы* лоуп.

Уи агәырцкәыл бзиа змоу *азәы* иоуп.

Урт агәагъра злоу *цьоукы* роуп.

8) ацхьазара хьзи ацхыраагзатә кацарбеи рыла:

Иахьа *жәафьк* ҳакоуп.

Уа икоу *фьцьа* роуп.

Азгәата: *Ацхыраагзатә кацарба афункциа нанагзоит акацарба «ахьцра»*

Уи 20 шықәса ихьцзеит (ихьцит).

9) акалашьатә цынгылеи ацхыраагзатә кацарбеи рыла:

Уи дыңизаза дыкоуп (дҕалеит).

Уи ихааза икоуп (икалеит).

Уи дҕаҕиыа дыкоуп (дҕалеит).

Аамтаҕа ас икамыт.

Уи даакала дыкоуп.

Уи ус дыкоуп.

Икашәңа азцаарақәа рҕак.

1. Зака хәта рыла ишбақәгылои исилоу ахызытә зхәа?
2. Исилоу ахызытә зхәаҕы иарбан жәахәа хәтақәоу ахызытә хәтаҕы ахархәара змоу?
3. Иарбан цхыраагзатә кацарбақәоу иахцыло исилоу ахызытә зхәаҕы?
4. Ишцаарцшхо исилоу ахызытә зхәа?

Инашәыҕа адца.

Ишбақәшәыргыл исилоу ахызытә зхәақәа злоу аа-хәоук.

Ацсны

Ацсны шытоуп Амшын Еиқәа асықәан. Ацсны аҕадахы кавказтәи ашыҕеибаркыра ыкоуп. Ацсны аладахы Амшын Еиқәа шытоуп. Амрагыларахь ала Ацсны ахәаа алагоит Егры азиас аҕы. Амраташәарахь ала Ацсны ахәаа Цсоу азиас аҕы иалагоит. Амраташәарахь ала Ацсны Урыстәыла иадуп. Амрагыларахь ала Ацсны Қырттәыла иадуп.

Ацсны аҕакырадгыл 8700 кв.км. ацанакусит. Ацсны ацсуаа рыҕсадгыл ауп. Ацсны жәытәнәтә аахыс инхо ацсуаа

роуп. Ацсуаа роуп Ацсны иашпагэыту ауаацсыра. Ацсны инхо ацсуаа рхыцхьазара 120 нызкь ркынза иназоит. 1810 шықәса инаркны 1877 шықәсанза Ацсны ицоз амхадырра (хырцәара) иахкьаны 500 нызкьык ркынза ацсуаа нхоит исиуеицшым атөым хэынтқаррақәа рыкны. Ацсуа мхадырқәа реихараык ахьынхо Тырқәтәыла ақытақәси ақалакьқәси рсы ауп. Ацыхәтәантәи ашыкәскәа рзы икоуп Тырқәтәылантәи, Шьамтәылантәи Ацсныка нхара иаауа ацсуаа.

Ацсны ацсуаа рыдагы инхоит исиуеицшым амилатқәа ирсиуоу ауаа: аурыскәа, асрманцәа, астонцәа, аукраинцәа, абырзенцәа, ақыртқәа ухәа уб. иц.

Ацсны шыагэгылоуп быжь-районк рыла: Галтәи, Ткәарчалтәи, Очамчыратәи, Гәылырцшьтәи, Акәатәи, Гәдоутатәи, Гагратәи араионқәа рыла.

Ацснйтәи ақалакьқәа ирсиуоуп: Гал, Ткәарчал, Очамчыра, Акәа, Афон-Ҵыц, Гәдоута, Пицунда, Гагра. Ацсны ахтнықалакь Акәа ауп.

Ацсны ирапәоуп ашьхақәа, абнақәа, азиаскәа, ароашкәа. Ацснйтәи ашьхақәа ирсиуоуп: Мамзышыха, Жәоахәы, Пышта (Ацышта, Пышәта), Гәандра, Ерцахә, Марыхә, Адомбси Тәарта (Домбаи-Ульген), Қәабчара, Гәарац, Сакьан, Зыхәа, Хәацбал, Цанао уб. иц.

Ацснйтәи азиаскәа ирсиуоуп: Егры, Аалзга, Мыкә, Кәыдры, Гәымста, Бзыц, Цсоу уб. иц.

Ацсны икоуп азиақәа: Рица азиа, азиа Иацәа (Голубое озеро), Мзы азиа, Инкьит азиа, Амткьал азиа уб. иц.

Ацсны иамоуп ахацқәа. Урт ирсиуоуп: Афон-Ҵыцтәи ахапы, Уатаптәи ахапы уб. иц.

Ацсны ахауа уао деилахартә икоуп. Ара 220 мшы амра цхоит. Ацсны асы мацны иаусит, асы аургы ирласны

иштытцусит, асы хымш-цшымш иеиханы иштытахазом. Азын апхарра, шамахамзар, 6 – 7 градус иеипахазом. Апсны аацынра ирласны иааусит, жэабранмза анцэамтазы ицхар-рахойт, ахаскын аара иалагойт, апшэыр цлақэси ачыққэси шөтүсит. Лапарамза агөта инаркны жьтаарамза анцэамта-нза ауаа азы (амшын) италоит.

Апшхақэси абнақэси Апсны аоадатэи апша хышэапшэ иацөырыхчойт.

Апснэтэи абнақэа рсы ирызхаусит иеиусицшым атла-қэа: апш, атэа, аа (аатла), ахьаца, ахьа, апса, амза, ачамха, ачандар, ал, алакация, ашыц ухэа уб. иц.

Апсны цшшарта тыцуп. Апсныка цшшара иааусит Урыс-тэылатэи ақалаққэси ақытақэси ркынтэи ауаа. Апсны ирацөоуп асасааиртақэа, апсшшарта оынқэа, асанаториа-қэа, апансионатқэа. Урт Апсны қалақыцыцхьаза икоуп.

Апсны апсабара даара ицшзоуп. Уи абаразы Апсны иатааусит хыцхьазара рацөала ауаа.

Апсны икоуп акьырсиантэ уахэамақэа. Ауахэамақэа ыкоуп Пицунда, Лыхны, Акэа, Мықэ, Бедиа, Елыр.

Нанхэа 14, 1992 шықэсазы Апсны иалагеит апсуа-қыртуа еибашьра. 1931 шықэса раахыс абри амш аенынза Апсны Автономтэ республикак ахасабала Қырттэыла иалан.

Жьтаара 6, 1992 шықэсазы Гагра ахы иакөитыртөит.

Цэыббра 27, 1993 шықэсазы Акэа ахы иакөитыртөит.

Апсуа-қыртуа еибашьра цон шықэсыки 47 мши. Уи сил-геит цэыббра 30, 1993 шықэсазы. Абри амш аены Апсны ахы иакөитыртөит. Абри амш аахыс Апсны зхы иакөиту, ихьыцшым хэынтқарроуп.

Нанхэа 26, 2008 шықэсазы Урытэылатэи Афедерация иазханацөит Апсни Аладатэи Уацстэылеи рхьыцшымра.

Ацсны ахыицшымра азхарцахьейт иара убас Никарагөуа, Венесуела, Науру, Вануату, Тувалу.

Абцара 26, 1994 шыкөсазы Ацсны Апарламент иаднакылейт Ацсны Аконституция ҫыц. Ари амш Ацсны Аконституция иамшуп. Ацсны Аконституция 6-төи ахөтач ишахөо ала, Ацсны Ареспублика ахөынтқарратө бызшөа ацсуа бызшөа ауп. Ацсуа бызшөа инаваргыланы ахархөара амоуп аурыс бызшөаггы ахөынтқарратө усбартақөси егырт аусбартақөси рҫы.

Икашөа азцаарақөа ртак.

1. Иабашьтоу Ацсны?
2. Икоузеи Ацсны аҫадахьы?
3. Ишьтоузеи Ацсны аладахьы?
4. Иабалагои амрагыларахь ала Ацсны ахөаа?
5. Иабалагои амраташөарахь ала Ацсны ахөаа?
6. Иарбан хөынтқарроу (төылоу) изду Ацсны амраташөарахь ала?
7. Иарбан хөынтқарроу (төылоу) изду Ацсны амрагыларахь ала?
8. Зака кв.км. ацанакуеи Ацсны ацакырадгьыл?
9. Изыцсадгьылда Ацсны?
10. Инхода Ацсны жөйтөнөтө аахыс?
11. Изустаөада Ацсны иашьагөыту ауаацсыра?
12. Иабанзаназои ацсуаа рхыцхьазара?
13. Иабанхөи ацсуаа реихарабык?
14. Изыхкьазеи ацсуаа реихарабык Тьркөтөыла рыхара?
15. Инхода Ацсны ацсуаа рыда?

16. Зака район рыла ишъақәгылои Ацсны?
17. Ирыхъзуи Ацснѳтѳи ақалақъқәа?
18. Ирыхъзуи Ацснѳтѳи ашьхақәа?
19. Ирыхъзуи Ацснѳтѳи азиасқәси азиақәси?
20. Иабакоу Ацсны ахапқәа?
21. Ианбалагеи ацсуа-қыртуа сибашьра?
22. Ианбеилгеи уи?
23. Ианбазханагеи Урыстѳылатѳи Афедерация Ацсны ахьыцшыфра?
24. Ишѳхәа Ацсны иазкны ижѳдыруа.

Иеиҗажәга ацснѳахь.

1. Abchasien liegt im Nord-Westlichen Teil der Schwarzmeerküste. Der Fluss Psou ist die Grenze im Westen, im Norden – Kaukasische Gebirgskette, im Osten – der Fluss Ingur (Egry). 2. Die Haupttrichtungen der Wirtschaft Abchasiens sind: Landwirtschaft, Bergbauindustrie und Tourismus. Die Landwirtschaft ist an folgenden Anbaukulturen wie Tee, Zitrusse, Etherischesöl spezialisiert. 2. Auf dem Territorium Abchasiens sind alte historische Denkmäler der christlichen Kultur wie Tempels von Pizunda, Lychny, Mokwa, Bedia.

Иеиҗажәга агерман бызшѳахь!

Ацсны ацсуаа рыҗсадгьыл ауп. Ацсны жѳйтѳнатѳ аахыс инхо ацсуаа роуп. Ацсуаа роуп Ацсны иашьагѳыту ауаа-цсыра. Ацсны инхо ацсуаа рхьыцхьазара 120 нызқь рқынза иназоит. 1810 инаркны 1877 шықәсанза Ацсны ицоз амҳа-цьырма иахьканы 500 нызқьбык рқынза ацсуаа нхоит иеи-

уеищшым атəым хəынтқаррақəа рыкны. Ацсуа мхацбырқəа сихараоык ахынхо Тырқəтəыла ақытəқəси ақалақықəси рсы ауп. Ацыхəтəантəи ашықəсқəа рзы икоуп Тырқəтəылантəи, Шьамтəылантəи Ацсныка нхара иаауа ацсуаа.

Акəа

Акəа Ацсны ахтнықалақы ауп. Уи шытоуп Амшын Еикəа асықəан. Акəа ацакырадгыыл 121 кв.км. ацанакусит. Ара инхоит 30 нызқы ркынза ауаацсыра.

Акəа тцаарадырратə центруп. Ара икоуп исихау ацараиуртақəа оба: Ацснйтəи ахəынтқарратə университет, Акəатəи иаарту аинститут. Ара икоуп иара убас Д. Гəлиа ихыз зху Ацсуатцааратə институт, Акəатəи Афизика-техникатə институт, Аботаникатə институт, Ацышəаратə паталогисеи атераписеи ринститут, Ацсны атцаарадыррақəа Ракадемия. Акəа ирацəоуп абжьаратə школкəси абжьаратə цараиуртақəси. Ара икоуп амедицинатə коллєць, асахьатыхратə училишьче, амузыкатə училишьче, акультура-лашаратə училишьче, азанаат-техникатə училишьче, арратə техникум уб. иц.

Акəа культуратə центруп. Ара икоуп атєатрқəа оба: С. Чанба ихыз зху Ацсуа хəынтқарратə драматə театр, Аурыс драматə театр. Ара икоуп Ацсуа хəынтқарратə музеи, ацсуа литература ашьатаркы Д. И. Гəлиа имузеи уб. иц.

Акəа ирацəоуп атыц цшзарақəси, атоурыхтə бакақəси, атоурыхтə тыцқəси. Урт ирсиуоуп Акəатəи аботаникатə бахча, Акəатəи ашьха (ахəы), 1992 шықəсазы Акəа ахақəйттəразы имоацгаз ажəыларан итахаз айбашьцəа анышə иахьамадоу Ахыз-ацша апарк, Ацсны жəлар рпо-

ет Б. Шьынқәба ихыз зху апарк, амҳацъырра ихнарцәаз ацсуаа рыхыз зху апарк, Акәатәи амшын ацшахәа ухәа уб. иц.

Акәа цсшарта тыцуп. Ара ирацәоуп асасаиртақәа, апсшарта ҟынқәа, асанаториақәа, апансионатқәа. Апхын Акәа апсшәацәа рацәаоуп.

Икашәа азцаарақәа ртак.

1. Ацсны ахтнықалақь арбан (иахъзуи)?
2. Иабашьтоу Акәа?
3. Иарбан ирсиҳау парайуртақәас Акәа икоу?
4. Иарбан бжьаратә парайуртақәоу Акәа икоу?
5. Иарбан театрқәоу Акәа икоу?
6. Иарбан музеикәоу Акәа икоу?
7. Иарбан тыц цшзарақәоу, тоурыхтә тыцқәоу ижәдыруа?

Иеиҟажәа ацсшәахь.

1. In Suchum sind einige wissenschaftliche Zentren wie z. B. das Institut für Experimentellen Pathologie und Therapie, Suchumer Botanischen Garten, Suchumer Physisch-Technisches Institut, das Institut für Pflanzenzuchtfarm, das Abchasische Humanitäre Forschungsinstitut, die Abchasische Staatsuniversität u. a.

2. An der Hauptstraße von Suchum, die der Name von dem ersten abchasischen Präsidenten Wladislaw Ardsynba trägt, wachsen viele schöne Bäume wie z. B. Fächerpalmen, Zedern, Kiefern, Oleander, Magnolien u. a.

Иейтажэга агерман бызшэахь.

1. Акэа культуратэ центруп. Ара икоуп атсатрқэа џба: С.Чанба ихьз зху Ацсуа хэынтқарратэ драматэ театр, Аурыс драматэ театр. Акэа икоуп Ацсуа хэынтқарратэ музеи, ацсуа литература ашьатарқоы Д. И. Гэлиа имузеи уб. иц. 2. Акэа псшьарта тыцуп. Ара ирацэоуп асасаиртакэа, ацсшьарта џынқэа, асанаториақэа, апансионатқэа. Ацхын Акэа ацсшьацэа рацэаџуп.

Азырхатэ хартэаага

Азырхатэ хартэаага иахнарбоит азхэа иаанарцшуа арсиара ззынархоу ихафы (ахафы). Уи азхэафы обиекттэ рбагала (цынгылала) иарбоуп. Аобиекттэ рбага аарцшызар калоит ма «Д» ариад иатэу, ма «Л» ариад иатэу ахафытэ рбагақэа (цынгылақэа) рыла.

Хафык исиханы измоу акацарбала иаарцшу азхэа ацхьа азырхатэ хартэаага гылазар, ускан аобиекттэ рбага **-и** акацарба иацыршэоит.

Урт ацышэара (и)ртиусит.

Хьыбла аценцьыр (и)аалыртит.

Азырхатэ хартэаага аарцшхар калоит:

1) хатэы хьызкала:

Сара дьыздырусит *Дамеи Ашэба*.

Иара *Амра Ах-ңха* длацэажэоит.

Даур *Батал* дицхрааусит.

2) зейцш хьызкала:

Сара *ашэкэы* сацхьоит.

Уи *ароманқәа* дрыцхьойт.
Хьыбла *ашәтқәа* (и)лаазойт.

3) ахьызка иеилкаам аформала:
Сара *шәкәык* (и)аасхәсит.
Уи *студентк* диацәажәойт.

4) хаґытә хьызцынхәрала:
Сара *лара* слыцхрааусит.
Сара *иара* сияцәажәойт.

5) рбагатә хьызцынхәрала:
Уи сара издырусит.
Ари дара иргоит.

6) ихәаакәтам (иеилкаам) хьызцынхәрала:
Сара *акы* (и)збоит.
Сара *азәы* дызбоит.
Сара *шьоукы* (и)збоит.

7) цхьазара хьзыла:
Сара *фба* (и)аасхәсит.
Сара *ащыцагы* ирасхәсит.

8) кәзшьарбала:
Сара *ашкәакәа* иаҳа иеицґасшьойт.
Сара *акаґишь* (и)аасхәсит

9) акацарба аинфиниттә формала:
Ҳара *иаххәаз* дара ирмаҳаит.
Уацхьа *икаҳауа* уихымччан. (Ажәацка).

Ахартәаага

Ахартәаага ихадам хәоу хәтоуп. Уи иахнарбоит азхәа иаанарцшуа арәиара злакало, иззыкало.

Ахартәаага азхәаґы хаґытә цынгылала иарбазам.

Уи аарццхар калоит:

1) ахызка азеицц, иеилкаам, адхаларатә формақәа рыла:

Уи сынтәа *ауниверситет* дталсит.

Уи *институтк* дтоуп.

Ажәқәа *аутра* итоуп.

2) ахызка амыругатә, аиагаратә, амамзааратә формақәа рыла:

Хара *машынала* хцоит.

Уи *еыла* дааит.

Уи *еихада* ацла (и)цикоит.

Уи иахба *машынада* дыкоуп.

Сара уи ашәкәы *хамтас* илыстеит.

Сара лара *өызас* дсыцхьазоит.

3) ашьтынгылақәа *азы, ала, акнытә, акнынза (акынза), ацкыс, ааста, аиҳа, абзоурала* зцу ахызкақәси ахызцынхә-рақәси рыла:

Уи *ила* хацсы тоуп.

Ари лара лзы иаазгеит.

Сара *сөыза икынтәи* сааусит.

Сара *сөыза икынза* сцоит.

Батал иацкыс (иааста, иеиҳа) сара сеиҳабуп.

Иара (Батал) ибзоурала хара хманшәалахсит.

Икашәца азцаарақәа ртак.

1. Иахдырбои азырхатә хартәаагси ахартәаагси?
2. Азырхатә хартәаагси ахартәаагси азхәаҕы иарбоума?
3. Излаарцшхой азырхатә хартәаагси ахартәаагси?

Инашәыгза адцақәа.

1. Ишәақәшәыргыл исиуеицшым ажәахәа хәтақәа рыла иаарцшу азырхатә хартәаага злоу ахәоукәа.
2. Ишәақәшәыргыл ахартәаага злоу ахәоукәа.

Германия

Германия Европа агәтаны ишьтоуп. Уи жә-хәынтқаррак ырдуп: Дания, Нидерланды, Бельгия, Люксембург, Франция, Австрия, Швейцария, Чехия, Польша. Аоада Балтикатәи амшыни Аоадатәи амшыни (Северное море) ишәақәдыргылоит атәыла ахәаа. Ахәынтқарра ацакырадгьыл 357 000 квадрат (цшыркца) километр ацанакусит. Ауаа-цсыра рхыцхьазара 81,8 миллионьык ыкоуп. Атәыла ацакырадгьыл арельеф сиуеицшым: Аоадатәи Германия акьа-кьарей Аладатәи Германия Альпа ашьхарци иеикәыршоит агәтәнтәи Германиатәи ашьхақәа. Германия ацсабара даара ицшзоуп – Тиурингтәи абна, Бавариатәи абна, ашьхатыц цшзарақәа иртааусит адуней атәылақәа зегьы ркынтәи иаауа атуристцәа (аныкәаоцәа). Германия зегьы иреихау азиасқәа иреиуоуп: Раин, Ельба, Дунай, Одер.

Аобатәи адунейтә сибашьра ашьтахь Германия ө-хәынтқарракны – ФРГ-и (Афедеративтә Республика Гер-

маниси) ГДР-и (Германиатәи Адемократиатә Республিকেи) хәа ишан. Жьтаара 3, 1990 шықәсазы арт анемец (агерман) хәынтқаррақәа џба рсидырцеит, миллионла иказ анемеццәа (агерманцәа) ироут алшара удаџорада, тынч аитансеааира, аиџаара, рџеиџи аиџызбара.

Германия – федеративтә хәынтқарроуп. Уи шыақәгылоуп 16 федералтә дгъыл рыла: Баден-Виуртемберг, Бава-риа, Берлин, Бранденбург, Бремен, Хамбург, Хессен, Мекленбург-Аџхьатәи Померания, Аџадатәи Раин-Вестфален (Вестфалиа), Раинланд-Пфальц, Заарланд, Саксония, Аладатәи Саксония, Саксония-Анхальт, Шлезвиг-Хольштайн, Тиурингия. Германия ахтныкалакъ Берлин ауп. Германия хәынтқарратә бызшәас икоу анемец (агерман) бызшәа ауп. Германия ахәынтқарратә биракъ хыџишпәык рыла ишыақәгылоуп: аиқәацәа, акаџишь, ахыџишпәы рала.

Германия ахәынтқарратә шыақәгылашпәа џишь-принципк шыаџас иамоуп: Германия – идемократиатәу, исоџиалтәу, изинтәу, ифедеративтәу хәынтқарроуп. Ахәынтқарра хадас дамоуп апрезидент. Германия ахәынтқарратә мчра аорганқәа ирсеиоуп: афедералтә сизара, бундестаг, бундесрат.

Германия зегъы рсеиха иџиахьоу ааглыхратә хәынтқаррақәа рахь иаџанакусит, иагъааннакылоит урт рыџныџка аџишьбатәи аџиџ. Ара иаха иџиахьоу ааглыхратә усхккәа ирсеиуоуп: ахахәраџәатә (аџбараџәатә) ааглыхра, аметаллургия, амашынакаџара, автомобилькаџара, аџбакаџара, акосмостә ааглыхра, амеханика иаша, афымџатехникатә ааглыхра, ахимиятә ааглыхра, аоптика. Германия аус адыр-улоит алџишәа дуқәа узтә ақыџанхамџа. Германия лыџишәа дула исеиоит атџаарадырсеи аказарсеи.

Агерман жөләр атынчра иазықөңоит, атынчра бзиа избо адуней ажөләрқәси дарей ирыбжьарқоит айқәшаҳатрақәа.

Икашәңа азцаарақәа рҭак.

1. Иабашьтоу Германия?
2. Уи зака хәынтқарра ирыдуи, нсгьы иарбан хәынтқаррақәоу уи зду?
3. Германия ацакырадгьыл зака квадрат километр ацанакуей?
4. Германия ауаапсыра рхыцхьазара зака ыкоузей?
5. Германия зака хәынтқарраны ишахей аобатәи адунейтә еибашьра ашьтахь, насгьы хьзыс ироузей урт ахәынтқаррақәа?
6. Ианбеидырцей ФРГ-и (Афедеративтә Республика Германия) ГДР-и (Германиатәи Адемократиатә Республика)?
7. Закәытә хәынтқаррои Германия?
8. Зака федералтә дгьыл рыла ишьақәгылои Германия, насгьы ирыхьзуи урт афедарлтә дгьылқәа?
9. Иарбан принципқәоу Германия ахәынтқарратә шыақәгылашьа шыатас иамоу?
10. Германия ахәынтқарратә мчра аорганқәа арбан?
11. Иарбан тыцу иааннакыло Германия иаха иҗиахьоу ааглыхратә хәынтқаррақәа рыҗоныцка?
12. Иарбан ааглыхратә усхкқәоу Германия иаха иҗианы икоу?

I. Акэацкэа ртыцан ишэыргыл иахэдоу акацарбақэа (ака- царбатэ формақэа).

1. Deutschland ... in Mitteleuropa und ... an neun Staaten.
2. Im Norden ... die Nord und die Ostsee natürliche Grenze des Landes.
3. Die Zahl der Einwohner ... 81,8 Millionen.
4. Nach dem zweiten Weltkrieg ... Deutschlnd in zwei Staaten
... .
5. Am 3. Oktober 1990 ... die BRD und die DDR.
6. Deutschland ... zu den größten Industrieländern und ... in der Welt an der vierten Stelle.

II. Иейтажэга агерман бызшэахь.

1. Германия Европа агэтаныишьтоуп. Уижэ-хэынтқаррак ирыдуп.
2. Аобатэи адунситэ сибашьра ашьтахь Германия ѿ-хэынтқарракны – ФРГ-и ГДР-и хэа ишан.
3. Жьтаара 3, 1990 шықэсазы ФРГ-и ГДР-и сидырцсит.
4. Германия федеративтэ хэынтқарроуп.
5. Германия ахтнықалақь Берлин ауп.
6. Германия хэынтқарратэ бызшэас икоу агерман быз-
шэа ауп.

III. Иейтажэга ацсшэахь.

1. Deutschland ist ein Bundesstaat, der aus 16 Bundesländern besteht: Baden-Württemberg, Bayern, Berlin, Brandenburg, Bremen, Hamburg, Hessen, Mecklenburg-Vorpommern, Nord-

- rhein-Westfalen, Rheinland-Pfalz, Saarland, Sachsen, Niedersachsen, Sachsen-Anhalt, Schleswig-Holstein, Thüringen.
2. Die Machtorgane Deutschlands sind die Bundesversammlung, der Bundestag und der Bundesrat.
 3. Die wichtigsten Industriezweige Deutschlands sind: Steinkohlenbergbau, Metallurgie, Maschinenbau, Autobauindustrie, Schiffbau, Luft- und Raumfahrtindustrie, Feinmechanik, elektrotechnische Industrie und Optik.

Ахэаакэца

Ахэаакэца аматэар (аматэартэ пакы змоу ахэоу хэта) аказньа аазырцшуа ихадам хэоу хэтоуп.

Уи ихэаакэнацоит азыххэаа, азырхатэ хартэаага, ахартэаага.

Ахэаакэца аарцшхар калоит:

1) хаташьатэ казшьарбала:

Ашэкэы *фыц* астал икэуп. (Ари ахэоу асы ахэаакэца «фыц» азыххэаа «ашэкэы» хэаакэнацоит).

Сара ашэкэы *фыц* аасхэсит. (Ари ахэоу асы ахэаакэца «фыц» азырхатэ хартэаага «ашэкэы» хэаакэнацоит).

Уи машьына *фыцла* дааит. (Ари ахэоу асы ахэаакэца «фыцла» ахартэаага «амашьына» хэаакэнацоит).

2) зыкашьатэ казшьарбала:

Аоны *ахьатэ* ценцьырқэа асоуп.

Уи *ахьтэы* маңазқэа лымоуп.

Иахьатэи амш даара ибзиоуп.

Зеггы *уацэтэи* амш иазхэыцуеит.

Рицатәи азиа даара иццзоуп.
Уи актәи акурс асы дтәоуп.
Аобатәи астудент ибзианы атак кайцсит.

3) хьызкала:

Урт шәарах жьыла ичон.
Уи аңсуа бызшәа лцойт.
Ара ақырмыт онкәа рацәоуп.

4) хьызцынхәрала:

Сара сышәкәы соьза истсит (иыстсит).
Ари апәкәы бара ига!
Сара дыздырусит *уи* атыцха.
Урт астудентцәа иахьа имаазсит.

5) цхьазара хьызла:

Оьцьа астудентцәа иахьа имаазсит.
Хьыкка ахәыцкәа адәасы ихәмарусит.
Сара хәака шәкәы аасхәсит.
О-тетрадк астал икәуп.

Икашәца азцаарақәа ртак.

1. Изакәи ахәаакәца?
2. Ихәаакәнацой ахәаакәца (иарбан хәоу хәтақәоу ахәаакәца ихәаакәнацо)?
3. Излаарццхон ахәаакәца?

Берлин

Берлин Германия ахтнықалақь ауп. Уи шытоуп азиас Шпрес ахықәан. Берлин даара ижәытәу, ицшзоу қалақьуп. Берлин политикатә, экономикатә, культуратә центр дууп. Аобатәи адунситә сибашыра ашытахь Германия Ө-хәынтқарракны ианырша, Берлин ГДР ахтнықалақьс икалеит. Абцара 9, 1989 шықәсазы Берлинтәи атзы (атзамц) ықәыргейт. Жьтаара 3, 1990 шықәсазы ФРГ-и ГДР-и анейдырца, Берлин сита Германия иахтнықалақьхейт.

Берлин Германия ақалақьқәа зегьы ирейхауп. Ара инхойт 3,5 миллионшык.

Берлин рғылан XIII ашәышықәсазы Берлини Киольни ирыцаркуаз ацсызкыөцәа реиланхартақәа сидцаны. 1871 шықәсазы уи Германиатәи аимперия иахтнықалақьхейт, 1987 шықәсазы ақалақь 750 шықәса ахыцра азгәартейт. Иахьанзагьы Берлин Европа зегьы рейха идуу ааглыхратә центрқәа ируакуп. Ара исианы икоуп амашыынакацаратә, афатә, афармакологиатә (ахәшәтә), абатә, афымцатә ааглыхра.

Ари ақалақь ихадароу атыц ааннакылоит акультуратәи атцарадырратәи цстазаарағы. Ара икоуп атцарадыррақәа Ракадемия, ақыта нхамөа Академия, аказарақәа Ракадемия, иеицырдыруа Хумбольдт ихыз зху ауниверситет, аинститутқәеи атехникумқәеи рацәаны, иара убас атцарадырратә институтқәа.

Берлин икоуп аоператә театрқәа хца: анемец (агерман) опера, анемец (агерман) хәынтқарратә опера, Ақьа-чақьцәа ропера, иара убас егырт атетрқәеи амузсикәеи рацәаны.

Берлин ирацѳоуп иубаша атыц ссиркѳа: Бранденбургтѳи агѳашѳ, Берлинтѳи ателебаа, аратуша кацшѳ (ақалақь айхабыра рхыбра), арсикстаг, ауахѳама «Гедехтнис», Берлинтѳи аныхабаа, ахан Шарлоттенбург, аиааира Агѳашѳа (Ашѳака), Александр ихѳз зху ашта, Ахѳынтқарратѳ библиотека, амузеикѳа рыдгьылбжѳаха. Ари адгьылбжѳахаѳы ирацѳоуп иеицырдыруа амузеикѳа: Амилаттѳ галерсиа, Агерман тоурых амузеи, Пергамтѳи амузеи ухѳа егьырт амузеикѳа.

Зегьы рсиѳа иццзоу Берлинтѳи амѳадуқѳа ирсиоуп Курфиурстендам, Унтер ден Линден (Атѳацлақѳа рыцака).

Икашѳа азцаарақѳа ртак.

1. Иабашѳтоу Берлин?
2. Ианбакалси Берлин ГДР иахтнықалақьны?
3. Ианбакалси Берлин ситѳ Германия иахтнықалақьны?
4. Закаѳы нхода Берлин?
5. Ианбаргылаз Берлин?
6. Иарбан шықѳсоу Берлин Германиатѳи аимпѳериа иахтнықалақьны ианыкала?
7. Ианбазгѳартѳи Берлин 750 шықѳса ахыцра?
8. Иарбан ааглыхратѳ усхкқѳоу Берлин иаѳа иѳианы икоу?
9. Зыхѳз ахыда Берлинтѳи ауниверситѳт?
10. Берлин зака оператѳ театр ыкои?
11. Берлинтѳи атыц ссиркѳа ирыхѳзуи?
12. Зегьы рсиѳа иццзоу Берлинтѳи амѳақѳа ирыхѳзуи?

Иенҗәгә ацсәәхь.

1. Berlin ist die Hauptstadt der Bundesrepublik Deutschland. Diese Stadt liegt am Fluss Spree. Berlin ist eine sehr alte und schöne Stadt. Die Berliner Straßen sind sehr malerisch, besonders die Hauptstraße, die Unter den Linden heißt.

2. Berlin entstand im 13. Jahrhundert aus zwei Fischerdörfern Berlin und Cölln. 1871 wurde es die Hauptstadt des Deutschen Reiches. 1987 feierte die Stadt ihre 750 -Jahriges Jubiläum.

3. Weltbekannt sind die Sehenswürdigkeiten Berlins: das Brandenburger Tor, das Rote Rathaus, Reichstag, die Gedächtnis – Kirche, Berliner Dom, Nikolaiviertel, Schloss Charlottenburg, die Siegessäule, Alexanderplatz.

Иенҗәгә агерман бызнәәхь.

1. Абцара 9, 1989 шықәсазы Берлинтәи атзы ықәыргейт. Жьтаара 3, 1990 шықәсазы ФРГ-и ГДР-и ансидырца Берлин сита Германия иахтнықалақхейт.
2. Берлин Германия ақалаққәа зегьы ирсихауп. Ара ин-хоит 3,5 миллиондык.
3. Берлин шытоуп азиас Шпрес ахықәан. Уи даара ижы-тәу, ицнзоу қалақхуп.
4. Берлин акрызтазкуа атыц ааннакылоит акультуратәи атцаарадырратәи цстазаараеы. Ара икоуп атцаара-дыррақәа Ракадемия, ақыта нхамәа Академия, ака-зарақәа Ракадемия, иеицырдыруа Хумбольдт ихъзху ауниверситет, аинститутқәси атехникумқәси рацәаны, иара убас атцаарадырратә институтқәа.

Атагылазаашыа

Атагылазаашыа иахнарбоит азхәа иаанарцшуа арсиара анымѡацысуа, иахымѡацысуа, ишымѡацысуа, амѡацысра мзыс иамоу.

Атагылазаашыа сихарак иаарцшуп ацынгылеи арлахәы-рси рыла.

Атагылазаашыақәа шоит: **аамтарбагатә, атыцрбагатә, акалашыатә, амзызрбагатә, азкырбагатә, ашәага-загарбагатә** тагылазаашыақәа хәа.

Аамтарбагатә тагылазаашыа

Аамтарбагатә тагылазаашыа иахнарбоит азхәа иаанар-цшуа арсиара анымѡацысуа аамта. Уи зцаарақәас иамоуп: **ианба? ианбанза?**

Аамтарбагатә тагылазаашыа аарцшхоит:

1) аамтарбагатә цынгылақәа рыла:

Хара *иахъа* ацышәара хамоуп.

Уи *сынтәа* ауниверситет дталсит.

Уи *цыңх* ашкол далгеит.

Сара *уажәы* ақалақь ахь сцоит.

2) ашытынгылақәа **аан, азы** зцу ахызтә формақәа рыла:

Аибашыраан уи дхәычын.

Уи иааиуа *амзазы* дааусит.

Уи *ашықәсан* азынра гәгәан.

Цәыббра 30 рзы Ацсны иазгәартоит аиааира амш.

3) атагылазаашьатə элемент **-ан** ала ишьяқəгылоу ака-
парба аинфиниттə формала:

Уи лцара *даналгалак*, Ацсныка дааусит.

Уи *данаауа*, хара халцылоит.

4) асуффиксқəа **-аанза**, **-цыцхьаза**, **-ижьтєи**, **-напы** злоу
ажəақəа рыла:

Шəара *шəаанза* хара ара хəкоуп.

Абра *хəканаци* шəаа!

Уи Москвантєи *дааижьтєи* дсымбацт.

Сара урт рєы *снеицыцхьаза*, иара уа дыкоуп.

5) арлахəырақəа рыла:

Хара цытк *хнеихьаны* дара хəхьзеит.

Хара *иаалашьцоны* аоны хнеит.

Сусқəа *саарылгоны* ытбжык сахəит.

Атыцрбагатə тагылазаашьа

Атыцрбагатə тагылазаашьа иахнарбоит азхəа иаанар-
цшуа арєиара ахьымѡацысуа атыц. Уи зцаарақəас иамоуп:
иба? иабантєи? иабанза?

Атыцрбагатə тагылазаашьа аарццхоит:

1) атыцрбагатə цынгылала:

Урт *ара* (*хыхь*, *цака*) инхоит.

Хара *хыхь* ххалоит.

Уи *ана* дгылоуп.

Урт *харантєи* иааусит.

Урт *хацхьа* инеиуан.

2) хьызкала, ашьтынгыла ацынггы иацымкэаггы:

Урт иахъа *аоны* икоуп.

Уи *ақалақь* ахь дцеит.

Урт *Рицака* ицоит.

3) атагылазаашъатэ элемент **-ахь** ала ишъақэгылоу ака-
царба аинфиниттэ формала:

Урт *ахьыкоу* хцап.

Урт *хахьгылаз* инсит.

Уи *дахьыкоу* сыздырам.

Уи *дахьынхо* шөца!

Акалашъатэ тагылазаашъа

Акалашъатэ тагылазаашъа иахнарбоит азхэа иаанар-
цшуа арџиара амџацысшъа. Уи зцаарас иамоуп **ишца?**

Акалашъатэ тагылазаашъа аарцшхоит:

1) акалашъатэ цынгылақэа рыла:

Уи *ибзианы* ацара лцоит.

Уи *ирласны (аишыыыхэа, иццакны)* дцэажэоит.

Уи *иццизаны* дыџусит.

Ахэыцкэа *тынч* ихэмаруан.

2) арлахэыратэ формала:

Ахэыцкэа *хэмаруа* адэы икэын.

Уи *дгэырзьо* даауан.

Урт *ццакуа* цъара ицон.

Урт *иешцажэо* абна игылоуп.

3) атагылазаашьатə элемент **-ш-** ала ишьақəгылоу ака-
царба аинфиниттə формала:

Уи уа *дшыказ* хара хцеит.

Урт убрахь *ишцоз* ара иааит.

Урт аус *шыруаз* ихəлеит.

4) ахьызка амамзааратə формала:

Уи иахьа *машьынада* дыкоуп.

Иахьа *шыгада* сааит.

5) ахəаақəцагатə хьызцынхəрала:

Уи *ихала* икаицеит.

Уи *лхала* дцеит.

Сара *схатə* исахаит.

Ахəычкəа *рымацара* икоуп.

6) цхьазара хьзыла:

Урт *шыца-шыцала* реыршеит.

7) асуффикс **-цас** ала ишьақəгылоу ацынгыла ала:

Нхащас кыруы, *аамстацас* крыф. (Ажəапка).

Уащас уцəажəала!

Амзырбагатə тагылазаашьа

Амзырбагатə тагылазаашьа иахнарбоит азхəа иаанар-
цшуа арəиара мзыс иамоу. Уи зцаарас иамоуп: **избан? иззы?**
мзыс иамоуи?

Амзырбагатə тагылазаашьа аарцшхоит:

1) амзытэ цынгылақәа рыла:

Уи *гәагшақә* иахзиут.

Уи *цасхәа* икаитсит.

Уи *цас (хәа)* илхәсит.

Уи *машәырла* дтахсит.

2) ахызкеи ахызыцынхәреи ашьтынгылақәа *ацыхәала, абзоурала, амишала, иахкьаны* рыццарала:

Уара *умишала (уцыхәала, иухкьаны)* лара аусура дзым-цсит.

Уи бара *ибыхкьаны (бцыхәала, бымишала)* икалсит.

Иара *ицыхәала (ихкьаны, имишала)* сара сусқәа сзыкамцсит.

Шәара *шәыбзоурала* хманшәалахсит.

3) аҭагылазаашьатә элемент **-хь-** злоу аинфиниттә форма ашьтынгылақәа *азы, акынтә* рыццарала:

Уи аусура *дахьагхаз азы (акнытә)* гәыбган ирцсит.

Урт *сахьымнеиз азы (акнытә)* исызгәааит.

Азкырбагатә тагылазаашьа

Азкырбагатә тагылазаашьа иахнарбоит азхәа иаанар-пшуа арәиара хықәкыс иамоу, изызку. Уи зцаарас иамоуп: **иззы? хықәкыс иамои?**

Азкырбагатә тагылазаашьа сиҳарак иаарцшхоит акацар-ба ахьыццратә-зкратә формала:

Уи адәкьан ахь дцсит фатәқәак *аалхәарц (аалхәаразы, аалхәарц азы)*.

Уи уахь дцсит ажәабжь *еиликаарц (еиликааразы, еили-каарц азы)*.

Шәызбарц (шәызбаразы, шәызбарц азы) сааит.

Ашәага-загарбагатә тагылазаашьа

Ашәага-загарбагатә тагылазаашьа иахнарбоит азхәа иаанарцшуа арәиара зака имәацысуа, закәнтә имәацысуа. Уи зцаарас иамоуп: шака (зака)? шакантә (закәнтә)?

Ашәага-загарбагатә тагылазаашьа аарццхоит ашәага-загарбагатә цынгылала:

Уи *даара* дыбзиоуп.

Шәара *даара (акыр)* шәынхсит.

Мыцхәы (митәык) шәнымхан!

Хара *акыр* хайцәажәон.

Уи дцсйжътәи *митәык* цуам.

Хара *митәык* ханхом.

Инашәыгза адцәкәа.

1. Шәрыхцәажәа атагылазаашьа ахккәа, ишәхәа иарбан жәахәа хәтақәоу урт злаарццхо.
2. Ишьякәшәыргыл исиусиццшым атагылазаашьақәа злоу ахәоукәа.

Хаинрихь Хаине

Адунәи асы исицырдыруа анемәц (агерман) лирик ду, апублицист Хаинрихь Хаине диит цхынчкәын 13, 1797 шыкәсазы Диусельдорф ақалақь асы. Уи иаб дхәаахәтәын. Хаинрихь итаацәараасы иара дналацаны цшьоык ахәычкәа ыкан. Уи иани иаби беиамызт (ибәиаз уаамызт), урт ирта-хын рхәычкәа ацара рцар, ацара роур. Хаине иаб итахын ица иара иеицц дхәаахәтәыохар. Уи фышыкәса анихыц аш-

кол дталеит, нас ацара ицон алицей асы. 1819 шықәса инаркны Хайне ацара ицон Бонни, Гиоттингени, Берлини руниверситетқәа рсы. Уи ицон аиуриспруденция (азиндырра), аха уи иаха дрызәлымхан алитературей, аказарей, аполитикей. Хайне дышқәыпшпаз ажәеинраалақәа рыора далагеит. 1821 шықәсазы итыцит Хайне иажәеинраалақәа ацхәтәи реизга. 1817 – 1826 шықәсқәа рзы Хайне ииоыз иажәеинраалақәа анылсит «Ашәәқәа рышәкәы» захъзу ишәкәы. Хайне иажәеинраалақәа рсы дырзышәәхәоит ицсадгъыли, ицсадгъыл ацсабарей, ацстазаарей. Хайне ишәкәы абзоурала адуней асы деицырдыруа дкалеит.

Хайне Германия акыр дныкәон, исимидон итәыла. Уи даныстудентыз имоацигеит аныкәара Харц захъзу ашхәсы. Абри иныкәара атәы далацәажәоит апоет «Харцтәи аныкәара» захъзу иоымтасы.

Ари аоымта сатиратә оымтоуп. Ари аоымтасы иаарцшу асатира азкуп ускантәи Германия, абуржуазиятә уажәларра.

1831 шықәсазы Хайне Парижка дпсит. Уи ара дынхон ицстазаара далтаанза. Хайне Париж иацитсит «Германия, азынтәи алакә» захъзу аполитикатә поемеи «Асыоцәа» («Die Weber») захъзу ажәеинраалей.

Хайне ицстазаара ацыхәтәантәи ашықәсқәа рзы даара дычмазаоын. Уи ицстазаара далцусит жәабран 27, 1856 шықәсазы.

Владимир Ацнариа

Иеицырдыруа ацсуа царауао, алитературатцааоы, апоет, аитагао,афилологиятә тцаарадыррақәа рдоктор Владимир Ацнариа дийт цхынгәы 25, 1938 шықәсазы Кәтол ақытан

Очамчыра араион. Уи далгеит 1979 шыкәсазы иуниверситетхаз, М. Горки ихыз зхыз Акәатәи ахәынтқарратә рцафратә институт, афилологиатә факультет «Ацсуа бызшәеи алитературеи, анемец (агерман) бызшәеи» рзанаат ала. В. Ацнариа аус иуан литературатцаафык иахасаб ала Д. Гәлиа ихыз зху Ацсуатцааратә институт асы, иара убас ацсуа литература дацхьон Ацснътәи ахәынтқарратә университет асы. В. Ацнариа ацснәахь иситсеигеит «Ашәақәа рышәкәы» захьзу Х. Хаине ишәкәы (иажәсинраалақәа реизга). Уи ацснәахь иситсеигеит иара убас Шиллери Гиотси ражәсинраалақәагьы мачымкәа.

Иеиҗәгә ацснәахь.

1. Der größte deutsche Lyriker und Publizist des neunzehnten Jahrhunderts Heinrich Heine wurde am dreizehnten Dezember siebzehnhundertsiebenundneunzig in Düsseldorf geboren. 2. Seit 1819 besuchte Heine die Universität, zuerst in Bonn, dann in Göttingen und Berlin. 3. Er studierte Rechtswissenschaft, interessierte sich aber für Literatur, Kunst und Politik. 4. 1821 erschien die erste Sammlung der Gedichte von Heine. 5. In Paris entstanden seine schönsten Dichtungen, wie sein größtes politisches Poem «Deutschland, ein Wintermärchen» und das Gedicht «Die Weber».

Иеиҗәгә агерман бызшәахь.

1. Хаинрихь иҗаацәарафьы иара дналацаны цшьфык ахәыцкәа ыкан. 2. Уи фышыкәса анихыц ашкол дҗалейт, нас ацара ицон алицеи асы. 3. 1817 – 1826 шыкәскәа рзы Хаине иифыз иажәсинраалақәа анылейт «Ашәақәа

рышәкәы» захьзу ишәкәы. 4. Хәине иажәсинраалақәа рсы дырзышәахәоит ицсадгьыли, ицсадгьыл ацсабарси, ацстазаарси. 5. Хәине Париж иацитсеит «Германия, азын-тәи алакә» захьзу аполитикатә поемси «Асыџцәа» захьзу ажәсинраалси. 6. Владимир Ацнариа апсшәахь иеиҥеиҥеит «Ашәақәа рышәкәы» захьзу Х. Хәине иажәсинраалақәа реизга.

Ишәца ажәсинраалақәа ҥырхәала.

Wenn ich an deinem Hause
Des Morgens vorübergeh',
So freut's mich, du liebe Kleine',
Wenn ich dich am Fenster seh'.

Mit deinen schwarzbraunen Augen,
Siehst du mich vorschend an:
«Wer bist du, und was fehlst dir,
Du fremder, kranker Mann?»

«Ich bin ein deutschen Dichter,
Bekannt im deutschen Land;
Nennt man die besten Namen,
So wird auch der meine genannt.

Und was mir fehlt, du Kleine,
Fehlt manchem im deutschen Land:
Nennt man die schlimmsten Schmerzen,
So wird auch der meine genannt».

Аудшәыл хазына, быоны
Савсны саннеиуа шыжыла,
Аценцыраҕ сылапш набыкәшәар,
Стәырҕо бсимыздоит блала.

Ба быблеикәарақәа скылкаан
Исыхәапшусит са сдъашыаны,
– Уарбан итәымны иахтааз,
Хъаас узгозеи укны?

– Са срсйуоуп анемсц поетцәа,
Зтәылаҕы идыру азә соуп,
Германия ирсигъу ацеицәа
Срыхшыаланы сыхъз нахәоуп.

Са сзыргәакуаз бцаауазар,
Иаргәакусит стәылаҕ зәырҕы,
Хъаацәгъак азбахә ахырхәо,
Азбахә рхәап сара стәгъы.

Lorelei

Ich weiß nicht, was soll es bedeuten,
Dass ich so traurig bin;
Ein Mädchen aus alten Zeiten,
Das kommt mir nicht aus dem Sinn.

Die Luft ist kühl und es dunkelt,
Und ruhig fließt der Rhein;
Der Gipfel des Berges funkelt
Im Abendsonnenschein.

Die schönste Jungfrau sitzet
Dort oben wunderbar,
Ihr goldnes Geschmeide blitzet,
Sie kämmt ihr goldenes Haar.

Sie kämmt es mit goldenem Kamme
Und singt ein Lied dabei;
Das hat eine wundersame,
Gewaltige Melodei.

Den Schiffer im kleinen Schiffe
Ergreift es mit wildem Weh;
Er schaut nicht die Felsenriffe,
Er schaut nur hinauf, in die Höh.

Ich glaube, die Wellen verschlingen
Am Ende Schiffer und Kahn;
Und das hat mit ihrem Singen
Die Lorelei getan.

Лорелай

Сара ысыздырам ысыхъыз,
Сылахъ зеикәу абас,
Лакәк, ажәытәра иннажъыз,
Исхамыштуа инхсит гәырәас.

Иҫыхытоуп ацша хәйлпәзыла,
Цшәалоуп Реин шцауа,
Ахра ихәмаруа иаҫалоит
Изаало амра ашәахәа.

Цхәызба шаназак хыхьза
Дыкәтәоуп убра дцәшпәтәха,
Леимхәыц акәзар, иссирзоуп,
Лыхцәы силацхоит имцаха.

Илхәоит лыхцәы хы-ххәала,
Насгьы илхәоит лара ашәак,
Илхәоит уи даара синаалан,
Лыбжы гәкуп омашәа.

Арцыс, ашхәа инталан
Инсиуа, игәахы ҫнакааусит,
Ибом уи ахахәкәа ицыло,
Ахра ахыцәкәахь дыцшусит.

Издыргәышьоит, арцыс, ушхәа
Азыбларахь уара ушагауа:
Лорелай абжы хаа илхылцуа
Абасоуп зегьы ишпызнауа.

АЖӘАР

– А –

аагара – holen *vt*

аагара (анагара, агара) – bringen (brachte, gebracht) *vt*, bringen dorthin

ааи (аиеи) – ja

ааигәа (иааигәоу) – nah

ааигәабара – Kurzsichtigkeit *f*

ааилапәпәымта (ахәылцаз, ахәылбыҗа) – Abend *m*

ааира, аара (шьаныла, транспортла) – kommen (kam, gekommen) *vi (s)*

аамта – Zeit *f*

аамтатә форма – Zeitform *f*

аамтазы (аан) – während

аамтатә хәоу цыла – Temporalsatz *m*

аамта иахымцо (аамта иакәыршәаны, ианаамтоу) – pünktlich

аамстапәа (апатукәцара здыруа) – höflich

аамстапәара (апатукәцара) – Höflichkeit *f*

аанагара (ацанакра) – bedeuten *vt*

аангыларта (аанҗасырта) – Haltestelle *f*

аанҗасра (аангылара, аанхара) – bleiben (blieb, geblieben) *vi (s)*

ааныжъра (аныжъра) – verlassen (verließ, verlassen) *vt*

аапса (иаапсоу) – müde

аапсара (акарахара) – Müdigkeit *f*; ermüden *vt*

аапхъара (анапхъара) – einladen (lud ein, eingeladen) *vt*; Einladung *f*

аапхъара; алахәара – Anzeige *f*

аацын (аацынра) – Frühjahr *n*, Frühling *m*

аарццпра (ареыхара) – wecken *vt*
аарццпра (анырццпра) – äußern *vt*
аарыхра, аазара (ахэычкэа) – großziehen (zog groß, großgezogen) *vt*, ziehen *vt*
аатгылара (апауза) – Pause *f*
ааха – Schlag *m*, Schlagfestigkeit *f*
аахэара – einkaufen *vt*, kaufen *vt*
аахэатэ – Einkauf *m*
аахэаа – Käufer *m*
аашыа (иаашыа) – faul
аб – Vater *m*
абду (бабаду, даду) – Großvater *m*
автор – Autor *m*
ага – Feind *m*
агара (аигара) – Feindschaft *f*
агъра – schelten (schalt, gescholten) *vt*, schimpfen *vt*
ажэа (хазы иарбоу ажэа) – Vokabel *f*
ажэа – Wort *n*
ажэа ашыагэыт – Stamm *m*
ажэабжытэ ркынаа – Indikativ *m*
ажэабжытэ хэоу – Aussagesatz *m*
ажэа иакэытхо ацынгылакэа – trennbare Präfixe
ажэа иакэымтхо ацынгылакэа – untrennbare Präfixe
ажэакэа иаархэу реишытагылашыа – invertiert
ажэакэа реишытагылашыа – Wortfolge *f*
ажэалагала (алагала) – Vorschlag *m*
ажэалагалара (адгалара) – vorschlagen (schlug vor, vorgeschlagen) *vt*
ажэареиара (ажэахыреиара) – Wortbildung *f*
ажэахэ – Vortrag *m*

ажәахәа – Rede *f*
ан – Mutter *f*
анбан – Buchstabe *m*
анду – Großmutter *f*
андуи абдуи – Großeltern *pl*
ани аби (аҭаацәа) – Eltern *pl*
ацсуа – Abchase *m, f*
ацсуа бызнәа – die abchasische Sprache
ацсуа бызнәаҭы – in der abchasischen Sprache
Ацсны – Abchasien *n*
ацснәа – die abchasische Sprache
ацсышәала – abchasisch
артикль – Artikel *m*

– Б –

абаагәара (ахәхәгәара) – Mauer *f*
абанк – Bank *f*
абара (агәатара, ахәацшра) – sehen (sah, gesehen) *vt*, bemerken *vt*
абарбал (акәыр) – Rad *n*
абас (абасала) – so (auf diese Weise)
абахча – Garten *m*
абениа (ибениоу) – reich
Берлин – Berlin *n*
абжа – halb; Hälfte *f*
абжәацны – gewöhnlich
абжәагара – raten (riet, geraten) *vt*
абжәара – zwischen
абжәара жәла – Neutrum *n*

абжъаратə – der mittlere, mittler
абжъаргəгəара – andrücken *vt*
абжъеинаалара (аштыбжъеинаалара) – Wohlkland *m*, Wohl-
 laut *m*
абжыка штыбжы – Vokal *m*
абжырдуга – Lautsprecher *m*
абжыткыа – Interjektion *f*
абзиа (ибзиоу) – gut
абзиаза – der, die, das beste
абзиара – Gute *n*
абзиабара (абзиенбабара) – lieben *vt*
бзиа иубо азанаат – Lieblingsfach *n*
бзиа иубо афатə (ачыс) хкы – Liebgericht *n*
абиблиотека – Bibliothek *f*
абиблиотекаусзуоы – Bibliothekar *m*
аблачыц (алачыц) – Pupille *f*
абла (ала) – Auge *n*
абна – Wald *m*
абра (ара//арака, абрака//арака) – da, hier
абжы рдуны – laut; абжы рдуны ацхъара – laut lesen
абцарамза – November *m*
абыжтгаратə хəоу (адцаратə хəоу) – Ausrufesatz *m*
абызнəа – Sprache *f*
абызнəатə гəыц – Sprachgruppe *f*
абызнəа ацара – Sprachstudium *n*, eine Sprache studieren (lernen)
абызнəадырра (алингвистика) – Sprachforschung *f*, Philologie *f*
абызнəадыроы (алингвист, афилолог) – Sprachforscher *m*,
 Philolog(e) *m*
абылра – Brennen *n*, Glühen *n*; brennen (brannte, gebrannt) *vt*
абылтəы – Brennstoff *m*, Kraftstoff *m*

абырг – Alte *m, f*
абыржэы (уажэы) – gleich, jetzt
абыржэыцэкъа – sofort
абѳа – Kupfer *m*, Messing *n*

– В –

авагон – Wagen *m*, Eisenbahnwagen *m*
авагалара – hinführen *vt*, führen *vt*
авагылара – neben j-n sich stellen [aufstehen], neben j-m stehen
авагылаѳ – Kampfgenosse *m*, Mitkämpfer *m*
авагыежъра – sich [herum] drehen, sich im Kreise drehen [bewegen]
авацѳэара – sich drücken (an A)
аваза – Vase *f*
авакыыц – Rippe *f*
авакэарацаѳ – gewandt, schlau, findig
авакэыла – gleich, j-m in etw. (D) gleich sein, ähnlich
аваларта – Rundgang *m*, Umweg *m*
авалиута – Währung *f*, Valuta *f*
аваныза – Milz *f*
авара – Seite *f*, Flanke *f*
варала – seitwärts
аваркыцра – drücken *vt*, pressen *vt* (an A)
аватэара – sich zu j-m nährr setzen, neben j-m sitzen
авахэаахэтра – spekulieren *vt*, schieben (schob, geschoben) *vt*
авахэаахэтѳы – Spekulant *m*, Schieber *m*
авацэирта – Kurve *f*, Biegung *f*
авбá – Schuld *f*, Verschulden *n*, Vergehen *n*
áвбара – beschuldigen *vt*
авсра – vorbeigehen (ging vorbei, vorbeigegangen) *vi (s)*

– Г –

- агага (ашәшьыра)** – Schatten *m*
агазмѡангага – Gasleitung *f*
аганахътәи атыц – Seitenplatz *m*
агара – nehmen (nahm, genommen) *vt*
агараж – Garage *f*
агаға (ацшахәа, әеыкә) – Ufer *n*
генитив ападеж – Genitiv *m*
агерман (агермантә, герман бызнәала) – deutsch
агерман бызнәа – Deutsch *n*
Германия (Германтәыла) – Deutschland *n*
герман бызнәала – deutschsprachig, deutsch
агерман бызнәа арцара – Deutschunterricht *m*
аграмматика – Grammatik *f*
агха – Fehler *m*, Verstoß *m*
агхара (азымхара, акамзаара) – fehlen *vt*
агхара – sich verringern, Verringerung *f*, Verkleinerung *f*
агхара (әеагырхара, абжәажьра) – sich verspäten, versäumen *vt*
агылара (ашьхынгылара) – Höhe *f*
агылара (ашьаны ақәгылара) – aufsein (war auf, aufgewesen) *vi (s)*
агылара (аиарта алпра) – aufstehen (stand auf, aufgestanden) *vi (s)*
агырхара (аркьаера, армачра) – reduzieren *vt*, verkleinern *vt*, vermindern *vt*, verringern *vt*

– Гь –

- агьама** – Geschmack *m*
агьама абара – probieren *vt (A)*, schmecken *vt*

агъамда – geschmacklos, kitsch
агъангъаш – hinterlistig
агъежъ – rund, Rad *n*
агъежъра – Drehung *f*, Kreisen *n*, sich drehen, kreisen *vi*, *amex.*
 notieren *vi*

– Гә –

агәаанагара – Meinung *f*
агәаара – sich ärgern
агәалашәара (агәаларшәара) – sich erinnern (*G, an A*), erinnern *vt (an A)*
агәабзиара – Gesundheit *f*
агәаг – Bosheit *f*, Wut *f*, Hass *m*
агәагъ – Same(n) *m*, Saatgut *n*, Kern *m*
агәакъа – leiblich, nahe, der nächste
агәакра – Qual *f*, Plage *f*, Pein *f*, Leiden *n*
агәакәышра – Bewusstsein *n*
агәала – Kränkung *f*, Beleidigung *f*
агәам – Müll *m*, Schutt *m*, Kehrricht *n*
агәамтапсарта (агәамтажъырта) – Müllschlucker *m*, Urne *f*
агәацхара – gefallen (gefiel, gefallen) *vi*
агәацхара (акы бзиа абара) – mögen (mochte, gemocht) *vt*
агәатара – bemerken *vt*
агәатаратә (аконтрольтә) усура – Kontrollarbeit *f*
гәахәала – gern
агәаңәа – Leber *f*
агәаңәыхъ – Lungenentzündung *f*, Pneumonie *f*
агәәсанызаара – Vorsicht *f*; umsichtig sein; сара сгәы ссанун–
 ich bin umsichtig

агәашә – Pforte *f*, Tor *n*
агәаа – tief, tiefgreifend
агәеисра – Herzklopfen *n*
агәеихшәара – Enttäuschung *f*
агәил – Rose *f*
агәта (агәы, ацентр) – Mitte *f*
агәыцъра – sich langweilen
агәыцра – Hoffnung *f*; hoffen *vt*; сара сгәыгусит – ich hoffe
агәыла – Nachbar *m*
агәылцкара – ausschneiden (schnitt aus, ausgeschnitten) *vt*
агәыц – Gruppe *f*
агәырцъара – Freude *f*; erfreuen *vt*, sich freuen
агәырәа – Kummer *m*, Leid *n*, Traurigkeit *f*
агәыцә – Stamm *m*

– Г –

агар – arm, ärmlich, Arme *m*, Mittellose *m*
агарцшар – selten
агарра – Armut *f*
агба – Dampfschiff *n*, Dampfer *m*
агбакыдгыларта – Vertäuen *n*, Festmachen *n*
агбыб – Analphabetentum *n*, Analphabetismus *m*
аглам – Wels *m*
агра – bunt, buntfarbig
аграгылара – eintreten (trat ein, eingetreten) *vi (s)*, treten (*auf A*)
аграра – Buntheit *f*, Buntfarbigkeit *f*
агызра – stöhnen *vi*, ächzen *vi*
агыртыр – zänkisch, zanksüchtig
агыртырра – brummen *vi*

– Гь –

- агъарá** – heilen *vi (s)*, vernarben *vi (s)*
агъацэыгъацэра – besorgt sein, sich beunruhigen, sich aufregen
агъбжьы – Schlacht *f*, Schimpfen *n*, Geschimpf(e) *n*
агъгъара – schaben *vt*
агъеѠ – kühn, mutig
агъеѠра – Kühnheit *f*, Tapferkeit *f*, Mut *m*
агъра – schelten (schalt, gescholten) *vt*, schimpfen *vt*
агъыч (агъычѠы) – Dieb *m*
агъычра – klauen *vt*, stehlen (stahl, gestohlen) *vt*; Diebstahl *m*

– Гə –

- агəрá (ахыгəра, адашьма)** – Fußboden *m*
агəгəа – kräftig, stark, fest
агəгəара – Festigkeit *f*
агəгəахара – genesen (genas, genesen) *vi (s)*
агəтəы – Bretter-, brettern
агəхырта – Sägemühle *f*, Sägewerk *n*
агəы – Brett *n*, Tafel *f*, Bohle *f*
агəыцəмакьа – Brettchen *n*, Tafelchen *n*

– Д –

- дaтив aпaдeж** – Dativ *m*
адаул – Trommel *f*
адач – Kette *f*
даeазнык (дырѠeгьых) – nochmal
адгaлaрa – anbieten (bot an, angeboten) *vt*

адгъыл – Boden *m*
адгъылпысра – Erdbeben *n*
адеканат – Dekanat *n*
аделегация – Delegation *f*
адиктант – Diktat *n*
адныхэалара – gratulieren *vi*
адоктор (атцаарадырратэ ӕазара) – Doktor *m*
адоцент – Dozent *m*
адрама – Drama *m*
адунеизегътэи ахъз-ацша амазаара – Weltruf *m*
адура – Größe *f*
адхаларатэ хъызынхэра – Possesivpronomen *n*
адца – Aufgabe *f*
адцанагзара – besorgen *vt*
адцатара – aufgeben (gab auf, aufgegeben) *vt*, anordnen *vt*
адцаратэ ркъынаа – Imperativ *m*
адцаратэ хэоу (абжыгтаратэ хэоу) – Aufforderungssatz *m*
адыд – Donner *m*
адыдмацэыс – Gewitter *n*
адырга – Zeichen *n*
адырра (абызнэа адырра) – beherrschen *vt*
адырра (азэы идырра) – kennen (kannte, gekannt) *vt*, wissen (wusste, gewusst) *vt*
дырӕегъ – wieder

– Дә –

адӕахъала (адӕныка) – draußen
адӕахътэи – äußerer, Außen-
адӕкъан – Laden *m*

адәкъан зтәу – Ladeninhaber *m*
адәхәыцш – Waldwiese *f*
адәы – Feld *n*
адәыҕба – Zug *m*
адәыкрын – Veilchen *n*
адәыкәцара – (ab)schicken *vt*, (ab)senden (sandte (ab), (ab)ge-sandt) *vt*
адәылгара – hinaustragen (trug hinaus, hinausgetragen) *vt*, heraus-tragen (trug heraus, herausgetragen) *vt*
адәылцра – verlassen (verließ, verlassen) *vt*, ausgehen (ging aus, ausgegangen) *vi* (s)
адәысакара – Steppe *f*, Heide *f*

– E –

еихаразак (иналкааны) – besonders
аэкономика (анхамәа) – Ökonomik *f*, Wirtschaft *f*
аэкономиа (аиңырцаара) – Ökonomie *f*, Sparsamkeit *f*
аэкономист (аиңырцааә) – Ökonom *m*, Ökonomist *m*, Wirtschaft-ler *n*
аекскурсиа (аныкәара) – Ausflug *m*, Exkursion *f*
енагь (еснагь, ескыынагь) – immer, stets
аепохатә – epochale
аетым – Waise *f*
аепәа – Stern *m*
есымза – monatlich, allmonatlich
есымзатәи – (all)monatlich
есымшааира (аусурамш) – Alltag *m*
есымша (еснагь) – immer
есымша (есыены) – täglich

– Ж –

аж (ажыц) – Brombeere *f*
ажакъа – Bart *m*
ажанр – Genre *n*, Gattung *f*
ажра́ – graben (grub, gegraben) *vt, vi*
áжра – Grube *f*
ажурналист – Journalist *m*
ажыцə – Halbwüchsige *m*

– Жь –

ажь – Weintrauben *pl*, Weinstock *m*
ажъа – Hase *m*
ажъакца – Rost *m*
ажъара – betrügen (betrog, betrogen) *vt*, täuschen *vt*
ажъжъара – tröbsten *vt*
ажьи (ажьиѠы) – Schmied *m*
жътаарамза – Oktober *m*
ажъы – Fleisch *n*
ажъырзы – Traubensaft *m*
ажъырныхəмза – Januar *m*

– Жə –

ажə (иажəу) – alt
жəабранмза – Februar *m*
ажəар – Wörterbuch *n*
ажəла – Name *m*, Familienname *m*
ажəла (ашьтра) – Geschlecht *n*

ажәла – Same(n) *m*, Saatgut *n*
ажәлар – Volk *n*
ажәпа – dicht
ажәпара – Dichte *f*
ажәра́ – kochen *vt*
áжәра – trinken (trank, getrunken) *vt*
áжәра – altern *vi (s)*, alt werden, Alter *n*
ажәыларә – angreifen (griff an, angegriffen) *vt*, vorrücken *vi (s)*;
 Eintritt *m*, Angriff *m*
ажәылаӧ – Angreifer *m*
ажәытә – alt, uralt
ажәытәтәи – uralt, altertümlich
ажәӧан – Himmel *m*
ажәӧангәыцштәы(ла) – blau, hellblau
ажәӧахыр – Schulter *f*, Achsel *f*

– 3 –

азалог – Genus *m*
азанаат – Beruf *m*, Fach *n*
азанаатҕаӧ – Fachmann *m*
азапә хыцхьазара – Singular *m*
азеиҕаһьара – wünschen *vt*
азеицш (ирзеицшү) – gemeinsam
зехьынцъара (иахьабалак) – überall
азиндырӧы – Jurist *m*
азкытә хәоу цыла – Finalsatz *m*
зныктәи (знытрысла, зныкала) – einmalig
азоужьратә хәоу цыла – Konzessivsatz *m*
азыххәаа – Subjekt *n*

азҳара – sich vergrößern, sich vermehren, Vergrößerung *f*, Vermehrung *f*
азҳаа – Prädikat *n*
азҳаа ахъзтә хәҗа – Prädikativ *n*
азцааратә ажәа – Fragewort *n*
азцааратә хьызцынхәра – Interrogativpronomen *n*, Fragepronomen *n*
азцааратә хәоу – Fragesatz *m*
зеентазкуа (хаёыла) – konjugierbar
зеентазкуа (зеызыцсахуа) – veränderlich, wechselnd
зеентазымкуа (зеызымцсахуа) – (be)ständig, unveränderlich, dauernd, fortwährend, unverändert
азыкашьатә – relativ
азыкашьатә казшьарба – relatives Adjektiv
азыкашьатә хьызцынхәра – Relativpronomen *n*
азыкашьатә хәоу цыла – Relativsatz *m*
азыкашьатә цынгыла – Relativadverb *n*
азырхара – vergrößern *vt*, vermehren *vt*, Vergrößerung *f*, Vermehrung *f*
азырхаратә цхьазара хьызқәа – Vielfältigkeitszahlen *pl*

– 3 –

азаза – Tau *m*
а́зaз – Ahle *f*
азамоа – Wande *f*, Backe *f*
азахра – nähen *vt*
азахәа – Weinrebe *f*, Weinstock *m*, Rebe *f*
азбара (акәпара адкылапа) – beschließen (beschloss, beschlossen) *vt*
азбао – Richter *m*
азрыжә (изрыжәу) – gehärtet

азрыжэра – härten *vt*, Härtung *f*
азгаб – Mädchen *n* (junges Mädchen)
азиа – See *m*
азиас – Fluss *m*, Strom *m*
азра́ – braten (briet, gebraten) *vt*, rösten *vt*, grillen *vt*
азсара – schwimmen (schwamm, geschwommen) *vi* (*s, h*)
азтарчы – Bassin *n*, Wasserbecken *n*
азымѡангага – Wasserleitung *f*
азхыпра – Überschwemmung *f*, Kochwasser *n*
азы – Wasser *n*
азын (азыпра) – Winter *m*
азыхь – Quelle *f*
азыцэа – Reicher *m*

– 3ə –

азэазэа – einzeln
азэггы – niemand, keiner
азэзэага – Wasch-; ~ машына Waschmaschine *f*
азэзэара – waschen (wusch, gewaschen) *vt*
азэзэаѡ – Wascherin *f*, Waschfrau *f*
азэы – jemand
азэыр – irgendwer, irgend jemand
азэырѡы – viele

– И –

иаалыркыаны, угэуеанзамкэа икалаз – plötzlich
иаарласны (лассы) – bald; schnell, rasch
иакэымтхо – untrennbar

иакэытхо – trennbar
иалкыу алахэыратэ еицааиракэа – Partizipialgruppe *f*
иахьа – heute
иахьатэи амш азы (иахьа; абыржэы) – heutzutage
иахэтоу (иатаху, зда ихэартам) – nötig, notwendig
аибашьра – kämpfen *vi*, Krieg führen
аибашьра (аибашьратэ хтыскэа) – Krieg *m*
ибзиазоу (ирейгъзоу, иналукааша) – ausgezeichnet
ицэгэоу аитакра – die starke Deklination
ицэгэоу акацарбақэа – starke Verben
айдхэалага – Konjunktion *f*
идыру (иeilкаау, иеицырдыруа) – bekannt
иeilкаам артикль – der unbestimmte Artikel
иeilкаам (ихэаакэпам) – unbestimmt
иeilкаам (ихэаакэпам) ахаёытэ хьызыцынхэра – das unbestimmt-persönliche Pronomen
иeilкаау – bestimmt
иeilкаау артикль – der bestimmte Artikel
иeilлоу аказшьарба – zusammengesetztes Adjektiv
иeilлоу акацарбақэа – zusammengesetzte Verben
иeilлоу ахэоу – der zusammengesetzte Satz
иeilлоу ахьызка – zusammengesetztes Substantiv
иeilлоу ихьыцшым ахэоу – Satzreihe *f*
иeilлоу ихьыцшу ахэоу – Satzgefüge *n*
иeilцымкьо – ununterbrochen
иeilтамцуа (акацарбазы) – intransitiv
иeilтапуа (акацарбазы) – transitiv
иeilуеицшым (иeilцшым) – verschieden
иeilхазоу астенен – Superlativ *m*
иeilасхьоу аамта – Vergangenheit *f*

иисхъоу иеилоу (инагзоу аицэажэагатэ) аамтатэ форма, перфект – Perfekt *n*
иисхъоу иеилоу (инагзоу) иацынгылоу аамтатэ форма, плюсквамперфект – Plusquamperfekt *n*
иисыз (ихафсыз) – vorig
иашам – unregelmäßig
иашам акацарбакэа – unregelmäßige Verben
аизшара (аихшара) – verteilen *vt*, einteilen *vt*
аизшара (аихшара, аизша, аихша) – Verteilung *f*, Einteilung *f*
аикэшахатра (аикэшахатра абжъацара) – abschließen (schloss ab, abgeschlossen) *vt*
аикэшэара (аицылара) – sich treffen (traff, getroffen)
икалаша – Zukunft *f*
икалаша аамта – Futur *n*, Futurum *n*
аикара(ра) – Gleichung *f*, Angleichung *f*
аикарамра – Ungleichung *f*, Ungleichheit *f*
оба-обала иеицу аидхэалага – Doppelkonjunktion *f*
аилкаара – Begriff *m*
аимадара – Verbindung *f*
иманшэалоу (аманшэала) – bequem
имариоу акацарбакэа – einfache Verben
имариоу ахэоу – der einfache Satz
имариоу иисхъоу (ажэабжътэ) аамта – Imperfekt *n*, Präteritum *n*
аимыршэшэара – Zerfall *m*
аинфинитив (иелкаам акацарбатэ форма) – Infinitiv *m*
аинфинитивтэ гэыц – Infinitivgruppe *f*
инфинитив пассив – Infinitiv Passiv
аинырра – Zusammenwirken *n*, Wechselwirkung *f*
ициам ажэахэа – indirekte Rede
ициам ахартэаага – das indirekte Objekt

иңиоу – gerade, direkt
иңиоу ажәахәа – direkte Rede
иңиоу ахартәаага – das direkte Objekt, Akkusativobjekt *n*
иңсыгеу аи́такра – die schwache Deklination
иңсыгеу акапәрбақәа – schwache Verben
аиңи (иңиңиу) – ähnlich (*D*)
аира – geboren, werden (sein)
аирамш – Geburtstag *m*
аи́тага (аи́тагамта) – Übersetzung *f*
аи́тагара (даеа бызшәак ахь) – übersetzen *vt*
аи́тагара (а́тыңсахра) – Umstellung *f*
аи́такра (апсахра) – Änderung *f*, Veränderung *f*
аи́такра (падежла) – deklinieren *vt*; Deklination *f*
аи́такра (хағыла) – konjugieren *vt*, Konjugation *f*
аи́тахәара – erzählen *vt*
аи́тныңсахлара – Tausch *m*, Austausch *m*; tauschen *vt*, austauschen *vt*
иудыруа (у́здыруа, ирдыруа) – Bekannte *m*
аиура – bekommen (bekam, bekommen) *vt*
аиха – Eisen *n*
ихадам ахәоу хә́тақәа – Nebenglied
ихыре́наау – abgeleitet
ихыыңшым – selbständig
ихыыңшым аидхәалага – die koordinierende (beiordnende) Konjunktion
ихыыңшу аидхәалага – die subordinierende (unterordnende) Konjunktion
ихәаадоу (хәаа змам) – grenzenlos, unbegrenzt, unendlich
ихәақәцам ахызыңынхәра – Indefinitivpronomen *n*, unbestimmtes Pronomen

аицакра – Entstellung *f*, Verstümmelung *f*
аицкацара – mitmachen *vt*
аицаца – Ladung *f*
аицацара – laden (lud, geladen) *vt*
аиѣкаара – Ordnung *f*
аиѣымкаара – Unordnung *f*
аиѣырцшра – Vergleich *n*, Komparation *f*; vergleichen *vt*
аиѣырцшратə степен – Komparativ *m*
аиѣырцшратə степенкəа – Steigerungsstufen *pl*
аиѣырцшратə хəуу цыла – Komparativsatz *m*, Vergleichssatz *m*
аишътагыларатə цхьазара хьызкəа – Ordnungszahlwort *n* (die Ordinalzahl)
аишътагылатə хəуу цыла – Folgesatz *m*

– К –

ак – Eins *f*, Einer *m*, Einheit *f*
Кавказ – Kaukasus *m*
акадифа – Samt *m*
акалмаха (ацсыз) – Forelle *f*
аканзара – welken *vi (s)*, verwelken *vi*
акапан – Gewicht *n*
акапанга – Waage *f*
акапанра – wiegen (wog, gewogen) *vt*
акахара – fallen (fiel, gefallen) *vi (s)*, Fall *m*; stürzen *vi (s)*, Sturz *m*
акахуажəырта (акафе) – Café *n*
акачцара (алашара, акацхара) – scheinen (schien, geschienen) *vi*, blitzen *vi*
акиноартист (актиор, акинохəмаруы) – Darsteller *m*
аккузатив – Akkusativ *m*

акнаҳара (акнаҳазаара) – hängen (hing, gehangen) *vi (s, h)*
акомедиа – Komödie *f*, Lustspiel *n*
акомпиутер (афымцатә еихшьялага машьына) – Computer *m*
аккомпозитор – Komponist *m*
аконсерватория – Konservatorium *n*
аконцерт – Konzert *n*
акорреспондент – Korrespondent *m*, Reporter *m*
акра – halten (hielt, gehalten) *vt*, fangen (fing, gefangen) *vt*
акрал (ахәынтқар) – König *m*
акрызцазкуа – wichtig
акрыфара – essen (aß, gegessen) *vt*
акшара – schlagen (schlug, geschlagen) *vt*
акылҳара (акылаара, акылцәара) – Loch *n*, Spalte *f*

– Къ –

акъакъа – fest, hart
акъакъара – Härte *f*, Festigkeit *f*
акъанч – Los *n*
акъанчтацсара – Los lösen; Verlosung *f*, Auslosung *f*
акъанцъа – Puppe *f*
акъаса – spät
акъатара – (aus)löschen *vt*, erlöschen *vi (s)*; ausgehen (ging aus, ausgegangen) *vi (s)*;
акъахә – ferumm, schief
акъае – kurz
акъыла (акилограмм) – Kilo (gramm) *n*
акъыцхь – Presse *f*, Druck *m*
акъыцхьра – drücken *vt*, tippen *vt, vi*
акъыцшь – Rand *m*, Ende *n*

– Кә –

акәада – schwach; zart
акәадара – Schwäche *f*
акәакь – Ecke *f*, Winkel *m*
акәакьрацәа – Vieleck *n*, vieleckig
акәац – Punkt *m*
акәара – Bach *m*
акәата – Ente *f*
акәац – Fleisch *n*
акәашара – tanzen *vi, vt*
акәашаѠ – Tänzer *m*
акәеицеира – Blinken *n*, Flimmern *n*, Glanz *n*
акәтаць – Ei *n*
акәты – Huhn *n*
актәыжь – Hühnerfleisch *n*
акәша-мыкәша – rings(her)um, ringsumher; herum
акәшара – sich drehen, Drehen *n*
акәыбры – Mücke *f*, Stechmücke *f*
акәымпыл – Kugel *f*, Ball *m*

– Қ –

ақалақь – Stadt *f*
ақалақьтә – städtisch
ақаруа – Bernstein *m*
ақачқачара – sich schütteln, zitter *vi*, beben *vi*
ақашь – Brei *m*
ақды – Balken *m*
ақлыб – Feile *f*

ақыта – Dorf *n*, Ortschaft *f*
ақытанхамѡа – Landwirtschaft *f*
ақытанхамѡатә – landwirtschaftlich

– **Қь** –

ақбаад – Papier *n*
ақбабз – Brauch *m*, Sitte *f*
ақбала – Laubhütte *f*
ақбар – Gewinn *m*, Profit *m*
ақбафына – Leinwand *f*, Leinen *n*
ақыныңыц – kaprizös, launisch, verwöhnt
ақырмыт – Ziegel *m*
ақырсиан – Christ *m*
ақырсианра – Christentum *n*
ақышә – Lippe *f*
ақышәхаргъежьра – Labialisierung *f*
ақышәхаргъежьратә – labial

– **Қә** –

ақәа – Regen *m*
ақәацара – sich regen, sich bewegen
ақәгәыцра – hoffen *vi* (*auf A*); сара шәара сшәықәгәыцуеит –
ich hoffe auf euch (Sie)
ақәицымра – Verbot *n*
ақәла – Altersgenosse *m*
ақәцара – Kampf *m*, Ringen *n*; kämpfen *vi*
ақәра – Alter *n*, Lebensalter *n*
ақәцә (ахыцәқәа) – Gipfel *m*, Spitze *f*

акәңара – Beschluss *m*, Bestimmung *f*
акәеиара (аихъзара, алпшәа) – Erfolg *m*
акәеиара (акәманшәалара) – gelingen (gelang, gelungen) *vi (s)*
акәыгәгәара – Druck *m*; Betonung *f*
акәыгәгәара акәыргылара (атара) – betonen *vt*
акәыцш – jung
акәыцшара – Jugend *f*
акәыцшылара – Oberfläche *f*
акәырцшы (әғырцшыга) – Muster *n*
акәыргыламта (аспектакль) – Aufführung *f*
акәыцьма – Wolf *m*

– К –

акаб – Kürbis *m*
аказара ацсахра – Zustandsänderung *f*
аказа – Meister *m*
аказара (ананказара) – Kunst *f*
аказшьа – Charakter *m* [Wesen *n*]; Eigenschaft *f*, Merkmal *n* [Anzeichen *n*]
аказшьарба – Adjektiv *n*
аказшьарбага – Charakteristik *f*, Kennzeichnung *f*
калан (икалан) – vielleicht, wohl
акалашьатә хәоу цыла – Modalsatz *m*
акацшь – rot
акацара – machen *vt*, tun (tat, getan) *vt*
акацарба – Verb *n*
акацарба ахтынхьаатә зыка (залог), пассив – Passiv *n*
акацарба ахырәиара – abgeleitete Verben
акацарба ашьагәыт – Verbalstamm *m*

акацарбатә – verbal

акацарбатә зхәа – das verbale Prädickat

акыз – Gans *f*

– **Кь** –

акьакьа (акьацс) – flach, platt

акьакьара – Fläche *f*, Ebene *f*

акьалара – sich verirren, sich verlaufen (verlief, verlaufen)

акьамсар – Müll *m*, Kehricht *m*

акьантаз – nacht, kahl, bloß

акьацсра – Ebene *f*, Fläche *f*

акьара – schwenken *vt*, schwingen (schwung, geschwungen) *vt*

акьата – flüssig, dünn

акьашь – schmutzig, unsauber

акьашьра – Verschmutzung *f*, beschmutzen *vt*

– **Кә** –

акәаз – groß, grob (арыц, ацслымц ухәа уб. егъ. рзы)

акәакәа – Rücken *m*

акәанда – warm

акәара – Ufer *n*

акәараг – Fangschlingen *m*, Fangseil *n*

акәардә – Stuhl *m*

акәаш – weiß

акәашә – schneeweiß

акәраан – Krähe *f*

акәша (агәыц) – Abteilung *f*

акәшәара – sammeln *vt*, versammeln *vt*

акәыбча – fleißig

акәыҭа – klug, gescheit
акәырчаха – Teilchen *n*, Korpuskel *n*
акәыпәа – (азиас) Nebenfluss *m*; Zustrom *m*
акәыш – weise, klug; Weise *m*
акәышра – Weisheit *f*

– Л –

алагала – Einlage *f*
алагара (ананаркра) – anfangen (fing an, angefangen) *vt*, beginnen (begann, begonnen) *vt (mit D)*
алагара аамта – Anfangszeit *f*
алагамтазы (рацхъаза, аханатә) – anfangs
алагамта (ахы, алагарта) – Anfang *m*
алагыла – Umgebung *f*, Umwelt *f*
алакә – Märchen *n*
алакә – niedrig
аламыс – Gewissen *n*
аламысда – gewissenlos
алапцәара – brechen (brach, gebrochen) *vt*, Brechung *f*
алапцхәаа – Gesichtsfeld *n*, Blickfeld *n*
алас – leicht, rasch, schnell
аласра – Schnelligkeit *f*, Leichtheit *f*, Geschwindigkeit *f*, Gang *m*
лассы – bald
алассы-лассра – Häufigkeit *f*
алахәых – lustig
алахьынца – Schicksal *n*, Los *n*
алахәра (аеалархәра) – teilnehmen (nahm teil, teilgenommen) *vi*, dabeisein (war dabei, dabeigewesen) *vi (s)*

алахэыра – Partizip *n*
алахэара – anzeigen *vt*; Anzeige *f*; Inserat *n*
алацэажэара (азбара, ахцэажэара) – besprechen (besprach, besprochen) *vt*
лацарамза – Mai *m*
аларцэара, алацэара – verbreiten *vt*, Verbreitung *f*, Ausdehnung *f*; sich verbreiten
алачыц – Pupille *f*
алашара – Licht *n*
алашьца (илашьцоу) – dunkel, dunkel werden (алашьцара)
алашьцара – Dunkelheit *f*
алашьцара – dunkeln; илашьцоит – es dunkelt
алгэыгэ – gewölbt, konvex
алгэыгэра – Wölbung *f*, Konvexität *f*
алексика – Lexik *f*
алыг (агаза) – dumm
алыгажэ – Alte *m*; Greis *m*
алыкэ – Riegel *m*, Schieber *m*
арлахэыра – Gerundium *n*

– М –

амазаара (атэра) – besitzen (besaß, besessen) *vt*
амазеи (имазеиу) – fertig
амалыр – Defekt *m*, Fehler *m*
амапкра – verneinen *vt*
амапкратэ – negativ, verneinend
амапкратэ хьызцынхэра – Negativpronomen *n*
амапкратэ форма (амапкра) – Negation *f*, Verneinung *f*

аматра – Trichter *m*
аматəа – Kleidung *f*, Ding *n*
аматəар – Sache *f*, Gegenstand *m*, Stoff *m*
аматəартə хьызка – Stoffname *m*
аматəашьар – Stoff *m*
аматəахə – Material *n*, Stoff *m*
амацзура – Dienst *m*, Amt *n*
амацура иалоу (аусзуоы) – Angestellte *m, f*
амза – *астр.* Mond *m*
амза (амзартə) – Monat *m*
амзар – Kalender *m*
амзытə хəоу цыла – Kausalsatz *m*
амодалтə кацарба – Modalverb *n*
аморфология – Morphologie *f*
амузеи – Museum *n*
амхылдыз – Magnet *m*
амцəыжəа – Flügel *m*
амч – Kraft *f*, Macht *f*
амчра (алшара) – Macht *f*, Leistung *f*
амəхак – Rauminhalt *m*, Volumen *n*
амра атыокра – Sonnenfinsternis *f*
амыруга – Werkzeug *n*, Gerät *n*, Instrument *n*
мшацымза – April *m*
амшын – See *f*, Meer *n*
Амшын Еикəа – Schwarze Meer *n*
амəа – Weg *m*, Straße *f*
амəакəцага – Fühler *m*, Reiseführer *m* (аныкəарақəа рзы аи-
 лыркаага)
амəакəцара – richten *vt*, leiten *vt*
амəаныза – Reisegefährte *m*, Begleiter *m*, Satellit *m*

анаа – schief, schräg

анагзара – verwirklichen *vt*, erfüllen *vt*

анажъра (атамцара) – entschuldigen *vt*

анакә – Nebel *m*

нанхәамза – August *m*

анапказа – Handwerker *m*

анапказара – Handwerk *n*

анаплагы (афирма, адәкъан) – Geschäft *n*, Betrieb *m*

анапых – Handarbeit *f*, Nadelarbeit *f*

анапхгара – leiten *vt*, führen *vt*; Leitung *f*, Führung *f*

анапхгафы – Leiter *m*, Führer *m*

анасыц (аразкы, акәсиара) – Glück *n*

насыц змоу – glücklich

англыз (англыз бызнәа) – englisch (englische Sprache)

номинатив ападеж (хыызлатәи ападеж) – Nominativ *m*

анхарта (атызтыц, адрес) – Adresse *f*

Анхацәа (Анхафыжәлар) реибашъра – Bauernkrieg *m*

анцара – Eintragung *f*, Anmeldung *f*, aufschreiben (schrieb auf, aufgeschrieben) *vt*, einschreiben (schrieb ein, eingeschrieben) *vt*

анцәамта (алгамта) – Endung *f*, Ende *n*

аныжъра – lassen (ließ, gelassen) *vt*, zurücklassen *vt*, verlassen *vt*

аныкәара – Bewegung *f*, Verkehr *m*, sich bewegen; gehen *vi*

анырра – Einfluss *m*, Auswirkung *f*, Einwirkung *f*

аныхра (арыцкъара) – abwischen *vt*

аныхра – ausgeben *vt*, vergeuden *vt*, verbrauchen *vt*

аныхәа – Fest *n*, Festtag *m*

аныхәара – einen Toast (ein Hoch) auf j-s Gesundheit (Wohl) ausbringen

анцъныр – Ingenieur *m*

– О –

аопера (аоператә қәгылара) – Oper *f*

аоптика – Optik *f*

аобиект – Objekt *n*, Gegenstand *m*

аобиектив – Objektiv *n*

аолимпиада – Olympiade *f*

аомоним – Homonym *n*

– П –

апа – dünn, fein

ападеж – Kasus *m*

ападежтә хартәаага – Kasusobjekt *n*

апалга – Mantel *m*

апарк – Park *m*, Parkanlage *f*

апарпарра – rühren *vt*; schwatzen *vi*

апарпароы – Schwätzer *m*

пассив аказаашья – Zustandspassiv *n*

апатара – im Fieber sprechen (sprach, gesprochen)

апатырқал – Apfelsine *f*

апату – Ehre *f*, Achtung *f*

апатукәпара – Achtung *f*, Verehrung *f*, Ehrenbezeugung *f*

апашә – weiß, sauber, blank, rein

апка – Kranich *m*

апоезиа – Poesie *f*

апоема – Poem *n*, Gedicht *n*

апоет – Dichter *m*, Poet *m*

аполитик – Politiker *m*

апроза – Prosa *f*

апырпыл – Pfeffer *m*

ацара – Geld *n*

ацаса – Früh-, frühzeitig

цаса – früher

цасатәи – früher, ehemalig, vorig, vergangen

ацгыла – Präposition *f*

ацгылатә хартәага – das präpositionale Objekt

ацкара – Regel *f*

ацкара (амацкара, ахцәара) – schneiden (schnitt, geschnitten) *vt*

ацсадгыл – Heimat *f*, Heimatland *n*, Väterland *n*

ацсабара – Natur *f*

ацсахы – Verräter *m*, Treulose *m*

ацсра – Tod *m*, sterben (starb, gestorben) *vi (s)*

ацстазаара – Leben *n*

ацсха – Zar (Kaiser) des Abchasiens

ацсхара – Zarenreich *n*, Kaiserreich *n*

ацстхәа – Nebel *m*

ацсые – schwach; zart

ацсшьара – sich erholen; Erholung *f*

ацспәа – die abchasische Sprache

ацспәахәара (ацспәеибыхәара) – begrüßen *vt*

ацспәахәара (азәы ацспәа иахәара) – grüßen *vt*

ацсыз – Fisch *m*

ацсымтә – unersättlich

ацсышәала – abchasisch

ацта – Wolle *f*, Wolke *f*

ацтека – Apotheke *f*

ацхарра – Wärme *f*

ацхарратә – Wärme-, thermisch

цхынгәымза – Juli *m*
цхынчкәымза – Dezember *m*
ацхыкә – Pflicht *f*, Schuldigkeit *f*
ацхъара – lesen (las, gelesen) *vt*
ацхъазага – Zählen *m*, Indikator *m*
ацхъазагатә машьына – Rechenmaschine *f*, Computer *m*
ацхъазара (аихшьалара) – rechnen *vt*, zählen *vt*
ацхъазара хъзы – Numerale *n*, Zahlwort *n*
ацхәыстә еиҕакра – die weibliche Deklination
ацхәыс жәла – Femininum *n*
аццара (акацара, ашьақәыргыларә) – bilden *vt*
аццә – Wind *m*
аццәхәә – Ufer *n*, Strand *m*, Küste *f*
ацынгыла (апрефикс) – Präfix *n*
ацынгыла – Vorsilbe *f*
апырхагахара (аргәамцра) – stören *vt*
апышәә – Experiment *n*, Erfahrung *f*, Versuch *m*
апышәара – prüfen *vt*; Prüfung *f*, Examen *n*
ацштәы (ацшшәы) – Farbe *f*, Blüten *pl*

– P –

аартра – öffnen *vt*, aufmachen *vt*
аразкы – Glück *n*
аразны – Silber *n*
арацәа хыцхъазара – Plural *m*
арацәа хыцхъазара акалашьа (ашьақәгылашья) – Pluralbildung *f*
рашәарамза – Juni *m*
арбара – zeigen *vt*
арбагатә хызыцынхәра – Demonstrativpronomen *n*
аргыларә (аоны), азыргыларә – bauen *vt*

аргәырғара – erfreuen *vt*
аргәгәага – Verstärker *m*
аргәгәара – Verstärkung *f*, Festigung *f*, Stärkung *f*
ардура – vergrößern *vt*, vermehren *vt*
ардырра (азәы акы ирдырра) – bekanntmachen *vt*
арежиссор – Regisseur *m*
ареспублика (ахәынткарра) – Republik *f*
ариашага – Gleichrichter *m*
аркәтара (арцәара) – ausschalten *vt*, abschalten *vt*
аркәәра – verkürzen *vt*, abkürzen *vt*
аркынаа – Modus *m*
арныкәага – Motor *m*
ароман – Roman *m*
ароль хада (атеатр) – Hauptrolle *f*
аррацәара – Vermehrung *f*, Vervielfältigung *f*
артист (актиор) – Schauspieler *m*
артбаара (аицыхра) – Erweiterung *f*; erweitern *vt*
архиара (армазеира) – bereiten *vt*
архитектор (аргылаф) – Architekt *m*, Baumeister *m*
архитектура – Architektur *f*
архәа – Bogen *m*, Krummholz *n*
архәара – biegen (bog, gebogen) *vt*, beugen *vt*
арццакра – Beschleunigung *f*, beschleunigen *vt*, antreiben (trieb an, angetrieben) *vt*
арцәара (аркәтара) – ausmachen *vt*, ausschalten *vt*
арцара (ацара, аиҝкаара) – Bildung *f*; lehren *vt*; ausbilden *vt*; unterrichten *vt*; Ausbildung *f*, Unterricht *m*

– C –

асаат – Uhr *f*
асаба – Staub *m*

асабакәпәра – Staubsauger *m*
асақә – Pulver *n*
асалам – Gruß *m*
асаламшәкәы – Brief *m*, Schreiben *n*
асаркыа – Glas *n*, Scheibe *f*, Spiegel *m*
асаркыал – Glocke *f*
асаркыатә – gläsern, Glas-
асас – Gast *m*
асасдылара злоу (зчеицьыка бзиоу) – gastfreundlich
асахыа (асахыаыхымта) – Gemälde *n*
асахыаыхра – malen *vt*
асахыаыхы (аеыханцаѠ) – Maler *m*
асахыаыхы (артист, аказара аусзуѠы) – Künstler *m*
асахыаыхратә птамтақәа (аказара ареиамта) – Kunstwerk *n*
асинтаксис – Syntax *f*
асура (аеацара) – Abstellraum *m*
аспорт – Sport *m*
ассатә цхыазара хыызкәа – Bruchzahlen *pl*, Bruchzahlwort *n*
асубстантивация – Substantivierung *f*
асубстантивациатә калара (асубстантивация ахтысра) – sub-
 stantivieren *vt*
асуффикс – Suffix *n*
асуффиксбжа – Halbsuffix *n*

– Т –

такәаамта – lange
атама – Pfirsich *m*
атара (азы) – schöpfen *vt*
атар (итаруа) – biegsam, gelenkig, elastisch

атарра – Biegsamkeit *f*, Gelenkigkeit *f*, Slastizität *f*; sich biegen
атата – weich, zart
ататара – Weichheit *f*, Geschmeidigkeit *f*
атауар – Ware *f*
атеатр – Theater *n*
атеатртә казара – Theaterkunst *f*
атермин – Fachausdruck *m*, Terminus *m*
аткәа – Kriegsgefangene *m*
аткәара – gefangennehmen *vt*
атлара – aufgehen (ging auf, aufgegangen) *vi (s)*
атом – Band *m*
атрадициатә (апсабаратә) – traditionell
атса – Blei *m*
атурист (аныкәаӧ) – Tourist *m*
аты – Eule *f*
атыша – Abgrund *m*, Grube *f*
атыӧкра – Finsternis *f*
атыӧша – Schweifel *m*

– Тә –

атәамбара – Geringschätzung *f*, Mißachtung *f*; verschähen *vt*,
nachlässigen *vt*
атәы – Sklave *m*
атәыла (адгьыл) – Land *n*
атәыла (ахәынтқарра) – Staat *m*
атәыла ахсаала – Landkarte *f*
атәым – fremd
атәым бызнәа – Fremdsprache *f*
атәым бызнәа арцара акурс – Sprachkurs *m*

тəым бызнəала – fremdsprachig

атəымуа – Fremde *m*

атəынштра (атəынштрадгылыкəа) – Stammgut *n*, Erbgut *n*,
Domäne *f*

– Т –

атáара (аара) – besuchen *vt*

атаанəа (атаанəара) – Familie *f*

атаанəаратə – familiär

атабаа – faul, verfault, faulig

атабаара – ferfaulen *vi (s)*

атабара – trocken werden, austrocknen *vi*

атабиа – Schützengraben *m*, Schanze *f*

áтага – Fühler *m*, Geber *m*

тагалан (тагалара) – Herbst *m*

атагылазаашьа – Zustand *m*, Lage *f*

атагылазаашьа (аграм.) – Adverbiale *f*, Adverbialbestimmung *f*

атазара – Geräumigkeit *f*, Kapazität *f*, hineinlegen *vt*

атак – Antwort *f*

атаккацара (атакхəара) – antworten *vi*, beantworten *vt*

атанақы – Blech *n*

атацкара – ausschneiden (schnitt aus, ausgeschnitten) *vt*, schnit-
zen *vt*

атапсара – (ein)schütten *vt*, vollschütten *vt*

áтара – geben (gab, gegeben) *vt*

атарчра – Einblasen *n*

атахра – Wunsch *m*, Verlangen *n*

атаңы – leer

атбаа (итбаау) – breit, weit

атбаара – Breite *f*, Weite *f*
ател асра (азеытра) – anrufen (rief an, angerufen) *vt*
аџоурых – Geschichte *f*
атуць (атыць) – Gusseisen *n*
атцаарадырра – Wissenschaft *f*
атцаарадырратә – wissenschaftlich
атцаарадырратә литература – Wissenschaftsliteratur *f*
атшәа – schmal, beengt, eng
атыжъра (ашәкәтыжъра) – Ausgabe *f*
атыжърта – Verlag *m*, Buchverlag *m*
атыжъы – Verlegen *m*, Herausgeber *m*
атынч – still, ruhig
атынчра – Frieden *m*
аты – Hammel *m*
атыц – Platz *m*
атыцтә хәоу цыла – Lokalsatz *m*
атышәныртәалара – stabilisieren *vt*, stabil machen
атышәынртәалара – Stabilisierung *f*, sich stabilisieren

– Тә –

атәа – Heu *n*, Eiter *m*
атәамшьара – missachten *vt*, vernachlässigen *vt*, Geringschätzung *f*,
 Missachtung *f*
атәара – schmelzen (schmolz, geschmolzen) *vi (s)*
атәарта – Wiese *f*, Mähen *n*, Schneiden *n*, Schnitt *m*
атәархыга – Grasmäher *m*, Grasmähmaschine *f*
атәашъара – würdigen *vt*
атәиц – Strohhalme *m*
атәра – sich (an)füllen (*mit D*)
атәы – voll

ауаа – Leute *pl*

ау – lang

ауаажәларра – Öffentlichkeit *f*; Gesellschaft *f*

ауаажәларратә – gesellschaftlich, Gesellschafts-

ауада – Zimmer *n*

ауадаӕ – schwer, schwierig

уажәтәи аамта – Gegenwart *f*, Präsens *n*

уажәы (абыржәы) – jetzt, gleich, sofort

ауал – Schuld *f*

ауалцшы – Pflicht *f*, Schuldigkeit *f*

ауац – Ossete *m*

уаха – heute abend

уахынла – abends

уахынлатәи – nächtlich, abendlich

ауахәама – Kirche *f*

уашьтан (нас) – dann

ауаӕы – Mensch *m*, Mann *m* (ахаца изы)

убас – so

иара убас – auch

аулафахәы – Lohn *m*, Arbeitslohn *m*

умлаут – Umlaut *m*

аура – Länge *f*

аурыс – russisch, Russe *m*

аурыс бызнәа – die russische Sprache, Russische *n*

аус – Sache *f*

ускан (убаскан, убри аамтазы) – damals

аусбарта – Amt *n*, Behörde *f*

аусура – arbeiten *vi*
аусура (аусумта) – Arbeit *f*
аусууы – Arbeiter *m*
аусхэарта, аусбарта – Gründung *f*, Anstalt *f*, Einrichtung *f*, Amt *n*,
Behörde *f*

– Ф –

афакультет – Fakultät *f*
афакъ – Dampf *m*
афакъныкэа – Lokomotive *f*
афакътэ – Dampf-, факъла арцхара Dampfheizung *f*
афатэ – Essen *n*, Speise *f*, Nahrung *f*
фба – sechs
афеида – Gewinn *m*, Vorteil *m*, Nutzen *m*
афедералтэ канцлер – Bundeskanzler *m*
афильм (акинофильм) – Film *m*
афинанстэ – finanziell
афольклор – Volkskunst *f*, Folklore *f*
афонема – Phonem *n*
афонетика – Phonetik *f*
афы – Blitz *m*
афымца – Elektrizität *f*, elektrischer Strom
афымца лашара – elektrischer Strom
афымцатэ – elektrisch
афыртын – Sturm *m*, Unvetter *n*
афырхаца – Held *m*
афырхацара – Heldentum *n*, Mut *m*, Tapferkeit *f*

аха – aber

ахадаратә формақәа – Grundformen *pl*

ахақәитра – Freiheit *f*

ахамыштыхә – unvergesslich

ахантәафә – Vorsitzende *m*

ахарара – Weite *f*, Reichweite *f*

ахаргъежьратә кацарба – Reflexivverb *n*, reflexive Verben

ахаргъежьратә хьызцынхәра – Reflexivpronomen *n*

ахартәаага – Objekt *n*

ахартәаага датив ападеж афә – Dativobjekt *n*

ахартәаагатә хәоу цыла – Objektsatz *m*

ахархәара – ausnutzen *vt*, verbrauchen *vt*, gebrauchen *vt*, anwenden *vt*, verwenden *vt*

ахархәаф – Verbraucher *m*, Abnehmer *m*

ахарцъ – Verbrauch *m*

ахатәы бызнәа – Muttersprache *f*

ахатәы хьзы – Eigenname *m*

ахатабзиара – Qualität *f*, Eigenschaft

хаталатәи астенен – Positiv *n*

ахатарнак – Vertreter *m*

ахаташьбатә – qualitativ

ахаташьбатә казшьарба – qualitatives Adjektiv

ахатыцан – statt, anstatt

ахатыцуаф – Stellvertreter *m*, Vertreter *m*

ахафә – Person *f*

ахафәдатә – unpersönlich

ахафәдатә пассив – das unpersönliche Passiv

ахафәтә кацарбақәа – persönliche Verben

ахаѣтə нцəмтə – Personalendung *f*
ахаѣтə хызыцынхəрə – Personalpronomen *n*
ахацə жəлə – Maskulinum *n*
ахдыррə – Selbstbewusstsein *n*
ахеилəк (аусбартə), абжəгəрə, адгалəрə – Rat *m*, Ratschlag *m*
ахсаалə – Karte *f*, Landkarte *f*
ахтыс (акалəрə) – Ereignis *n*
ахыбрə (аргыламтə, аргыларə) – Bau *m*
ахынхəрə – zurückkehren *vi (s)*
ахыцхəзалəрə (ацхəзалəрə) – zählen *vt (zu D)*
ахыцхəзалə – Zahl *f*
ахыцхəзалəрəтə цхəзалəрə хызы – Grundzahlwort *n*, Kardinalzahl *f*
ахытхəаа (ацстаттə) – Aufsatz *m*
ахыхрə (асабрəдə), ацəгəрə – abnehmen (nahm ab, abgenommen) *vt*
ахыцхыртə – Quelle *f*, Brunnen *m*
ахыччалəрə – sich widerspiegeln, sich abspiegeln
ахшьрə (акнахəрə) – hängen (hängte, gehängt) *vt*

– Хь –

ахьантə – schwer
ахьантəрə – Schwere *f*
ахьацшрə – zurückblicken *vi*
ахьарерə – umbiegen (bog um, umgebogen) *vt*, einbiegen (bog ein, eingebogen) *vt*
ахьахəрə – sich umdrehen, sich umkehren
ахьацрə – (zurück) weichen (wich zurück, zurückgewichen) *vi (s)*, sich zurückziehen (zog zurück, zurückgezogen)
ахьз – Name *m*, Vorname *m*

ахыз-ацша змоу (иеницырдыруа) – berühmt
ахьта – Kälte *f*
ахьшәашә – kalt
ахьы – Gold *n*
ахьтәы – golden
ахьызка – Substantiv *n*
ахьызка ахьрәиара – abgeleitetes Substantiv
ахьызтә зхәа – das nominale Prädikat
ахьызцынхәра – Pronomen *n*
ахьызцынхәратә цынгыла – Pronominaladverb *n*
ахьыцшра – Abhängigkeit *f*, abhängen (hing ab, abgehangen)
ахьыцшратә ркынаа – Konditionalis *m*
ахьыцшратә хәоу цыла – Bedingungssatz *m*, Konditionalsatz *m*
ахьыцшымра – Unabhängigkeit *f*
ахьырцшра – Rektion *f*

– Хә –

аахәара – kaufen *vt*
ахәаахәтра – handeln *vi*, Handel *m*
ахәаахәтәы – Händler *m*, Kaufmann *m*
хәажәкырамза – März *m*
ахәацшра (агәатара) – anschauen *vt*, ansehen (sah an, angesehen) *vt*
ахәахәа – krumm, schief
ахәахәара – Krümmung *f*
ахәаша – Freitag *m*
ахәашь – trübe, getrübt
ахәашьра – sich trüben, trübe werden
ахәлара – ахаҕыдатә ихәлоит es wird Abend
ахәта – Teil *m*

ахәхәа – lang
ахәылпаз (ахәылбыҭеҭа) – Abend *m*
ахәылпаз (хәылпазыла) – abends, am Abend
ахәыпра – denken (dachte, gedacht) *vt, vi*
ахәычы – klein; Kind *n*
ахәша – Butter *f*, Öl *n*
ахәшә – Arznei *f*

– X –

ах – Zar *m*, Kaiser *m*, König *m*
аха – Birne *f*
ахаза – Steuer *f*
ахақым (ахәыпәтәҭы) – Arzt *m*
ахамта – Geschenk *n*
ахара – Gehör *n*, hören *vt*
ахарақ (ихарақу) – hoch
ахарақыра – Höhe *f*
ахасабтә – Aufgabe *f*, Problem *n*
ахатыр – Achtung *f*, Verehrung *f*
ахатыркәпаратә хазырхатә форма (аамстапәатә форма) – Höflichkeitsform *f*
ахауа – Luft *f*, Klima *n*
ахра анура (ахас аказаара) – herrschen *vi* (*über A*)
ахтнықалақь – Hauptstadt *f*

– Xә –

ахәаа – Grenze *f*, Schranke *f*
ахәаакәңа – Attribut *m*

ахэаакэпатэ хэоу цыла – Attributsatz *m*
ахэаанхыц – Ausland *n*
ахэаанхыцтэи (ахэаанырцэтэи) – ausländisch
ахэа – Schwein *n*
ахэамта – Sage *f*, Legende *f*
áхэара – bitten (bat, gebeten) *vt*, Bitte *f*, Anliegen *n*
ахэарá – sagen *vt*, sprechen (sprach, gesprochen) *vi*, reden *vi*
ахэарá – aussprechen (sprach aus, ausgesprochen) *vt*
хэарада (жэахэарада) – natürlich
ахэоу – Satz *m*
ахэоу хада – Hauptsatz *m*
ахэоу хэта – Satzglied *n*
ахэоу хэта хада – Hauptglied *n*
ахэоу цыла – Nebensatz *m*
ахэхэара – schreien (schrie, geschrien) *vi*
ахэынтқар – Zar *m*, Keiser *m*, König *m*, Herrscher *m*, Fürst *m*
ахэынтқарра (аимпериа) – Reich *n*

– Ц –

ацхыраагзатэ капарба – Hilfsverb *n*
ацхыраара (ацхраара) – helfen (half, geholfen) *vi* (*bei D, mit D*);
 Hilfe *f*
ацыбжыка шытыбжы – Konsonant *m*
ацынгыла – Adverb *n*
ацыцхь – Funkel *m*
ацырцырра – Glanz *m*, Schein *m*, glänzen *vi*, blitzen *vi*, funkeln *vi*
аццак (иццакуа) – eilig, schnell
аццакра – beeilen *vt*, eilen *vt* (*s*)
ацагэ – stumpf

аңағара – stumpf werden
аңара – gehen (ging, gegangen) *vi (s)*, sich begehen
аңқыа – rein, sauber, blank
аңқыара – Sauberkeit *f*, Reinheit *f*
аңқыақыра – Schönschreiben *n*, Schönschrift *f*
аңлабра – wetteifern *vi*
аңуфара – Rätsel *n*

– Цә –

аңәаак – feucht
аңәаакра – feucht werden
аңәаакыра – Feuchtigkeit *f*, Nässe *f*
аңәá (воск) – Wachs *n*
аңәажәара (аиңәажәара) – Gespräch *n*; sprechen (sprach, gesprochen) *vi*
аңәара – schlafen (schief, geschlafen) *vi*
аңәахәа – Linie *f*, Reihe *f*
аңәгәахәыңы – Übertäter *m*, Attentäter *m*
аңәгәахәаы – Verleumer *m*, Angeber *m*
аңәкыара – Zielscheibe *f*, Schießscheibe *f*
аңәкәырца – Welle *f*, Woge *f*
аңәкәырцара (ампын азы) – Wallung *f*
ңәыббрамза – September *m*
аңәыз – Verlust *m*
аңәынха – Rest *m*
аңәыгракәңа – Ausstellung *f*
аңәыргара – ausstellen *vt*
аңәыртра – Erscheinung *f*, erscheinen (erschien, erschienen) *vi (s)*
аңәыш – grau; bleich, blaß

– Ц –

ацаара́ – fragen *vt*

ацабырг (ацабырг азы) – wirklich

цабыргылатѣи (ареалтѣ) арѣиара аформа – Aktiv *n*

ацакы (ахшыцак) – Bedeutung *f*

ацакыдара – Unsinn *m*

ацакырацаара – Mehrdeutigkeit *f*, Polysemie *f*

ацанакра – betreffen (betraf, betroffen) *vt*, gehören *vi* (*D*), bedeuten *vt*

ацара (арцара, аязыкацара) – lernen *vt*, lehren *vt*, studieren *vt*;

Lernen *n*, Studium *n*, Lehre *f*

ацарадара – ungebildet, unwissend

ацаранурта – Bildungseinrichtung *f*

ацарауа – Gelehrte *m*

ацаула (ицаулоу) – tief, Tief-

ацаулара – Tiefe *f*

ацацгы – Gründung *f*

ацацгырка – begründen *vt*

ацкар – Rand *m*, Ende *n*

ацысра – wackeln *vi*, wanken *vi*, zittern *vi*, beben *vi*

ацыхәа – Schwanz *m*

ацыхәтәаны – am Ende

ацыхәтәантәи – der letzte, letzt

– Цә –

ацәа – Apfel *m*

ацәацәа – Strich *m*, Linie *f*

ацәазы – Apfelsaft *m*

ацәах – Vorrat *m*, Reserve *f*

ацəахра – verstecken *vt*, verheimlichen *vt*
ацəира – einbiegen (bog ein, eingebogen) *vi (s)*
ацəтацсара – lösen *vi*
ацəыуара – weinen *vi*, beweinen *vt*
ацəыцəра – sauer werden
ацəыцəри – Sauerstoff *m*

– Ч –

ачá – Brot *n*
áча – Wachtel *f*
ачазтə – Stroh-
ачаи – Tee *m*
ачаихыхра – Teeanbau *m*
ачазра – Brotbacken *n*, Brotherstellung *f*
ачархəара – übergeben (übergab, übergeben) *vt*, anlocken *vt*,
 klatschen *vi*
ачархəаə – Verräter *m*
ачеицыка – Bewirtung *f*; Gastfreundschaft *f*
ачхара (ахгара) – aushalten (hielt aus, ausgehalten) *vt*
аччара – lachen *vi*
аччархə – komisch, lächerlich, schmäählich, schändlich
аччархəра – Gegenstand *m*
ачымазара – Krankheit *f*; krank werden, erkranken *vi (s)*
ачымазаə – krank sein, Kranke *m*

– Ч –

ачаб – Leim *m*, Klebstoff *m*
ачабра – kleben *vt*, leimen *vt*
ачкəын – Junge *m*, Knabe *m*

ачкэынра – Jugend *f*, Jugendzeit *f*
ачрыхэ (ачыцра) – bunt, buntfarbig
аччара – platzen *vi (s)*, aufspringen (sprang auf, aufgesprungen) *vi (s)*
ачыда – Sonder-, der besondere, speziell
чыдала – besonders
чыдалатэи – der besondere, eigentümlich
ачырчырра – zwitschern *vi*

– € –

еааны – im nächsten [kommenden] Jahr
еаагырхара – sich verspäten
еаазыкацара – Vorbereitung *f*, sich vorbereiten
еаакала – anders
еаакы – anderer, and(e)re
еаалархэра – *an etw. (D)* teilnehmen (nahm teil, teilgenommen)
еаалархэюы – Teilnehmer *m*
еаанраалара – sich anpassen (*D*)
еаеи – tauglich, brauchbar, gut, schön
еаеилахэара – sich anziehen (zog sich an, sich angezogen)
еаеилыхра – sich ausziehen (zog sich aus, sich ausgezogen)
еаеицакра – sich verändern, sich ändern
еацныхэа – Vorwurf *m*
еацныхэара – vorwerfen (warf vor, vorgeworfen)
еаехэара – Prahlerei *f*, Großtun *n*
еаеыцсахра – sich verändern
еаеыргэгэара – sich zusammennehmen (nahm sich zusammen, sich zusammengenommen)
еаеыртбаара – sich erweitern, sich verbreitern

аеыртынчра – sich beruhigen, ruhig werden
аешара (аеишара) – Teilung *f*, Einteilung *f*; sich teilen

– Ө –

аеагылара – Widerstand *n*, Festigkeit *f*; widerstehen *vi*
аеацара – erwidern *vt*, entgegen *vt*, einhaken *vt*, stoßen (stieß, gestoßen) *vi (s) (an A)*
аеацхъа – gegenüber
аеар – Jugend *f*, junge Leute
аеара – Jugend *f*
аеарцара – anhängen *vt*
аеахъы – Aussage *f*
аеаца – Bestellung *f*
аеацара – bestellen
аеиара (аизхазыцъара) – sich entwickeln
аеиара (аизхара) – Entwicklung *f*
аеҳъара – Frist *f*, Dauer *f*
аеңәажъара – sich unterhalten (unterhielt, unterhalten)
аеырцштъы (аеырцшы) – Beispiel *n*
аеырцшыга – Muster *n*, Vorbild *n*
аеыхара – erwachen *vi (s)*

– Ш –

аш – Star *m*
аша – bitter
шака – wieviel
шакантә – wie oft
ашара – teilen *vt*, verteilen *vt*, Teilen *m*
ашара (аизшара, аихшара) – aufteilen *vt*

ашарцазы – frühmorgens, am frühen Morgen
шеишықәса – auf [für] immer
апоура – Temperatur *f*, Hitze *f*
апоуранәага – Thermometer *n*
ашра – Kochen *n*, Sieden *n*; kochen *vi*, sieden (sott, gesotten) *vi*
ашы – heiß
ашықәс – Jahr *n*
ашықәсынца – Chronik *f*
ашықәсцхьазара – Zeitrechnung *f*
ашықәстәи – Jahres-; jährlich
ашыц – Buchsbaum *m*
ашышкамс – Ameise *f*
ашша – Fett *n*

– Шь –

ашьагәытбжьыка ацсахра – Stammvokalwechsel *m*
ашьакатәара – Blutvergießen *n*
ашьакәгылара – sich herausbilden
ашьакәгылашья – Bau *m*, Aufbau *m*
ашьакәыргылара – regeln *vt*, erledigen *vt*; bestimmen *vt*, festsetzen *vt*
ашьакәырғәәара – Bejahung *f*, bestätigen *vt*, behaupten *vt*
ашьата (ауасхыр) – Grund *m*
шьатанкыла – gründlich
ашьатаркра – gründen *vt*
ашьяәа – Schritt *m*
ашьта – Spur *f*
ашьтыбжь – Laut *m*, Ton *m*
шьтыбжьыда (ишьтыбжьыдоу) – lautlos, geräuschlos

аштыбжыңца – Tonaufnahme *f*
аштыбжъ аласра – Schallgeschwindigkeit *f*
аштыбжътә – Schall-, Ton-
аштыцраара – auffliegen (flog auf, aufgefliegen) *vi (s)*
аштыхра – (er)heben (hob, gehoben) *vt*, (auf) heben *vt*
аштыцра – sich erheben (erhob, erhoben)
ашъха – Berg *m*; Biene *f*
ашъхыц – Biene *f*
ашъыхра – verputzen *vt*
ашъыцра – beneiden *vt*; Neid *m*
ашъшыхәа – ganz langsam, bedächtig

– Шә –

ашәа – Lied *n*
ашәагаа – Ausmaß *n*, Umfang *m*, Größe *f*
ашәагаа – Messer *m*, Messapparat *m*
шәара – ihr
ашәара – Messung *f*, Vermessung *f*, vermessen (vermaß, vermessen) *vt*
ашәара (ахәшәара, ахшәаара) – bezahlen *vt*, zahlen *vt (für A)*
ашәарта – Gefahr *f*, Gefährlichkeit *f*
ашәартадара – Gefahrlosigkeit *f*, Sicherheit *f*
ашәартадаратә – ungefährlich, gefahrlos
ашәахъа – Montag *m*
ашәахәа – Strahl *m*
ашәахәара – singen (sang, gesungen) *vt*
ашәкәкыцхъра – Buchdruckerkunst *f*
ашәкәтыжырта – Verlag *m*
ашәкәы – Buch *n*

ашәкәыцхьарта – Lesesaal *m*
ашәкәыра – Schrift *f*, Schriftsprache *f*
ашәкәыооы – Schriftsteller *m*
ашәпа – dick
ашәпара – Dicke *f*, Stärke *f*
ашәт – Beume *f*
ашәхымс – Schwelle *f*
ашәпара (ашьапара, ахапара, аилахәара) – anziehen (zog an, angezogen) *vt*
ашәыр – Obst *n*, Früchte *pl*
ашәырз – Saft *m*, Fruchtsaft *m*, Obstsaft *m*
ашәышыкәса (аепоха, аера) – Jahrhundert *n*

– ❶ –

аҭада – Nord(en) *m*
аҭадара – Aufstieg *m*
аҭазара – Niveau *n*
аҭацхьа – wieder, nochmals
аҭара – trocknen *vi (s)*, austrocknen *vi (s)*
аҭашьара – sich irren, sich täuschen
аҭба – zwei
аҭбагы – beide (Dinge)
аҭежь – gelb
аҭнагалара – (hin)bringen (brachte, gebracht) *vt*
аҭнакра (атакра) – abschließen (schloss ab, abgeschlossen) *vt*
аҭны – Haus *n*, zu Hause
аҭныка – nach Hause
аҭныцка – innen, drinnen
аҭныцкатәи – inner, inwendig
аҭыцъегы – beide (Menschen)

– Ц –

ацццхь – grob, hart, rauch, grausam
ацццхьхара – rauch [grob] werden; verwildern *vi (s)*
ацыр – Stahl *m*
ацыртə – stählen
ацых – fest, dauerhaft
ацыш – Knoblauch *m*

– Ць –

аць – Eiche *f*
ацьа – Arbeit *f*; Mühe *f*
ацьабаа – Bemühung *f*, Kraftaufwand *m*
ацьажəлар – Werktätige *m, f*, Schaffende *m, f*
ацьаз – Bronze *f*
ацьаз саат – Bronzeuhr *f*
ацьал – Schicksal *n*, Los *n*
ацьамыцəа – Strafe *f*, Bestrafung *f*, Qual *f*, Pein *f*, Plage *f*
цəанат – Paradies *n*
ацьацханы – Munition *f*
ацьар – Kreuz *n*
цəаргы – nirgends
ацьармыкьа – Markt *m*; Markthalle *f*
цəаханым – Hölle *f*
ацьацьа – hart, rauch; grob; uneben
ацьуа – Quecksilbersäule *f*
ацьыка – Salz *n*
ацьыкəрей (ацш) – Mais *m*

И А Н Қ Ә О У

Ацхьяжә	3
АЛЕКСИКОЛОГИА	5
Аполисемия	5
Амоносемия	6
Асинонимқәа	7
Антонимқәа	7
Аомонимқәа	8
Аомографқәа	11
Ацсуа бызшәа иалалаз ажәақәа	12
Аинтернационалтә ажәақәа	14
Афразеология	15
Атекст: Иеиуеицшым адунеи абызшәақәа	19
Абызшәақәа хылтцшьтрала реихшара	22
 АФОНЕТИКА	27
Абжьыкақәа	27
Ацыбжьыкақәа	32
Асонортә цыбжьыкақәа	33
Акылааратә цыбжьыкақәа	33
Аимкьаратә цыбжьыкақәа	34
Атекст: Аславиан бызшәатә гәыц	36
Кавказтәи абызшәатә таацәара	38
 АМОРФОЛОГИА	42
Ахьызка	43
Ахатәы хьызкақәа	44
Азсицш хьызкақәа	45
Ахьызка исилкаам аформа	46
Ахьызка адхаларатә форма	46
Ахьызка аиагаратә форма	46
Атекст: Ацсуа бызшәа атцаара атоурых	47

Ахьызынхэра.	53
Ахасытэ хьызынхэрақәа	53
Арбагатэ хьызынхэрақәа	54
Ихәаакәцоу (исилкаау) ахьызынхэрақәа	55
Ихәаакәтам (исилкаам) ахьызынхэрақәа.	56
Мапкратэи ахьызынхэрақәа	56
Азцааратэ хьызынхэрақәа	56
Атекст: Ацсуа жәытэ ыра	58
Аказшьарба	65
Ахаташьбатэ казшьарба	65
Азыкашьбатэ казшьарба.	66
Атекст: Ацсуа ыра акалара	68
Ацхьазара хьзы.	72
Ахыцхьазаратэ цхьазара хьзы	72
Азааигәаратэ цхьазара хьызқәа.	73
Аикәшаратэ цхьазара хьызқәа.	73
Аизгатэ цхьазара хьызқәа.	73
Атекст: Дырмит Иасыф-ица Гәлиа	74
Акацарба	82
Акацарба амасдартэ форма	82
Аамтатэ категория	83
Аамтатэ категория астатикатэ кацарбақәа рсы	83
Аамтатэ категория адинамикатэ кацарбақәа рсы.	84
Уажәтэи аамта.	85
Ииасхьоу аамта (аорист)	85
Ииасхьоу инагзам аамта	86
Ииасхьоу исилкаам аамта	86
Ииасхьоу акрызхьыцуа аамта.	87
Ииасхьоу акрызхьыцуа иацынгылоу аамта	87
Икалаша I аамта	88
Икалаша II аамта	88
Аркынаатэ категория.	89

Ажѐабжътѐ ркынаа	89
Адцаратѐ ркынаа	89
Ахыщшратѐ ркынаа	90
Ахыщшратѐ-зкратѐ ркынаа	90
Агѐацхаратѐ ркынаа	90
Абламбаратѐ ркынаа	91
Азааигѐаратѐ ркынаа	91
Азоужьратѐ ркынаа	92
Акацарба азцааратѐ форма	92
Акацарба мапкратѐи аформа	92
Атекст: Самсон Кѐагѐ-ица Чанба	94
Ацынгыла	98
Акалашьатѐ цынгылақѐа	98
Арбагатѐ цынгылақѐа	99
Ахѐаакѐцаратѐ цынгылақѐа	99
Исилкаам ацынгылақѐа	99
Амапкратѐ цынгылақѐа	99
Атагылазаашьатѐ цынгылақѐа	100
Атыцтѐ цынгылақѐа	100
Аамтатѐ цынгылақѐа	100
Амзытѐ цынгылақѐа	100
Ашѐага-загатѐ цынгылақѐа	100
Атекст: Ацсуа жѐытѐ хылщшьтрақѐа	101
Ацсилаа	101
Аидхѐалагақѐа	104
Аицшьратѐ сидхѐалагақѐа	104
Аиѐагыларатѐ сидхѐалагақѐа	104
Аикѐшаратѐ сидхѐалагақѐа	104
Аиѐырщшратѐ сидхѐалагақѐа	105
Ашьтынгылақѐа	105
Абыжъткѐа	107
Атекст: Абасгаа	111

АСИНТАКСИС	114
Ахəуу хəтəкəа	114
Азыххəаа	114
Атекст: Саныгаа	118
Мсымаа	119
Азхəа	122
Имариоу азхəа	122
Иеилоу азхəа	124
Иеилоу акацарбатə зхəа	124
Иеилоу ахьызтə зхəа	126
Атекст: Ацсны	129
Акəа	134
Азырхатə хартəаага	136
Ахартəаага	138
Атекст: Германия	139
Ахəаакəпə	143
Атекст: Берлин	145
Атагылазаашьа	148
Аамтарбагатə тагылазаашьа	148
Атыцрбагатə тагылазаашьа	149
Акалашьатə тагылазаашьа	150
Амзырбагатə тагылазаашьа	151
Азкырбагатə тагылазаашьа	152
Ашəага-загарбагатə тагылазаашьа	153
Атекст: Ҳаинрихь Ҳаине	153
Владимир Ацнариа	154
Ажəар	160

**Шьынқэба Адгәыр Шьалодиа-ица
Цнариа Миля (Зина) Иван-ицха**

Ацсуа бызнәа

**Агерман бызнәа азанаат ала ацара зцо
астудентцәа рзы арцагатә цхыраагза**

**Шинкуба Адгур Шалодиевич
Цвинария Миля (Зина) Ивановна**

Абхазский язык

**Учебное пособие для студентов
немецкого отделения
(на абхазском языке)**

*Аредактор А. Ш. Ажъиба
Акорректор Е. Ш. Тания
Атехникатә редактор А. Ш. Беренцъи
Акомпьютертә нбанкәшәао Д. Н. Габниа
Компиутерла акыцхь иазирхисит А. Ш. Беренцъи*

Аформат 60x84 ¹/₁₆.
Икәцә. акыцхь бгъыц 13,5. Атираж 500

Икыцхьуп аф. «Алашарбага»,
ақ. Ақәа, Кылашәыр